

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩІЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
“ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ”
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ імені Г.С. КОСТЮКА НАПН УКРАЇНИ**

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Збірник наукових праць

№ 1 (9) / 2016

Запоріжжя

2016

УДК : 159.9 (045)
ББК : Ю9 (4 Укр) я 4

*Рекомендовано до друку
вченою радою Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України
(протокол № 4 від 25.04.2016)
вченою радою Запорізького національного університету
(протокол № 10 від 26.04.2016)*

Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць ДВНЗ “Запорізький національний університет” та Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Н.Ф. Шевченко, М.Г. Ткалич. – Запоріжжя: ЗНУ, 2016. – № 1 (9) – 147 с.

Голова редакційної колегії:

Максименко С.Д., дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, директор Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

Редакційна колегія:

Глива Є., доктор філософських наук з психології, іноземний член НАПН України, професор-консультант товариства «Дослідження клінічного гіпнозу» (Австралія)

Карамушка Л.М., член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії організаційної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, заст. директора Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

Карандашев Ю.М., доктор психологічних наук, професор, титулярний професор Державної вищої професійної школи в Новому Сонче (Польща)

Моляко В.О., дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

Обухова Л.П., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри вікової психології Московського міського психолого-педагогічного університету (Росія)

Притц А., професор, доктор з психології та педагогіки, ректор університету імені Зігмунда Фрейда (Австрія)

Смульсон М.Л., член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії нових інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

Ткалич М.Г., кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології Запорізького національного університету (**відповідальний редактор**)

Чепелева Н.В., дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, заст. директора Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

Шевченко Н.Ф., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності Запорізького національного університету (**головний редактор**)

Збірник наукових праць внесено до Переліку наукових фахових видань України з психології (Наказ МОН України від 29.09.2014 року № 1081)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 19250-9050 Р від 29.05.2012р.

*<http://psyjournal.in.ua>
zaporizhzhya2012@yahoo.com*

Збірник наукових праць “Проблеми сучасної психології” № 1(9) / 2016

State higher education institution "Zaporizhzhya National University"
G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the NAPS of Ukraine

PROBLEMS OF MODERN PSYCHOLOGY

Collection of research papers

Issue 1 (9) / 2016

Zaporizhzhya

2016

UDC: 159.9 (045)

LBC: YU9 (4 Ukr) 4 i

*The publication is approved by the resolutions of the Scientific Boards of
G.S. Kostiuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine (protocol № 4 of 25.04.2016),
Zaporizhzhya National University (protocol № 10 of 26.04.2016)*

Problems of modern psychology: Collection of research papers of State higher education institution "Zaporizhzhya National University" and G.S. Kostiuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine / edited by S.D. Maksymenko, N.F. Shevchenko, M.H. Tkalych. – Zaporizhzhya: ZNU, 2016. – № 1 (9) – 147 p.

Chairman of the editorial board:

S.D. Maksymenko, Full Member of the NAPS of Ukraine, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Director of G.S. Kostiuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine.

Editorial board:

Eugene Hlywa, Ph.D. in Psychology, Foreign Member of the NAPS of Ukraine, Consulting Professor at the Australian Society of Clinical Hypnotherapists (Australia)

L.M. Karamushka, Corresponding Member of the NAPS of Ukraine, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Laboratory of Organizational Psychology, G.S. Kostiuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine, Deputy Director of G.S. Kostiuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine

Y. Karandashev, DSc., Prof. Ph.D., State Higher Vocational School in Nowy Sacz (Poland)

V.O. Moliako, Full Member of the NAPS of Ukraine, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Laboratory of Psychology of Creativity, G.S. Kostiuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine

L. Obukhova, Doctor of psychology, Professor Head of the Department of Developmental Psychology, Moscow city psychological-pedagogical University (Russia)

A. Pritts, Professor, Doctor of Psychology and Pedagogy, Rector of Sigmund Freud University (Austria)

M.L. Smulson, Corresponding Member of the NAPS of Ukraine, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Laboratory of New Information Technologies, G.S. Kostiuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine

M.H. Tkalych, Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of the Department of Applied Psychology, Zaporizhzhya National University (**Editor**)

N.V. Chepeleva, Full Member of the NAPS of Ukraine, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Deputy Director of G.S. Kostiuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine

N.F. Shevchenko, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Department of Pedagogy and Psychology of Education, Zaporizhzhya National University (**Editor-in-Chief**)

The collection of research papers is listed in Special edition of scientific professional publications of Ukraine in Psychology (Resolution of the Ministry of Education of Ukraine 29.09.2014 № 1081)

Certificate of state registration of the printed source of mass media KB № 19250-9050 P of 29.05.2012

<http://psyjournal.in.ua>
zaporizhzhya2012@yahoo.com

ISSN 2310-4368

© ZNU, 2016

ЗМІСТ

Арпентьева Р.М. Цифровое кочевничество: проблемы идентичности	7
Богомаз С.Л., Ковалевская Т.Н. Интегративный подход в изучении феномена психосоциальной адаптации	14
Губа Н.О., Дудко А.О. Особливості взаємозв'язку самооцінки та афіліації у студентів	19
Дробот О.В. Активність як властивість професійної свідомості керівника	24
Дубецька Л.І. Вплив дитячих казок на формування гендерних уявлень дошкільників-вихованців дитячого будинку	29
Злагодух В.В. Особливості розвитку саморегуляції професійної діяльності у майбутніх операторів авіаційного профілю	36
Калюжна Є.М., Цибульська Д.К. Особливості використання біхевіорального підходу в адаптації персоналу до організаційних змін	43
Лазорко О.В. Професійне самовизначення, резерви і безпека особистості	48
Лісовенко А.Ф. Факторна структура особистостей, схильних до заздрості різного ступеню	54
Лукаевич О.А. Розвиток емоційної гнучкості майбутніх психологів	60
Малина О.Г. Психологічний аналіз особливостей емоційної сфери соматично хворих дітей	65
Mosol N.O. Perinatal psychology as a new field of research and psychological practice	70
Рудюк О.В. Досвід дослідження когнітивно-сміслових детермінант переживання криз у безробітних	75
Саннікова О.П., Санніков О.І., Меленчук Н.І. Тест-опитувальник схильності до авантюрності (АВАНТ-1): результати апробації	82
Саприкін Ю.М. Психологічні чинники процесу професійного самовизначення.	88
Свертілова Н.В. Психологічні характеристики осіб схильних до переживання образи різного ступеню	97
Сенько Т.В. Процесс глобализации: система подготовки практических психологов в высшей школе	104
Скорик М.М. Можливості ситуаційного аналізу в соціально-психологічних дослідженнях	114
Скрипаченко Т.В. Психологічний аналіз мотиву влади	121
Сурякова М.В. Дослідження особливостей сприймання та інтерпретації ситуацій	127
Шевченко Н.Ф. Філософсько-психологічний зміст етичної свідомості особистості	133
Урусова О.Г. Аналіз поглядів вітчизняних і зарубіжних вчених щодо психологічних особливостей професійної діяльності медіаторів	139

CONTENTS

Arpentieva M.R. Digital nomadism: the identity problems	7
Bogomaz S. L., Kovalevskaya T. N. Integrative approach in the study of the phenomenon of psychosocial adaptation.	14
Guba N.A., Dudko A.A. Connection between self-esteem and affiliation of the students	19
Drobot O.V. Activity as a property of manager’s professional consciousness	24
Dubetska L. Impact of fairy tales on the formation of gender representations of preschool-children from orphanage	29
Zlagodukh V.V. Professional self-regulation of future operators of aircraft type	36
Kaluzhnaya, E.N. Tsibulskaya D.K. The behavioral approach in adapting the personnel to organizational changes	43
Lazorko O.V. Professional self-determination, reserves and security of the person	48
Lisovenko A.F. Factor structure of the individuals exposed to varying degrees of envy	54
Lukasevych O.A. The development of emotional flexibility in future psychologists	60
Malina O.H. Psychological analysis of the emotional sphere of somatically ill children	65
Mosol N.O. Perinatal psychology as a new field of research and psychological practice	70
Rudiuk O.V. The experience of studying of cognitive-notional determinants of crisis experiencing by the unemployed	75
Sannikova O.P., Sannikov A.I., Melenchuk N.I. Test-Questionnaire of Propensity to Adventurousness (AVANT-1): Results of Testing	82
Saprykin Y.M. Psychological factors of professional self-determination process	88
Svertilova N.V. Some psychological characteristics in individuals’ propensity to experience various degrees of resentment	97
Senko T.V. The process of globalization: training of practical psychologists in higher education	104
Skoryk M.M. Opportunities of situational analysis in social-and-psychological research	114
Skrypachenko T.V. The psychological analyses of power motive	121
Suryakova M.V. Research of the peculiarities of perception and interpretation of situations	127
Shevchenko N.F. Philosophical-and-psychological content of a personality’s ethical consciousness	133
Urusova O.G. Analysis of the views of local and foreign scientists about psychological peculiarities of mediator’s professional activities	139

УДК 159.98

ЦИФРОВОЕ КОЧЕВНИЧЕСТВО: ПРОБЛЕМЫ ИДЕНТИЧНОСТИ

М.А. Арпентьева

*доктор психологических наук, доцент, ст. научный сотрудник
кафедры психологии развития и образования
Калужский государственный университет имени К.Э. Циолковского
г. Калуга, Россия
mariam_rav@mail.ru*

Арпентьева М.Р. Цифровое кочевничество: проблемы идентичности. Статья посвящена анализу особенностей идентичности субъектов, які практикують цифровой номадизм, їх позитивних та негативних характеристик. У якості позитивних характеристик описуються прагнення до свободи і самостійності, пошук нових способів буття і відносин, інтеграція у світове людство. В якості негативних – відмова від побудови відносини близькості і сталості, традиційних для рідної культури і людства в цілому духовно-моральних цінностей, маргіналізація. Автором підкреслюється, що одним з важливих моментів цифрового кочевництва є феномен «втрати коренів», розриву або руйнування соціальної ідентичності в результаті відмови від духовно-моральних орієнтирів своєї культури і людства, прагнення до свободи як комфорту і захищеності, звільнення від важкої праці та обов'язків. Ці прагнення формують особливе ставлення до себе і світу.

Ключові слова: цифровой номадизм, кочевник, ідентичність, близькість, відчуження, мультикультуралізм, свобода, залежність.

Арпентьева М.А. Цифровое кочевничество: проблемы идентичности. Статья посвящена анализу особенностей идентичности субъектов, практикующих цифровой номадизм, их позитивных и негативных характеристик. В качестве позитивных характеристик описываются стремление к свободе и самостоятельности, поиск новых способов бытия и отношений, интеграции в мировое человечество. В качестве негативных – отказ от построения отношения близости и постоянства, традиционных для родной культуры и человечества в целом духовно-нравственных ценностей, маргинализация. Одним их важных моментов цифрового кочевничества является феномен «потери корней», разрыва или разрушения социальной идентичности в результате отказа от духовно-нравственных ориентиров своей культуры и человечества, стремления к свободе как комфорту и защищенности, освобождению от тяжелого труда и обязанностей. Эти стремление формируют особое отношение к себе и миру.

Ключевые слова: цифровой номадизм, кочевник, ідентичність, близость, отчуждение, мультикультуралізм, свобода, зависимость.

Постановка проблемы. Феномен цифрового номадизма (цифрового кочевничества, digital nomad) или существования группы людей, которая ведёт «мобильный образ жизни», постоянно меняя места проживания, а также использует цифровые телекоммуникационные технологии для выполнения своих профессиональных обязанностей (как «чемоданный антрепренер», suitcase entrepreneur) и решения иных вопросов, становится в современном мире все более популярным и привлекает внимание не только практиков, но и теоретиков [7; 24; 23; 27, p. 309, 391; 22; 26]. Исследователи отмечают необходимость мета-языка описания цифрового кочевничества как социокультурного феномена и объекта трансдисциплинарного изучения. Однако, основные его аспекты могут быть изучены и разными науками по-отдельности: диалог наук не обязательно предполагает трансдисциплинарного изучения. Последнее интересно в больше мере в силу общих тенденций развития науки и практики. На наш взгляд, существует несколько наиболее интересных ракурсов исследования цифрового кочевничества, в первую очередь, это взгляд культурологический. Следующий, близки к нему, – социологический. Еще один аспект – исторический. Внутренним, отражающим сущность проблемы цифрового кочевничества является взгляд психологический, точнее, социально-психологический. Ведущим феноменом исследований цифрового кочевничества, с точки зрения социальной психологии, является феномен идентичности как системы более или менее осознанных переживаний себя тождественным себе и принадлежащим той или иной группе, исторически непрерывным и пространственно целостным, понимании своей тождественности самому себе (личная идентичность) и определенной части мира (социальная идентичность) как тождества и осознания непрерывности своего существования во времени и пространстве. Иметь идентичность предполагает ощущать себя более или менее независимым и постоянным в конкретной ситуации; переживать связь собственной непрерывности и признания этой непрерывности другими людьми; понимать прошлое, настоящее и будущее как единое целое, строить жизненные планы, опираясь на прошлое и осмысляя настоящее. Идентичность, таким

образом, предполагает отличительность как уникальность и непохожесть, континуальность как непрерывность и целостность, принадлежность как включенность (близость) и «репутацию» – подтвержденность другими людьми.

Изложение основного материала исследования с обоснованием полученных результатов.

В контексте исследований феномена идентичности цифровой кочевник – человек «мира» или «человек без корней» – одна из загадок и, в тоже время, реалий современного мира. «Пребывать «в движении» стало образом жизни многих» [31]. Дж. Питерс пишет, что цифровой кочевник не понимает «мечты о родине», так как, будучи мобильным и, используя, цифровые технологии, может находиться в любом месте, хотя и прибегая к «кочевой близости» (поддерживая и предпочитая отношения со «старыми» знакомыми вопреки декларациям «любви к новизне» и т.д.) [28]. Другие исследователи отмечают, что цифровой кочевник ищет и находит свои собственные ответы на важнейшие вопросы жизни: прекращая «крысиные бега» замкнутых пространств, они заново открывают себя и мир. Кочевники – продолжатели и последователи идеи повседневного удовольствия и счастья («fun»), сложившейся у поколения «цифровых аборигенов». Это люди, живущие под множеством «флагов»: как описывает этот процесс теория семи флагов Н. Сиссон («six flag theory») множественность идентификаций помогает им интернационализировать и тем самым, обогатить все аспекты их жизни, повысить качество жизни, сочетая минимализм и «жизнь по своим правилам» («live life on your own terms»), достигая идеала, в том числе – идеала свободы (create your ideal lifestyle) [7; 24; 25; 26; 28; 30].

Номады, как кажется, стремятся к личной свободе, однако, это стремление может быть как стремлением «от» (игнорирования и отрицания), так и стремлением «против» (отрицания и противопоставления). Это может быть и стремление к свободе «для» (автономности и интеграции). Все это формирует его маргинальную идентичность [17]. Как типичный мигрант в мире мультикультурных сообществ, он не обладает целостной идентичностью, формируя расщепленную, лоскутно-фрагментарную идентичность или полностью утрачивая связь с «корнями» и ассимилируясь там, где живет постольку, поскольку основная часть его жизни протекает в мире виртуальных коммуникаций. Однако, во многих случаях речь идет о том, что формируется транс-идентичность «человека вселенной». Путешествие как передвижение превращает жизнь в моменты установления и разрыва близости с определенными людьми, местами и событиями; такое сближение или отдаление при этом считается обязательным, уместным и желательным. С другой стороны, для людей, ведущих оседлый образ жизни, динамика сближения и отдаления намного менее выражена, а, значит, вносит меньший вклад в текущее состояние, кратковременную перспективу жизни и трансформацию субъектов, в изменения их идентичности. Напротив, она вносит более интенсивный и часто более значимый вклад в развитие человека в долговременной перспективе. Модусы такого сближения – отдаления обретают специфическое название: соприсутствия и включенность для кратковременных циклов взаимодействия (в том числе у номад) и близость – отчуждение для долговременных. Вместе с тем, цифровой номадизм есть важная альтернатива иному, более глобальному способу отчуждения: виртуальным отношениям и контактам: «Окруженные технологиями и меняющейся степенью неуверенности, партнеры по социуму находят друг друга, чтобы заключать крупные сделки за пределами электронных границ обмена, создавая рынок. Они объединяются в тесные социальные миры, чтобы с помощью друг друга и общего понимания того, «что происходит», двигать рычаги, управляющие миром» [15, с. 194; 16]. Они противостоят одиночеству: моменты соприсутствия помогают поддерживать нормальную общественную жизнь, даже если речь идет о ее существовании на базе обширных пространственно-временных и культурно-исторических «расстояний», с длительными периодами отдаления [19; 20]. Они обеспечивают участие «в доступе к своей части социального наследия» [18, с.6]. Вместе с тем, номадизм – одно из проявлений детерриториализации [5; 21], формирования и развития цивилизованных сообществ пост-паноптикума, организованных вокруг «текущей современности» [14], в которой даже самое частное не является больше полностью личным, также, как и не является больше национальным, связанным с определенной территорией и народом, их культурой. Поэтому сетевое общение и номадизм, а также повседневное «частое общение в Интернете – дополнение к частому личному общению, а не его замена» [29, с.179].

В любом случае, цифровой номадизм, по мнению исследователей, сформировался не только как объект философского и частно-научного осмысления, но и как определенный стиль жизни

значительного количества людей. Цифровые кочевники или номады – перемещаются по миру либо в процессе своей профессиональной и учебной деятельности, либо в процессе досуга и в связи с особенностями семейной жизни. Внешне они не привязаны к какому-либо определенному месту, стране или региону, благодаря постоянному использованию технологий Интернет, мобильной и иной связи [26]. Изначально цифровой номадизм имел локальный характер: номады были жителями мегаполисов, но с расширением беспроводных средств связи, благодаря развитию спутниковой связи, они есть практически повсеместно. Цифровое кочевничество как явление напрямую связано с возможностями и ограничениями современных информационных технологий, в том числе сетевого информационного и коммуникативного сообщества, объединяющего так или иначе, кроме цифровых иммигрантов и «цифровых динозавров», настойчиво отказывающихся от пользования современными средствами связи, практически всех людей. Возможность постоянного передвижения и ненормированный рабочий график стимулирует мобильность «перекати-поля», а «подключенность» к мировой информационно-коммуникативной сети указывает на то, что идентичность «перекати-поля» также формируется на основе идеологии и ценностей этой сети. Поскольку ее идеология и ценности не отличаются ни целостностью, ни постоянством, то базовые характеристики идентичности цифровых кочевников, как правило, рано или поздно нарушаются: субкультура цифровых номад как «умная толпа» также становится супер-мобильной. Вопрос лишь в том, что являясь «свидетелями реванша кочевого стиля жизни над принципом территориальности и оседлости» [2; 26], люди сталкиваются с проблемой деиндивидуализации, присущей толпам, а, значит, и лишаются того самого «ума» которыми явно или неявно гордятся многие номады.

Цифровое кочевничество – следствие и причина активных изменений материальной и духовной культуры человечества, формирования в ней новых типов идентичности (систем духовно-нравственных ориентаций, стратегий понимания себя и мира, моделей общения). В отдельных регионах цифровой номадизм выражен меньше, чем в других: там, несмотря на общую мультикультурность большинства современных территорий, заселённых людьми, сохраняется традиционная культура и ее ценности: процессы и феномены седентаризма сочетаются с традиционными кочеваниями и миграции таким образом, который не нарушает целостности идентичности.

Напротив, в регионах, отказавшихся от традиционных ценностей, в том числе ради глобализации и ее «вестернизированной» культуры «перекати-поля», седентаризм и миграции почти в равной мере приводят к фрагментации и разрушению идентичности: основа продуктивной и стабильной идентичности – духовно-нравственные ценности, деструктивная и нестабильная идентичность лишена стабильных духовно-нравственных опор, она мечется между «крепостью дома» и «беспределом улиц». Цифровой номадизм в этом контексте также может быть результатом метаний: сценарий традиционного вестерна предполагает бесконечный путь к лучшему, «своему», отказ от «чужого» как мешающего или вызывающего какие-либо затруднения и запреты. Духовно-нравственное, более чем что-либо, основано на запретах и создает «затруднения». Однако, его устойчивость и даже в отдаленных регионах мира, часто быстро нарушается, и, по прогнозам исследователей, геоклиматические, социально-политические, психологические и экономические изменения в мире (включая трудовую и семейную миграцию и интернационализацию бизнеса) должно стимулировать рост цифровых мигрантов – номад, рост номадических потоков и становление развернутой системы в разной мере глобальных информационно-коммуникационных «хабов» планеты [7 – 11]. Это способно изменить расстановки сил на рынке труда и брака, требования к организации жизни поселений в согласии с особенностями стиля жизни, духовно-нравственных ориентаций номад, специфическими видами («траекториями») мобильности, к организации и развитию мультикультурного взаимодействия в реальной, контактной среде и в виртуальной среде, посредством социальных сетей и коммуникативных платформ. При этом может возникнуть и уже местами возникает конфликт цифровых кочевников, перемещающихся в пределах одного-двух полисов и регионов, номад «глобальных», ищущих для себя и место для себя в самых «заповедных зонах» мира и поселенцев, привязанных к определенной территории и идентичности. Особенно очевиден этот конфликт в отношении семейной жизни: «гостевые» и иные формы дистанционного брака и невозможность поддерживать длительные, глубокие, включенные отношения с одним и тем же человеком, если он не путешествует вместе с тобой, иллюстрируют деформации идентичности и ценностей человека как социального существа. Номадизм, как и иные

форми «вестернизации» жизни» отражают неспособность личности к установлению таких отношений, а, значит, неполноценность ее функционирования и затрудненность развития.

Если обратится к общей теории мультикультурных отношений, то мультикультурность предполагает формирование у представителей и у тех, и других групп / диаспор множественной и неоднородной, гетерогенной и полиморфной репрезентации культурной идентичности: формы понимания себя и мира, возникающие на полях и в центре доминирующей и подчиненной культур, могут использоваться для «переосмысления сложных, множественных, мультикультурных реалий, которые составляют этнокультурное различие. Глобализация, побуждающая искать «общее» сталкивается с культурной спецификой понимания себя и мира, связанной с принадлежностью – воспитание и обучением, жизнью в определенной культуре. «Принадлежность мигранта расщеплена между опытом «домашнего очага» и «беспределом улицы» [13, с.1]. При этом, представители разных культур меньшинства и большинства так или иначе признают свою собственную этническую гибридность как данность, иницирующую силу и власть, исследуют пути превращения своего этнического сообщества в культурно значимый, действующий слой общества. Эти поиски неотделимы от процесса превращения или ассимиляции, которая идет параллельно с процессом рождения нового, «гибридного». Субъект мультикультурного контакта, обладающий переходной двойственной или «гибридизированной» идентичностью, расположенной «где-то между», «над схваткой», отражает диалектику бинарной оппозиции «общности — необщности», «принадлежности — непринадлежности» к той или иной нации [6, с.84]. Особенно трудно этот процесс протекает там, где нация и ее идентичность длительное время подвергалась масштабному игнорированию, существуя скорее как «инобытие», или «квазибытие», чем «самобытие». Еще более тяжелый феномен – отрицание бытия нации: негативная идентичность не только уничтожает игнорируемую другими национальными группами нацию, но и сами эти группы. Игнорирование и отрицание разрушают диахроническую и синхроническую целостность нации, ее культурно-исторический потенциал, исчерпание которого означает и конец нации. В случае же геноцида, при котором нация не столько игнорируется, сколько противопоставляется и целенаправленно уничтожается как «неполноценная», формируется особая, нарушенная, идентичность и особая группа психических нарушений «по обе стороны» сражающихся. Это идентичность «лоскутная», лишенная нравственных опор, живущая ощущением тотального преследования. Переживание преследования и связанное с ними «бегство» от реальности, себя (своего) или других (чужих), от реальных отношений с собой и миром, всегда было одним из симптомов идентичности «человека без корней». Напротив, человек с корнями, хотя и нуждается автономности, хотя и пересматривает свою идентичности и принадлежность, реинтегрируясь в общество на тех или иных основаниях, направлен именно к реальности, к глубоким и разносторонним отношениям с собой и миром. Наличие таких отношений есть критерий его социально-психологического здоровья, отсутствие – критерий нарушений и проблем разной степени длительности и интенсивности .

Способы решения этого вопроса на уровне «цифровых номад» как индивидов и как членов группы отражают старый спор между «либералами» и «коммунитаристами» о приоритетности и соотношении личной свободы и социальной принадлежности. Либералы полагают, что индивид может свободно определять свое собственное понимание жизни: принцип примата личности над общиной предполагает, что если индивиды не видят необходимости сохранять существующие культурные традиции и практики, то община не обладает правом препятствовать модификации или отказу от них. Коммунитаристы полагают, что личность «встроена» (embedded) в систему социальных отношений: человек наследует тот или иной образ жизни, он – результат социальных практик. А приоритет личной свободы ведет к разрушению общества. В любом случае, оба этих потока присутствуют и отражаются в диалектике «глобализации» – «мультикультурализма» [10].

В борьбе наций за существование и развитие, как правило, выделяются ряд тенденций: стремление к разнообразию и борьба против дискриминации или неравенства, саморефлексия и индивидуализация, признание ценности и желание реабилитировать негативную идентичность, эгалитаризм и властные амбиции народов [1]. С. Бенхабиб обозначила ситуацию культурного плюрализма, поддерживающего, в частности, и феномен цифрового номадизма, термином радикальный, или мозаичный, «лоскутный», мультикультурализм, понимая под последним наличие в пределах одного политического образования четко дифференцированных общностей, сохраняющих свою идентичность и границы, подобно элементам, составляющим мозаику.

Мозаичный или «лоскутный» мультикультурализм предполагает набор механизмов, обеспечивающих долгосрочное функционирование: эгалитарная взаимность, добровольное самопричисление, свобода выхода и ассоциации [4, с. 9, 35]. Это особенно важно потому, что современные виды миграции, как вынужденной, так и добровольной, как «цифровой», так и традиционной, могут рассматриваться как территориальная экспансия:

1) государство оказывает поддержку родственным себе этнокультурным или конфессиональным группам, находящимся на территории другого государства, которые, существуя в виде локальных гомогенизированных групп или диаспор, не всегда «вливаются» в общий культурный контекст;

2) миграция больших этнических групп на территории стран с резко отличными культурами приводит к интенсивным деформациям культур и более или менее обширным «захватам» территорий мигрантами, начинающими насаждать свою культуру.

«Захватнический» характер миграций цифровых номад кажется неочевидным, однако, создаваемые ими более или менее обширные миграционные потоки и взаимодействия культур, размывая этническую и религиозную однородность того или иного государства, формируют в пределах его территории очаги различных культур: происходит «колонизация наоборот». Этот процесс весьма неоднозначен: подчас даже мелкие диаспоры часто разбиты на множество иных подгрупп, нередко имеющие не только особенности культур и языковых традиций, но и верований, не только отличных и имеющих сложные отношения с другими народностями. Что касается цифрового номадизма, то многие из представителей этой группы опираются исключительно на личную идентичность, сформированную в лоне родительской культуры, но отщепившуюся от культурной идентичности. Л.В. Русских [12, с.85] описывает мультикультурную политику как «балансирование между полюсами «исключения» и «включения» иммигрантов в культурный контекст». Такой вариант адаптации цифровых номад в форме «сдержанной интеграции», подразумевает заботу о сохранении культуры «большинства» наряду с принятием новых культур – групп «меньшинств» в рамках формирования и укрепления общей региональной/гражданской/человеческой идентичности, препятствующей размыванию границ и традиций соответствующей культуры, переходу к полному бескультурью с его отсутствием запретов и долженствований, налагаемых духовно-нравственными нормами культуры [12, с.85].

Кроме того, возникает вопрос типологизации цифровых номадов и «нетократии» как новой формы управления и социально-экономических отношений, в рамках которых главной ценностью являются не материальные, а информационные аспекты, а социальный и человеческий капитал важнее капитала материального и экономического [3; 29].

В результате теоретического анализа исследований номадизма, таким образом, можно выделить несколько основных типов цифровых кочевников:

1) «Человек вселенной» или интегрированный тип, чья идентичность позитивна, целостна и сохранила связь с родной культурой, а также нацелена на установление связей с иными культурами и их представителями. Цифровое кочевничество воспринимается как фрагмент жизни, связанный с целями саморазвития в профессиональной и учебной, досуговой и семейной сферах. Кочевничество есть путешествие в страну смыслов и ценностей: к самому себе. Отношения, которые строят эти люди – отношения поиска, любви. Сочетающие отношения личностной значимости и соприсутствия.

2) «Амбивалентный» тип, чья идентичность маргинальна, двойственна и размыта, цифровой номадизм практикуется как способ уйти от решения личных и социальных проблем. Типичны ориентация на территориальную экспансию и поиск «удовольствий», отсутствие структурированного представления о целях собственного кочевничества, тенденция «жить по своим правилам», избегая обязанностей и ограничений повседневных обязательств. Кочевничество есть способ существования, позволяющий сочетать обременительные и необременительные аспекты жизни: минимизировать напряженность и увеличить «наслаждение» жизнью – путь к удовольствиям, в том числе «от» самого себя. Отношения таких людей в большей степени соприсутствие и включенность, чем отношения «личностной значимости».

3) «Лоскутный тип», чья идентичность «человека без корней» фрагментарна и негативна, человек неспособен к построению прочных и глубоких отношений ни с окружающими его людьми, ни с теми, кто когда-то в них пришел. Кочевничество выглядит как спорадическое перемещение «человека без корней», «перекати-поля» в направлении, определяемом жизненной ситуацией

(внешними по отношению к личности аспектами). Кочевничество есть способ существования, позволяющий удовлетворять желания, не обременяя себя обязательствами, путешествие как скрытый протест и несогласие с миром пост-паноптикума – «против» самого себя и мира. Ведущий моду отношений – избегание: отношения отказа от близости в форме значимых отношений и в форме соприсутствия («перманентное отсутствие» «вечного путешественника»).

Ведущими модусами, структурирующими сознание «цифрового кочевника» являются свобода и зависимость, близость и отчуждение, труд и отдых, новизна и привычность, развитие и стагнация. Подводя итог, подчеркнем: цифровое кочевничество многотипно. Это и «цифровое беженство», используемое человеком чтобы уйти из мира обязательств и травм; это и «цифровой туризм», используемый в целях структурирования времени и пространства жизнедеятельности; это и просто – «путешествие» в мир иных смыслов, за сами собой и гармонией своего мира. Это и «цифровые захваты» новых территорий: не случайна тяга «кочевников к местам, где «не ступала нога человека» и местам, «похожим на рай» [3; 14].

Одним из наиболее сложных моментов цифрового кочевничества является феномен «потери корней», разрыва или разрушения социальной идентичности в результате отказа от духовно-нравственных ориентиров своей культуры и человечества, стремления к свободе как комфорту и защищенности, освобождению от тяжелого труда и обязанностей. Эти стремление формируют особое отношение к себе и миру, в котором позитивные моменты, связанные с творчеством, развитием, наслаждением жизнью, сочетаются с потребительством, стагнацией и разрушением личности первой страдает этнокультурная, а затем и личностная идентичность. Ведущей идеей «цифровых кочевников», по данным многих опросов, является идея собственного благополучия, однако, она далеко не всегда вязана с благополучием окружающих. Несомненно то, что прекаризация и иные формы «освобождения» труда изменяют рынок труда и общественные отношения, однако, важно не перепутать местами следствие и причину: общественные отношения, изменяясь, создают прекаризацию, а не наоборот. Прекаризация как «свободный труд» имеет в настоящее время не меньше ограничений, чем достоинств: человеку без корней некому помочь. Убегая от одиночества, «непонятости», «несвободы», человек может попасть в еще худшее, чем было положение. Очевидно, справедливо высказывание о том, что истинная свобода – внутри человека, а не вне него.

Список использованной литературы

1. Арпентьева М.Р. Проблемы взаимопонимания в мультикультурном консультировании / М.Р. Арпентьева // Представительная власть — XXI век. - 2014. - № 7-8 (134-135). - С. 59-65.
2. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман. - М.: Логос, 2005. - 390 с.
3. Бард А. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма / Бард А., Зодерквист Я. - СПб.: Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2004. - 252 с.
4. Бенхабиб С. Притязания культуры / С. Бенхабиб. - М.: Логос, 2003. С. 9, 31.
5. Делёз, Ж. Тысяча плато. Капитализм и шизофрения / Делёз, Ж., Гваттари, Ф. - Екатеринбург: У-Фактория; М.: Астрель, 2000. - 895 с.
6. Касавин И.Т. «Человек мигрирующий»: онтология пути и местности / И.Т. Касавин // Вопросы философии, 1997 - № 2. - С. 84.
7. Кужелева-Саган И.П. Общество-Сеть. Эволюция представлений: концепции, образы, метафоры / Кужелева-Саган И.П. // Wolkenkuckucksheim. Воздушный замок. Международный журнал по теории архитектуры. - 2014. - №32 (19). - P.29-42.
8. Ле Коадик Р. Мультикультурализм // Débats sur l'identité et le multiculturalisme / Отв. ред. Е. Филиппова и Р. Ле Коадик. М.: ИЭА РАН, Наука, 2005. С. 78-104, 126-149.
9. Минигалиева М.Р. Толерантность и мультикультурализм / М.Р. Минигалиева. - Калуга: КГУ им. К.Э. Циолковского, 2012. - 332 с.
10. Мир глазами блоггера / Под ред. В.Трофимова. - М.: ООО «Издательский дом «Вече», 2011. - 240 с.
11. Носова С.С. Молодежь в сетевом информационно-коммуникативном обществе: зарубежные подходы к изучению проблемы / Носова С.С., Кужелева-Саган И.П. // Сибирский психологический журнал. 2013. - №49 - С.85-96.
12. Русских Л.В. Основные направления политики мультикультурализма в России / Л.В. Русских // Вестник Южно-Уральского ГУ. Сер. Соц.-гуман. науки. - 2014. - №2. - С.85-89.
13. Толкачев С.П. Мультикультурализм в постколониальном пространстве и кросс-культурная английская литература / С.П. Толкачев // ИГП «Знание. Понимание. Умение». - 2013. - №1. - С. 1.
14. Bauman Z. Liquid Modernity. Cambridge, UK : Polity, 2000. -224p.
15. Boden D. Worlds in action: information, instantaneity and global futures trading // B. Adam, B., Beck U., van Loon J. (eds). The Risk Society and Beyond. London: SagePublications Ltd, 2000. - 240 p.
16. Boden D., Molotch H. The compulsion to proximity // Nowhere. Space, time and modernity / R. Friedland, D. Boden (eds). Berkeley: University of California Press, 1994. - P. 257-286.

17. Bogard W. Simmel in cyberspace: strangeness and distance in postmodern communications // *Space and Culture*. 2000. №4/5. – P. 23 – 46.
18. *Citizenship and Social Class* / Marshall T., Bottomore T. (eds.). London: Pluto. 1992. – 101p.
19. Cohen I. Detached involvement: on the sociology of solitude // Annual Conference of the American Sociological Association, Washington. August 2000. - Washington, DC, 2000. –P.3-12.
20. Cohen R. *Global Diasporas*. London: University College London Press, 1997. 241p. - P. 129–134.
21. Deleuze G., Guattari F. *Nomadology: The War Machine* / Trans, by B. Massumi. New York:Semiotext(e), 1986. – 160p.
22. Fernández V.A. *Nomadismos contemporáneos: formas tecnoculturales de la globalización*. - Murcia: Universidad de Murcia, EDITUM, 2010. – 160s.
23. Friebe H., Lobo S. *Wir nennen es Arbeit: die digitale Bohème oder: Intelligentes Leben jenseits der Festanstellung*. - München: Heyne Taschenbücher. - Heyne, 2006. - 303s.
24. Gussekloo A., Jacobs E. *Digital Nomads: How to Live, Work and Play Around the World*. - N.-Y.: Location-Independent Publishers, 2016. - 280p.
25. Howe N., Strauss W. *Generations: The History of Americas Future, 1584 to 2069*. – N.Y.: Quill William Morrow,1991. – 544p.
26. Makimoto T., Manners D. *Digital Nomad*. Chichester: John Wiley, 1997. 256p.
27. McLuhan M. *Understanding Media*. New York: Routledge Classics, Abingdon, 1964 (2001). – P. 309, 391.
28. Peters J.D. *Exile, nomadism, and diaspora: the stakes of mobility in the Western canon* // Home, exile, homeland: film, media, and the politics of place / H. Naficy (ed.). - New York: Routledge, 1999. – P.17-41
29. Putnam R. *Bowling Alone : The Collapse and Revival of American Community*. New York: Touchstone Books by Simon & Schuster, 2001. -544p.
30. Sisson N. *The Suitcase Entrepreneur: Create freedom in business and adventure in life*. - New York: Tonawhai Press 2013. - 314p.
31. Urry J. *Sociology Beyond Societies*. London and New York: Routledge, 2000. –255 p.

References transliterated

1. Arpent'eva M.R. Problemy vzaimoponimaniya v mul'tikul'turnom konsul'tirovanii / M.R. Arpent'eva // *Predstavitel'naja vlast' – XXI vek*. - 2014. – № 7-8 (134-135). – S. 59-65.
2. Bauman Z. Individualizirovannoe obshchestvo / Z. Bauman. – M.: Logos, 2005. – 390 s.
3. Bard A. Netokratija. Novaja pravjashhaja jelita i zhizn' posle kapitalizma / Bard A., Zoderkvist Ja. – SPb.: Stokgol'mskaja shkola jekonomiki v Sankt-Peterburge, 2004. – 252 s.
4. Benhabib S. Pritjazanija kul'tury / S. Benhabib. – M.: Logos, 2003. S. 9, 31.
5. Deljoz, Zh. Tysjacha plato. Kapitalizm i shizofrenija / Deljoz, Zh., Gvattari, F. – Ekaterinburg: U-Faktorija; M.: Astrel', 2000. – 895 s.
6. Kasavin I.T. «Chelovek migrirujushhij»: ontologija puti i mestnosti / I.T. Kasavin // *Voprosy filosofii*, 1997 – № 2. – S. 84.
7. Kuzheleva-Sagan I.P. Obshchestvo-Set'. Jevoljucija predstavlenij: koncepcii, obrazy, metafory / Kuzheleva-Sagan I.P. // *Wolkenkuckucksheim. Vozdushnyj zamok. Mezhdunarodnyj zhurnal po teorii arhitektury*. – 2014. - №32 (19). – R.29-42.
8. Le Koadik R. Mul'tikul'turalizm // *Débats sur l'identité et le multiculturalisme* / Otv. red. E. Filippova i R. Le Koadik. M.: IJeA RAN, Nauka, 2005. S. 78-104, 126-149.
9. Minigalieva M.R. Tolerantnost' i mul'tikul'turalizm / M.R. Minigalieva. – Kaluga: KGU im. K.Je. Ciolkovskogo, 2012. – 332 s.
10. Mir glazami bloggera / Pod red. V.Trofimova. – M.: OOO «Izdatel'skij dom «Veche», 2011. – 240 s.
11. Nosova S.S. Molodezh' v setevom informacionno-kommunikativnom obshchestve: zarubezhnye podhody k izucheniju problemy / Nosova S.S, Kuzheleva-Sagan I.P. // *Sibirskij psihologicheskij zhurnal*. 2013. – №49 – S.85-96.
12. Russkih L.V. Osnovnye napravlenija politiki mul'tikul'turalizma v Rossii / L.V. Russkih // *Vestnik Juzhno-Ural'skogo GU. Ser. Soc.-guman. nauki*. – 2014. – №2. – S.85-89.
13. Tolkachev S.P. Mul'tikul'turalizm v postkolonial'nom prostranstve i kross-kul'turnaja anglijskaja literatura / S.P. Tolkachev // *IGP «Znanie. Ponimanie. Umenie»*. – 2013. – №1. – S. 1.
14. Bauman Z. *Liquid Modernity*. Cambridge, UK : Polity, 2000. -224p.
15. Boden D. *Worlds in action: information, instantaneity and global futures trading* // B. Adam, B., Beck U., van Loon J. (eds). *The Risk Society and Beyond*. London: SagePublications Ltd, 2000. – 240 p.
16. Boden D., Molotch H. *The compulsion to proximity* // *Nowhere. Space, time and modernity* / R. Friedland, D. Boden (eds). Berkeley: University of California Press,1994. – P. 257–286.
17. Bogard W. Simmel in cyberspace: strangeness and distance in postmodern communications // *Space and Culture*. 2000. №4/5. – P. 23 – 46.
18. *Citizenship and Social Class* / Marshall T., Bottomore T. (eds.). London: Pluto. 1992. – 101p.
19. Cohen I. Detached involvement: on the sociology of solitude // Annual Conference of the American Sociological Association, Washington. August 2000. - Washington, DC, 2000. –P.3-12.
20. Cohen R. *Global Diasporas*. London: University College London Press, 1997. 241p. - P. 129–134.
21. Deleuze G., Guattari F. *Nomadology: The War Machine* / Trans, by B. Massumi. New York:Semiotext(e), 1986. – 160p.
22. Fernández V.A. *Nomadismos contemporáneos: formas tecnoculturales de la globalización*. - Murcia: Universidad de Murcia, EDITUM, 2010. – 160s.
23. Friebe H., Lobo S. *Wir nennen es Arbeit: die digitale Bohème oder: Intelligentes Leben jenseits der Festanstellung*. - München: Heyne Taschenbücher. - Heyne, 2006. - 303s.
24. Gussekloo A., Jacobs E. *Digital Nomads: How to Live, Work and Play Around the World*. - N.-Y.: Location-Independent Publishers, 2016. - 280p.
25. Howe N., Strauss W. *Generations: The History of Americas Future, 1584 to 2069*. – N.Y.:Quill William Morrow,1991. – 544 p.
26. Makimoto T., Manners D. *Digital Nomad*. Chichester: John Wiley, 1997. 256p.

27. McLuhan M. Understanding Media. New York: Routledge Classics, Abingdon, 1964 (2001). – P. 309, 391.
28. Peters J.D. Exile, nomadism, and diaspora: the stakes of mobility in the Western canon // Home, exile, homeland: film, media, and the politics of place / H. Naficy (ed.). - New York: Routledge, 1999. – P.17-41
29. Putnam R. Bowling Alone : The Collapse and Revival of American Community. New York: Touchstone Books by Simon & Schuster, 2001. -544p.
30. Sisson N. The Suitcase Entrepreneur: Create freedom in business and adventure in life. - New York: Tonawhai Press 2013. - 314p.
31. Urry J. Sociology Beyond Societies. London and New York: Routledge, 2000. –255 p.

Arpentieva M.R. Digital nomadism: the identity problems. The article is devoted to the analysis of features of the identity of the subjects, practicing of digital nomadism, their positive and negative aspects. As positive aspects, it has been described the desire for freedom and independence, the search for new ways of being and relations, integration into the world of humanity. As negative aspects, it has been described the refusal to build relations of closeness and permanence, the traditional native culture and humanity in General moral values, the marginalization. The author emphasizes, that one of the most important moments in digital nomadism is a phenomenon of "loss of roots", rupture or the destruction of social identity as a result of the refusal of spiritual and moral values of their culture and humanity, the desire for freedom as the comfort and security that the release from hard work and responsibilities. The author identifies some of the main types. The first type of people is a "man of the universe" or integrated type, whose identity is positive, holistic. It's maintained communication with their native culture. The second type of people is practice digital nomadism as a way to get away from solving personal and social problems. The third type of people is a "crazy type", whose identity is "a man without roots", fragmented and negative, of people incapable of building strong and deep relationships neither with others nor with those, who once they came. The leading modes of structuring the consciousness of digital nomad are freedom and dependence, closeness and alienation, work and leisure, novelty and familiarity, development and stagnation.

Keywords: digital nomadism, nomad, identity, intimacy, alienation, multiculturalism, freedom, dependence.

УДК 159.9.072

ИНТЕГРАТИВНЫЙ ПОДХОД В ИЗУЧЕНИИ ФЕНОМЕНА ПСИХОСОЦИАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ

С.Л. Богомаз

кандидат психологических наук, доцент, заведующий кафедрой прикладной психологии
Витебского государственного университета имени П.М. Машерова
kpsiholog@vsu.by

Т.Н. Ковалевская

преподаватель кафедры общественного здоровья и здравоохранения
Витебского государственного ордена Дружбы народов медицинского университета
tena_vit@rambler.ru

Богомаз С.Л., Ковалевська Т.Н. Интегративний підхід у вивченні феномена психосоціальної адаптації. У статті розглядаються питання методологічних основ та технологій вивчення психосоціальної адаптації (ПСА). Представлений науково-теоретичний аналіз понять «інтегративний підхід», «психосоціальна адаптація», «інтегративна еклектика». Розкрито психологічний зміст поняття «психосоціальна адаптація» як складного багатокомпонентного явища. Показано, що методологічними засадами вивчення ПСА є: комплексний і системний підхід, принцип динамічного вивчення, використання різних методів та методик. На кожному віковому етапі вивчення ПСА доцільно проводити з використанням декількох методик для одержання більш повного уявлення про протікання процесу ПСА та його порушення, крім того, вибрані методики повинні бути адаптовані до віку респондента. Найбільш важливими є такі переваги інтегративного підходу як різновекторний аналіз, врахування множинності і діатропічності досліджуваного феномену, комбінування кількісних і якісних методів дослідження, різних методологій з метою виявлення різних аспектів досліджуваного явища, пізнання складних і суперечливих соціально-психологічних феноменів, об'єднання теорій, їх систематична побудова, використання різних теоретичних підходів з метою отримання максимуму можливої інформації. Для вирішення поставленого завдання були використані: систематизація та концептуалізація наукових ідей, порівняльний, системний аналіз.

Ключові слова: психосоціальна адаптація, методологія, метод, інтегративний підхід, інтегративна еклектика.

Богомаз С.Л., Ковалевская Т.Н. Интегративный подход в изучении феномена психосоциальной адаптации. В статье рассматриваются вопросы методологических оснований и технологий изучения психосоциальной адаптации (ПСА). Представлен научно-теоретический анализ понятий «интегративный подход», «психосоциальная адаптация», «интегративная эклектика». Раскрыт психологический смысл понятия «психосоциальная адаптация» как сложного многокомпонентного явления. Показано, что методологическими принципами изучения ПСА являются: комплексный и системный подход, принцип динамического изучения, использование разных методов и методик. На каждом возрастном этапе изучение ПСА целесообразно проводить с использованием нескольких методик для получения более полного

представления о протекании процесса ПСА и его нарушениях, кроме того, выбранные методики должны быть адаптированы к возрасту респондента. Наиболее важными являются такие преимущества интегративного подхода как: разновекторный анализ, учет множественности и диатропичности изучаемого феномена, комбинирование количественных и качественных методов исследования, различных методологий с целью выявления различных аспектов исследуемого явления, познания сложных и противоречивых социально-психологических феноменов, объединение теорий, их систематическое построение, использование различных теоретических подходов с целью получения максимума возможной информации. Для решения поставленной задачи были использованы: систематизация и концептуализация научных идей, сравнительный, системный анализ.

Ключевые слова: психосоциальная адаптация, методология, метод, интегративный подход, интегративная эклектика.

Постановка проблемы. Одной из актуальных проблем любого исследования является выбор наиболее оптимальных методов и методик. Особенно важен правильный подход при выборе соответствующего психологического инструментария при изучении таких многокомпонентных процессов как психосоциальная адаптация (ПСА), тесно взаимосвязанная с социализацией, самореализацией и психологическим здоровьем личности.

Анализ последних исследований и публикаций. В последние годы отмечается рост научных публикаций, посвященных анализу методологических проблем психологии. Методология психологии активно разрабатывается в трудах Е.Д. Хомской (1997), А.Г. Асмолова (1999), Б.Д. Парыгина (1999), Ф.Е. Василюка (2003), А.В. Юревича (2005), Т.В. Корниловой (2006), В.А. Мазилова (2010), Н.А. Крушной и Е.А. Абросимовой (2015).

В Беларуси большой вклад в развитие методологии исследования внесли работы Ю.Н. Карандашева (2012), В.М. Козубовского (2003), А.В. Янчука (2005), И.А. Фурманова (2011). Вместе с тем, необходимо отметить, что до сих пор не создана единая методологическая концепция и существует достаточное число принципиально отличающихся методологических установок [4; 5; 7]. Одной из наиболее перспективных установок В.А. Мазилев выделяет позицию методологического либерализма, подразумевающую интеграцию психологического знания [7]. Исходя из этих позиций, можно выделить, как один из перспективных методологических подходов, развиваемый в работах В. А. Янчука подход с позиций интегративной эклектики [17 – 22]. Данный методологический подход предполагает проведение анализа с позиций множественности подходов, которые наиболее продуктивны для изучаемой феноменальной области, что способствует преодолению предубежденности и более глубокому постижению исследуемого феномена [13; 14; 15]. Подобный подход, путем диалога разных инструментальных ресурсов, позволяет преодолеть собственные предпочтения, учитывать позиции других исследователей для принятия решения на более продуктивном основании.

Таким образом, как указывает в своих работах В.А. Янчук [14 – 16], используя интегративный подход, постижение природы феномена достигается через углубление представлений о сути изучаемого феномена, с помощью использования различных подходов, логик и инструментов, что приводит к созданию максимальной информационной базы, теоретической и эмпирической проработанности проблемной области, с указанием возможностей и ограничений в экстраполяции результатов [13; 16 – 22].

Цель статьи: анализ методологических оснований изучения ПСА с позиций интегративного подхода.

Изложение основного материала исследования с обоснованием полученных результатов. Для решения поставленной задачи были использованы: систематизация и концептуализация научных идей, сравнительный, системный анализ. Использование различных психодиагностических методик основывается на четком разграничении понятий «психическая адаптивность» и «психическая адаптированность». Если под психической адаптивностью понимается способность противостоять срывам психической адаптации, зависящая от врожденных и приобретенных факторов, определяющих структуру личности, то под психической адаптированностью – состояние адаптивных систем человека, подверженное изменениям под влиянием условий внешней среды. Соответственно, хорошие адаптивные способности могут быть подавлены предшествующими неудачными исходами адаптивного процесса, формированием устойчивых неадаптивных стратегий поведения [1; 3; 11].

Многие авторы выделяют различные аспекты изучения ПСА, как процесса, и как феномена.

Так, Н.Н. Мельникова как основные компоненты изучения СПА, определяющие выбор методик, выделяет: уровень адаптированности, нарушения адаптации, стили и стратегии адаптации, особенности протекания процесса адаптации [9]. А.Г. Маклаков в своих работах выделяет одной из наиболее показательных характеристик – адаптивный потенциал личности, обеспечивающий успешность прохождения процесса адаптации, состоящий из таких компонентов, как моральная нормативность, коммуникативный потенциал, нервно-психическая устойчивость [8].

Исходя из вышесказанного, очевидно, что не представляется возможным изучение всех компонентов ПСА только при помощи одной конкретной методики, а также использования одних и тех же выбранных методик для различных возрастных групп. На каждом возрастном этапе изучение ПСА целесообразно проводить с использованием нескольких методик, для получения более полного представления о протекании процесса ПСА и его нарушениях, кроме того, выбранные методики должны быть адаптированы к возрасту респондента.

Мы согласны с мнением С. А. Миллера, который в своих работах указывает на необходимость использования разнообразных методик – мультиметодический подход, благодаря чему слабые стороны одного метода компенсируются сильными сторонами другого и выводы, основанные на совмещении результатов, полученных с помощью разных методов, более достоверны, чем выводы, полученные при помощи только одного метода [10].

Такой же принцип прослеживается и в работах В.А. Янчука, который так же указывает на преимущества интегративного подхода, в основе которого лежит разновекторный анализ, учет множественности и диатропичности изучаемого феномена [20, с.216]. Разработанный В.А. Янчуком метод интегративной эклектики предполагает комбинирование количественных и качественных методов исследования, различных методологий с целью выявления различных аспектов исследуемого явления, познания сложных и противоречивых социально-психологических феноменов [2]. Преимуществом интегративной эклектики является объединение теорий, их систематическое построение, использование различных теоретических подходов с целью получения максимума возможной информации.

Таким образом, интегративная эклектика, в зависимости от иерархии эклектических приёмов, предполагает использование синкретизма как объединения вместе несовместимых между собой концептов, интеграционализма – комбинирования теорий при определенном уровне их равенства и наличии критерия, позволяющего принять либо отказаться от определенных положений данных теорий, и, наконец, технического эклектизма, суть которого заключается не столько в использовании самих теорий, сколько в применении различных методик, порожденных разными теориями [13 – 15; 18 – 22].

Как отмечает в своих работах В.А. Мазилев [7], методология должна складываться из трех составляющих: когнитивной, представляющей принципы и стратегии исследования; коммуникативной, обеспечивающей взаимодействие различных психологических теорий и практико-ориентированной. Исходя из этого, нельзя не согласиться с мнением В.А. Мазилова, что использование интегративной модели позволит учесть наработки ведущих отечественных и зарубежных методологов, свести в исследовании различные теории и важнейшие методологические категории, без чего не может быть достигнуто существенное продвижение в разработке важнейших методологических вопросов современной психологии [7].

Соответственно, преимуществом интегративного подхода в целом является использование эклектического подхода как синтеза различных методов и методик, интеграции различных дисциплин (медицины, психологии, педагогики) и комбинирование различных теоретических положений [12].

Выводы и перспективы дальнейшего исследования. Представляется важным подчеркнуть, что методология психологической науки не является устоявшейся теорией, а находится в постоянном развитии и представляет собой совокупность идей, моделей, концепций, каждая из которых является значимой и определяет выбор исследователя в зависимости от изучаемого феномена. Одним из перспективных направлений на наш взгляд, является интегративный подход, который, согласно В.А. Мазилеву и В.А. Янчуку, обеспечит соотношение психологических концепций и осуществление на этой основе интеграции психологического знания, что обеспечит сотрудничество и партнерство различных психологических традиций, взаимообогащение и взаиморазвитие [7; 13; 15 – 17; 22]. О перспективах использования интегративного подхода в психологических исследованиях говорят

работы В.В. Козлова и В.В. Новикова, в которых отмечена возможность более широкого, целостного и многогранного взгляда на исследуемый феномен при условии проведения исследования с позиций интегративного подхода [6, с. 193-194].

Обобщая вышесказанное, можно выделить следующие интегративные критерии изучения ПСА, изучение которых возможно при применении различных методик, адаптированных к возрасту респондента:

1. Психологический, характеризующий адаптацию в психологической сфере (низкий уровень тревожности, развитая эмоциональная сфера, отсутствие гиперактивности, агрессии, адекватная самооценка и уровень притязаний, отсутствие тенденций к невротизации и депрессии, стрессу).

2. Социальный, или адаптация в социальной сфере (успешная адаптация в социуме, сформированность коммуникативных умений и навыков, высокий социометрический и социальный статус, удовлетворенность отношениями с окружающими, социальная активность, социальная самореализация).

3. Академический, или адаптация в академической сфере (готовность к когнитивному развитию, развитая мотивационная сфера, эффективное усвоение учебного материала, положительное отношение к новой социальной ситуации развития, принятие новой социальной роли).

Список использованных источников

1. Ардашкин И.Б. Содержание и методика психосоциальной работы в системе социальной работы: учеб. пособие / И.Б. Ардашкин. – Томск: ТПУ, 2004. – 156с.
2. Богомаз С.Л. Изучение психологических детерминант процесса стигматизации у старшеклассников методом интегративной эклектики / С.Л. Богомаз, Н.М. Комлѐнок // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики . - 2012. – Режим доступа: <http://www.vipstd.ru/nauteh/index.php/--gn12-04/491-a>. - Дата доступа: 18.03.2016.
3. Карвасарский Б. Д. Клиническая психология / Б. Д. Карвасарский. – Питер, 2013.- 896 с.
4. Карандашев Ю.Н. Предмет, содержание и структура психологической науки // Психосфера: сборник научных трудов кафедры психологии ТулГУ. – Выпуск шестой / Под ред. Е.Е.Сапоговой. – Тула: Изд-во ТулГУ, 2012. с.49-60.
5. Карандашев Ю.Н. Вчера, сегодня и завтра психологической науки / Ю.Н. Карандашев // Актуалні проблеми психології в закладах освіти: збірник наукових праць. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2012. – С.8-23.
6. Козлов В.В. Интегративный подход в психологической практике / В.В.Козлов, В.В.Новиков // Ярославский педагогический вестник. – 2012. – № 1. – Том II (Психолого-педагогические науки). – С.226-231.
7. Мазилков В.А. Методология и методы психологии основные направления методологических исследований и разработок в современной российской психологической науке / В.А. Мазилков // Психологический журнал. – 2010. – № 1. – С. 3-14.
8. Маклаков А.Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях / А.Г. Маклаков // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22. – № 1. – С. 16 – 24.
9. Мельникова, Н.Н. Диагностика социально-психологической адаптации личности: учеб. пособие / Н.Н Мельникова. – Челябинск: ЮУрГУ, 2004. – 57 с.
10. Миллер С. А. Психология развития: методы исследования / С.А. Миллер. – Питер,2002. – 464с.
11. Простяков А.И. К вопросу применения методики диагностики социально-психологической адаптации на практике / А.И. Простяков, Н.В.Бочкарева, Г.В. Прокофьева // Современные наукоемкие технологии. – 2007. – № 1 – С. 83-84.
12. Чаплак Я.В., Чаплак М.В., Резник В.Д. Интегративно-эклектический подход в оказании психологической помощи / Я.В.Чаплак, М.В.Чаплак, В.Д. Резник. – Режим доступа: <http://yanchaplak.com/ru/psykholohycheskaia-pomoshch/79-integrativno-eklekticheskij-podkhod.html>
13. Янчук В.А. Введение в современную социальную психологию: учебное пособие для вузов / В.А.Янчук. – Мн.: АСАР, 2005. – 768 с.
14. Янчук В.А. Интегративная эклектика / В.А. Янчук // Всемирная энциклопедия: философия. - М: АСТ; Мн.: Современный литератор, 2001. – С. 312-313.
15. Янчук В.А. Интегративно-эклектический подход к анализу психологической феноменологии / В.А. Янчук // Словарь-справочник. – Мн.: АПО, 2001. – 48 с.
16. Янчук В.А. Методология, теория и метод в социальной психологии и персонологии: интегративно-эклектический подход. – Мн.: Бестпринт, 2000. – 416 с.
17. Янчук В.А. Психология на рубеже третьего тысячелетия - в поисках методологических оснований развития / В.А. Янчук // Адукацыя і выхаванне. – 1999. – № 3–4. – С. 32–39.
18. Янчук В.А. Психология на рубеже третьего тысячелетия - поиски парадигмальных координат, способа теоретизирования и метода исследования / В.А. Янчук // Адукацыя і выхаванне. – 1999. – № 8. – С. 30–40.
19. Янчук В.А. Социокультурно-интердетерминистская диалогическая перспектива изучения культурного фрейминга / В.А. Янчук // Современное состояние и перспективы развития психологии общения: материалы Международной научно-практической конференции, Гродно, 8-9 октября 2010г. / ГрГУ им. Я.Купалы; редкол.: Л.М.Даукаша [и др.]. – Гродно, 2010. – С. 381-384.
20. Янчук В.А. Новые подходы в психологическом исследовании / В.А. Янчук // Выбраныя навуковыя працы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта: у сямі тамах. - Том1. – Мн.: БДУ, 2001. – с. 217—232.

21. Yanchuk V. Methodological triangularity approach to cross-cultural phenomenon's analysis / V.Yanchuk // In: Sim, Q.E., Tanzer N.K. (Eds.), Cultural diversity and European integration, Abstracts of Joint European Conference of International Association for Cross-Cultural Psychology and the International Test Commission, University of Graz, Austria, June 29 – July 2, 1999. – Karl-Franzes Univeršitat Press, 1999. – pp. 134 – 135.
22. Yanchuk V.A. Agenda-setting interpretative frame in the structure of social thinking / V.Yanchuk // In: La pensee sociale: questions vives. 29-30 avril et 1er mai 1999. – Montreal. Montreal: UQAM University Press, 1999. – pp. 234 – 251.

References translated and transliterated

1. Ardashkin I.B. Soderzhanie i metodika psihosocial'noj raboty v sisteme social'noj raboty: ucheb. posobie [Contents and Methods of psychosocial work in the system of social work] / I.B. Ardashkin. – Tomsk: TPU, 2004. – 156c.
2. Bogomaz S.L. Izuchenie psihologicheskikh determinantov processa stigmatizacii u starsheklassnikov metodom integrativnoj jeklektiki [Studying the psychological determinants of stigmatization process at senior integrative method Eclectic] / S.L. Bogomaz, N.M. Komljonok // Sovremennaja nauka: aktual'nye problemy teorii i praktiki . - 2012. – Rezhim dostupa: <http://www.vipstd.ru/nauteh/index.php/--gn12-04/491-a>. - Data dostupa: 18.03.2016.
3. Karvasarskij B. D. Klinicheskaja psihologija [Clinical Psychology] / B. D. Karvasarskij. – Piter, 2013.- 896 s.
4. Karandashev Ju.N. Predmet, sodержanie i struktura psihologicheskoy nauki [Subject, content and structure of psychological science] // Psihosfera: sbornik nauchnyh trudov kafedry psihologii TulGU. – Vypusk shestoj / Pod red. E.E.Sapogovoj. – Tula: Izd-vo TulGU, 2012. s.49-60.
5. Karandashev Ju.N. Vchera, segodnja i zavtra psihologicheskoy nauki [Yesterday, today and tomorrow psychology] // Aktualni problemi psihologii v zakladah osviti: zbirnik naukovih prac'. – Krivij Rig: Vidavnichij dim, 2012. – S.8-23.
6. Kozlov V.V. Integrativnyj podhod v psihologicheskoy praktike [The integrative approach in psychological practice] / V.V.Kozlov, V.V.Novikov // Jaroslavskij pedagogicheskij vestnik. – 2012. – № 1. – Tom II (Psihologo-pedagogicheskie nauki). – S.226-231.
7. Mazilov V.A. Metodologija i metody psihologii osnovnye napravlenija metodologicheskikh issledovanij i razrabotok v sovremennoj rossijskoj psihologicheskoy nauke [Methodology and methods of psychology of the main directions of methodological research and development in the modern Russian psychological science] / V.A. Mazilov // Psihologicheskij zhurnal. – 2010. – № 1. – S. 3-14.
8. Maklakov A.G. Lichnostnyj adaptacionnyj potencial: ego mobilizacija i prognozirovanie v jekstremal'nyh uslovijah [Personal adaptation potential: its mobilization and forecasting in extreme conditions] / A.G. Maklakov // Psihologicheskij zhurnal. – 2001. – T. 22. – № 1. – S. 16 – 24.
9. Mel'nikova, N.N. Diagnostika social'no-psihologicheskoy adaptacii lichnosti: ucheb. posobie [Diagnosis of social and psychological adaptation of personality] / N.N Mel'nikova. – Cheljabinsk: JuUrGU, 2004. – 57 s.
10. Miller S.A. Psihologija razvitija: metody issledovanija [Development Psychology: research methods] / S.A. Miller. – Piter, 2002. – 464s.
11. Prostjakov A.I. K voprosu primeneniya metodiki diagnostiki social'no-psihologicheskoy adaptacii na praktike [On the question of the application of methods of diagnostics of socio-psychological adaptation in practice] / A.I. Prostjakov, N.V.Bochkareva, G.V. Prokof'eva // Sovremennye naukoemkie tehnologii. – 2007. – № 1 – S. 83-84.
12. Chaplak Ja.V. Integrativno-jeklekticheskij podhod v okazanii psihologicheskoy pomoshhi [Integrative and eclectic approach in providing psychological assistance] / Ja.V.Chaplak, M.V.Chaplak, V.D. Reznik. – Rezhim dostupa: <http://yanchaplak.com/ru/psykholohycheskaia-pomoshch/79-integrativno-eklekticheskij-podkhod.html>
13. Janchuk V.A. Vvedenie v sovremennuju social'nuju psihologiju: uchebnoe posobie dlja vuzov [Introduction to modern social psychology: a manual for schools] / V.A. Janchuk. – Mn.: ASAR, 2005. – 768 s.
14. Janchuk V.A. Integrativnaja jeklektika [Integrative Eclectic] / V.A. Janchuk // Vsemirnaja jenciklopedija: filosofija. - M: AST; Mn.: Sovremennij literator, 2001. – S. 312-313.
15. Janchuk V.A. Integrativno-jeklekticheskij podhod k analizu psihologicheskoy fenomenologii [Integrative and eclectic approach to the analysis of the psychological phenomenology] / V.A.Janchuk // Slovar'-spravochnik. – Mn.:APO, 001. – 48s.
16. Janchuk V.A. Metodologija, teorija i metod v social'noj psihologii i personologii: integrativno-jeklekticheskij podhod [Methodology, theory and method in social psychology and Personology: integrative and eclectic approach] / V.A. Janchuk – Mn.: Bestprint, 2000. – 416 s.
17. Janchuk V.A. Psihologija na rubezhe tret'ego tysjacheletija - v poiskah metodologicheskikh osnovanij razvitija [Psychology at the turn of the third millennium - in search of the methodological bases of development] / V.A. Janchuk // Adukacija i vyhavanje. – 1999. – № 3–4. – S. 32–39.
18. Janchuk V.A. Psihologija na rubezhe tret'ego tysjacheletija - poiski paradigmal'nyh koordinat, sposoba teoretizirovanija i metoda issledovanija [Psychology at the turn of the third millennium - the search for paradigmatic origin, method of theorizing and research method] / V.A. Janchuk // Adukacija i vyhavanje. – 1999. – № 8. – S. 30–40.
19. Janchuk V.A. Sociokul'turno-interdeterministskaja dialogicheskaja perspektiva izuchenija kul'turnogo frejminga [Sociocultural-interdeterministskaja dialogical perspective of the study of cultural framing] / V.A.Janchuk // Sovremennoe sostojanie i perspektivy razvitija psihologii obshhenija: materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii, Grodno, 8-9 oktjabrja 2010g. / GrGU im. Ja.Kupaly; redkol.: L.M.Dauksha [i dr.]. – Grodno, 2010. – S. 381-384.
20. Janchuk V.A. Novye podhody v psihologicheskomyh issledovanijah [New approaches in psychological research] / V.A. Janchuk // Vybranyja navukovyja pracy Belaruskaga dzjarzhaunaga universitjeta: u 7 tamah. - Tom1. – Mn.: BDU, 2001. – s. 217–232.
21. Yanchuk V. Methodological triangularity approach to cross-cultural phenomenon's analysis / V.Yanchuk // In: Sim, Q.E., Tanzer N.K. (Eds.), Cultural diversity and European integration, Abstracts of Joint European Conference of International Association for Cross-Cultural Psychology and the International Test Commission, University of Graz, Austria, June 29 – July 2, 1999. – Karl-Franzes Univeršitat Press, 1999. – pp. 134 – 135.

22. Yanchuk V.A. Agenda-setting interpretative frame in the structure of social thinking / V.Yanchuk // In: La pensee sociale: questions vives. 29-30 avril et 1er mai 1999. – Montreal. Montreal: UQAM University Press, 1999. – pp. 234 – 251.

Bogomaz S.L., Kovalevskaya T.N. Integrative approach in the study of the phenomenon of psychosocial adaptation. Questions of methodological bases and technologies of studying psychosocial adaptation (PSA) are considered in the article. Presented scientific and theoretical analysis of the concepts of "integrative approach", "psychosocial adaptation", "integrative eclectic." Disclosed is the psychological meaning of the term "psychosocial adaptation", as a complex multi-component phenomenon. It is shown that the methodological principles study of PSA are: a comprehensive and systematic approach, the principle of dynamic study, the use of different methods and techniques. At every age stage study of PSA is advantageously carried out using several techniques to get a better understanding of the flow of the PSA process and its disorders, in addition, the selected method must be adapted to the age of the respondent. The most important are the advantages of an integrated approach, such as: multi-vector analysis, the focus of attention on the multiplicity phenomenon under study, combining quantitative and qualitative research methods, different methodologies in order to identify the various aspects of the phenomenon under investigation, knowledge of the complex and contradictory social and psychological phenomena, combining theory, their systematic construction, the use of different theoretical approaches in order to obtain the maximum possible information. To solve this problem we have been used: systematization and conceptualization of scientific ideas, comparative, systematic analysis.

Keywords: psychosocial adaptation, methodology, technique, integrative approach, integrative eclecticism.

УДК 159.923

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ САМООЦІНКИ ТА АФІЛІАЦІЇ У СТУДЕНТІВ

Н.О. Губа

кандидат психологічних наук, доцент
Запорізький національний університет
natalya-guba@yandex.ru

А.О. Дудко

студентка факультета соціальної педагогіки та психології
Запорізький національний університет
nastya.dudko.0@mail.ru

Губа Н.О., Дудко А.О. Особливості взаємозв'язку самооцінки та афіліації у студентів. У статті розглядається поняття мотиву афіліації, його сутність і роль у розвитку особистості. Зроблено припущення про вплив на цю якість самооцінки людини, що є основною характеристикою особистості. Емпіричне дослідження проводилось серед студентів Запорізького національного університету, другого курсу. Було діагностовано рівень оцінки студентами самих себе та їхнього мотиву афіліації. Враховуючи, що самооцінка – це не вроджена характеристика організму, а динамічні емоційно насичені оцінки людиною самої себе як особистості, то цілком доречно припустити що одним з факторів впливу на прагнення до встановлення довірливих та щирих стосунків з оточуючими людьми є самооцінка особистості. Проведено аналіз отриманих результатів та обґрунтовано висновки.

Ключові слова: самооцінка, афіліація, особистість, розвиток, мотив, емоційна насиченість.

Губа Н.А., Дудко А.А. Особенности взаимосвязи самооценки и аффилиации у студентов. В статье рассматривается понятие мотива аффилиации, его сущность и роль в развитии личности. Сделано предположение о влиянии на это качество самооценки человека, которая является основной характеристикой личности. Эмпирическое исследование проводилось среди студентов Запорожского национального университета, второго курса. Был диагностирован уровень оценки студентами самих себя и их мотива аффилиации. Учитывая, что самооценка – это не врожденная характеристика организма, а динамические эмоционально насыщенные оценки человеком самого себя как личности, то вполне уместно предположить что одним из факторов влияния на стремление к установлению доверительных и искренних отношений с окружающими людьми является самооценка личности. Проведен анализ полученных результатов и обоснованы выводы.

Ключевые слова: самооценка, аффилиация, личность, развитие, мотив, эмоциональная насыщенность.

Постановка проблеми. У психології особистості та віковій психології категорії самооцінки відведено особливе місце, адже це є виявом оцінного ставлення людини до самої себе, до своїх якостей, можливостей та місця серед людей. Багато досліджень самооцінки мають за свою мету встановлення та аналіз зв'язку її особливостей з різноманітними особистісними характеристиками.

Як показує теоретико-емпірична база психології, кожна людина прагне встановити з суспільством щирі, довірливі стосунки. Це є внутрішнім особистим мотивом, який в одних особистостей є усвідомленим, а в інших він присутній в прихованому стані. Так чи інакше, проходячи всі стадії розвитку особистості, в яких чи не найважливіше значення має соціалізація, кожен відчуває

потребу в адекватному та позитивному сприйнятті як суспільства людиною, так і людини суспільством. Згідно з цією внутрішньою потребою, в людини формується прагнення бути визнаним у суспільстві, бажання бути серед людей та відчувати від них підтримку. Протилежним до цих прагнень є страх бути відторгнутим, тобто ураховуючи свою відкритість до світу отримати зовсім не той результат, на який очікували. Зміст мотиву афіліації далеко не однорідний: сюди включаються потреба контактувати з людьми, бути членом групи, взаємодіяти з оточуючими, надавати і приймати допомогу. Мотив афіліації відноситься до вищого рівня ієрархії людських потреб. При цьому цей мотив є базовим і фундаментальним для природи людини, свідомість якої розвивається тільки в умовах взаємодії з іншими людьми. У певному сенсі афіліативна поведінка (прагнення до контакту, прихильності, причетності до групи) властива і багатьом представникам тваринного світу, що говорить на користь розгляду афіліативної потреби в якості вродженої.

Актуальність дослідження взаємозв'язку самооцінки та афіліації у студентів полягає в тому, що саме в цьому віці в людини гостро відчувається потреба у встановленні з суспільством щирих, довірливих стосунків. Це пов'язано з кінцевим етапом переходу від дитинства до дорослого життя – тобто зі школи до університету. Змінюється як оточуючий світ людини, так і система цінностей. А самооцінка, як найважливіша складова структура особистості, імпліцитно бере участь у регуляції діяльності та поведінки людини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Більшість психологів вітчизняних і за кордоном (А.М. Ковальов, М. Айнсворт, Н.Ф. Добринін, А.В. Петровський, Е. Маккобі, Дж. Мастерс, К. Обухівський) вважають, що потреба в афіліації є самостійною людською потребою, відмінною від інших потреб. Але, природу цієї потреби вони або не визначають, або формулюють тавтологічно, як прагнення до спілкування, бажання бути разом (В.С. Мухіна) [7]. При цьому залишається нез'ясованим, чому люди прагнуть один до одного й навіть їм потрібно бути разом.

На проблему походження потреби в спілкуванні є дві точки зору. Учені (А.В. Веденов, Д.Т. Кемпбелл) вважають, що у людини є вроджена потреба в самому процесі спілкування. Однак уродженість потреби в спілкуванні визнається не всіма вченими (С.Л. Рубінштейн, Ф.Т. Михайлов, А.В. Запорожець, О.М. Леонтьєв) [8; 9]. М.І. Лисіна також вважає, що ця потреба формується в онтогенезі, а саме, як результат контакту дитини з дорослими.

Потреба в спілкуванні виражена в різних людей по-різному, у зв'язку з чим говорять про екстра- та інтровертів. Однак, за даними Л.С. Сапожникової однозначний зв'язок між прагненням до спілкування та екстра- й інтровертністю не виявляється. [2] А. Мехрабян і С. Ксензький є авторами найбільш розробленої теорії мотивації афіліації. Ці автори виділяють дві тенденції мотиву афіліації: а) очікування з надією на афіліацію; б) очікування зі страхом бути відторгнутим [9].

На встановлення стосунків з оточуючими людьми впливає багато факторів, одним з яких є самооцінка. Багато дослідників займалися вивченням самооцінки, серед них: Л.І. Божович, І.І. Чеснокова, Ю.А. Борисов, І.Н. Міхеєва, І.А. Кудрявцев, Н.А. Гульянова, У. Джемс, Ф. Зімбардо, Л.М. Корнеєва, С.Л. Рубінштейн, В.В. Овсяннікова, П.Р. Чамата, В.В. Столін, Н.Є. Шафажинська, Т. Шибутані та ін. Саме самооцінка, за твердженням багатьох дослідників (А.І. Ліпкіна, А. Маслоу, І.С. Кон, Р. Бернс), істотно впливає на ефективність діяльності людини і ступінь вираженості прагнення до особистісного зростання [4]. С. Куперсміт називає самооцінкою ставлення індивіда до себе, яке складається поступово і набуває звичний характер: воно проявляється як схвалення або несхвалення, ступінь якого визначає переконаність індивіда у своїй самоцінності, значущості. На думку М. Розенберга, самооцінка відображає ступінь розвитку в індивіда почуття самоповаги, відчуття власної цінності і позитивного відношення до всього того, що входить до сфери його «Я» [1].

Співвідношення самооцінки та афіліації людини, складність та багатогранність цього процесу, вплив його на розвиток особистості обумовлює актуальність обраної нами теми статті.

Мета статті: аналіз феноменології самооцінки і афіліації особистості, а також встановлення характеру їх взаємозв'язку.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Самооцінка – оцінка людиною самої себе, своїх переваг і недоліків, якостей, можливостей, усвідомлення свого місця серед інших людей. Це найбільш істотна і найбільш досліджувана в психології сторона самосвідомості особистості.

Самооцінка пов'язана з однією з центральних потреб у самоствердженні, з прагненням людини знайти своє місце в житті, утвердити себе як члена суспільства в очах оточуючих. Під впливом

оцінки оточуючих в особистості поступово складається власне відношення до себе і самооцінка своєї особистості. Пізнаючи якості іншої людини, в особистості складається система власних особистісних оцінок. Вся сукупність цих оцінок є не що інше як результат постійного зіставлення самоспостереження і того, що про неї думає суспільство. Тобто, так чи інакше розвиток самооцінки здійснюється під впливом будь-якої референтної групи та взагалі оточуючих людей. Все, що склалося в особистості, виникло завдяки спільній з іншими людьми діяльності й у спілкуванні з ними. Також, саме для спільної діяльності та ефективної взаємодії та спілкування склались ці оцінки себе. Людина включає діяльність і спілкування в істотно важливі орієнтири для своєї поведінки. Вона співставляє те, що робить, з тим, що очікують від неї оточуючі, бере до уваги їхні почуття і вимоги. В кінцевому рахунку, якщо залишити осторонь задоволення природних потреб, все, що людина робить для себе (навчається вона, сприяє чому-небудь або перешкоджає), вона робить це разом з тим і для інших. І, можливо, навіть у більшому ступені для інших, ніж для себе.

Самооцінка являє собою відношення рівня домагань до рівня можливостей. Термін «самооцінка» в психологічній літературі розуміється як складна система, що визначає характер становлення індивіда і включає загальну самооцінку, яка відображатиме рівень самоповаги, цілісне прийняття чи неприйняття себе, і парціальні, приватні самооцінки, що характеризують ставлення до окремих сторін своєї особистості, вчинків, успішності окремих видів діяльності. «Самооцінка може бути різного рівня усвідомленості» [3].

Самооцінка відображає ступінь розвитку в індивіда почуття самоповаги, відчуття власної цінності і позитивного ставлення до всього того, що входить до сфери його «Я». Самооцінка істотно впливає на ефективність діяльності і формування особистості на всіх етапах розвитку. Адекватна самооцінка надає людині впевненість у собі, дозволяє успішно ставити і досягати мети в кар'єрі, бізнесі, особистому житті, творчості, формує такі корисні якості як ініціативність, підприємливість, здатність адаптації до умов різних соціуму. Низька самооцінка супроводжує людину боязку, невпевнену в прийнятті рішень.

Самооцінка може бути оптимальною і неоптимальною. Маючи оптимальну, адекватну самооцінку особистість правильно співвідносить свої можливості і здібності, досить критично ставиться до себе, прагне реально дивитися на свої невдачі і успіхи, намагається ставити перед собою цілі, яких реально досягнути. І до оцінки досягнутого вона підходить не тільки зі своєї власної думки, але й намагається передбачати, як до цього поставляться інші люди. Іншими словами, адекватна самооцінка є підсумком постійного пошуку реальної міри, тобто без занадто великої переоцінки, але й без зайвої критичності до свого спілкування, діяльності, переживань. Така самооцінка є найкращою для конкретних умов і ситуацій. До оптимальної самооцінки належать «високий рівень» і «вище середнього рівня» (людина цінує, поважає себе, але знає свої слабкі сторони і прагне до самовдосконалення, саморозвитку). Але самооцінка може бути і неоптимальною – надмірно завищеною або занадто заниженою.

У загальному вигляді адекватність самооцінок з віком, судячи з психологічних характеристик особистості, підвищується. Самооцінки дорослих за більшістю показників більш реалістичні та об'єктивні, ніж підліткові. Враховується більший життєвий досвід, розумовий розвиток і стабілізація рівня домагань. Адекватна самооцінка є підґрунтям для формування довірливих стосунків з оточуючими людьми та розвитком мотивації до афіліації.

Під афіліацією автори мають на увазі певний клас соціальних взаємодій, що мають повсякденний і в той же час фундаментальний характер. Зміст їх полягає в спілкуванні з іншими людьми і таке продовження цього спілкування, яке приносить задоволення, захоплює і збагачує обидві сторони. Насамперед людина повинна заохотити партнера до вступу з нею в контакт, повідомивши привабливість розмови в очах партнера. [6] Треба зробити очевидним для партнера, що його розглядають як рівного собі й пропонують повністю взаємні відносини. От чому мета мотиву афіліації визначається як взаємний і довірливий зв'язок, де кожний з партнерів якщо й не любить іншого, то ставиться до нього приязно, схвалює його дії та думки, підтримує і симпатизує йому. Для досягнення й збереження такого роду відносин існує багато як вербальних, так і невербальних способів поведінки [5].

Існує чотири типи мотивації спілкування:

1) висока надія на афіліацію, низька чутливість до можливості бути відторгнутим: у цьому випадку людина товариська, аж до настирливості;

2) низька потреба в афіліації, висока чутливість до можливості бути відторгнутим: у цьому випадку людина потребує підтримки;

3) низька надія на афіліацію й можливість бути відторгнутим: у цьому випадку людина віддає перевагу самотності;

4) висока надія на афіліацію й чутливість до можливості бути відторгнутим, у людини виникає сильний внутрішній конфлікт: вона прагне до спілкування й у той же час уникає його. [9]

Можна підбити підсумок всього вищезазначеного: потреба в спілкуванні виникає в онтогенезі, формується в життєвій практиці взаємодії індивіда з оточуючими людьми. Потреба в спілкуванні полягає в прагненні людини до пізнання й оцінці інших людей, а через них і з їхньою допомогою – до самопізнання й самооцінки. Люди довідуються про себе й про оточуючих завдяки різноманітним видам діяльності, але спілкування відіграє особливу роль, тому що спрямоване на іншу людину і, будучи двостороннім процесом, призводить до того, що людина пізнає себе й сама стає об'єктом пізнання й відношення іншого або інших учасників спілкування [7].

Для емпіричного дослідження впливу рівня самооцінки на мотивацію до афіліації було використано методика на визначення самооцінки (С.А. Будассі) та методика «Мотивація афіліації» (А. Мехрабіана в модифікації М.Ш. Магомед-Емінова). Вибірка представлена студентами Запорізького національного університету (40 досліджуваних). Спеціальності та факультети не мали принципового значення при дослідженні.

Методика на визначення самооцінки була розроблена С.А. Будассі, метою якої є кількісне дослідження самооцінки особистості, тобто вимірювання її. У запропонованій методиці дослідження самооцінки, її рівень і адекватність визначаються як відношення між Я ідеальним, і Я реальним [3]. Уявлення людини про саму себе, як правило, здаються їй переконливими незалежно від того, чи базуються вони на об'єктивному знанні або на суб'єктивній думці, чи є вони істинними або помилковими. Досліджуваним пропонувався список якостей особистості, серед яких треба було відмітити ті, що притаманні саме йому. Інтерпретація та підрахунок відбувався згідно з ключем. Результати представлені у табл. 1.

Таблиця 1

Результати дослідження самооцінки за методикою С.А. Будассі

№	Рівень самооцінки	Кількість досліджуваних у %
1.	Адекватна, схильна до завищення	43%
2.	Адекватна	49%
3.	Адекватна, схильна до заниження	5%
4.	Неадекватно занижена	2%

Метою методики «Мотивація афіліації» (А. Мехрабіана в модифікації М.Ш. Магомед-Емінова) є діагностування двох узагальнених стійких мотиваторів, що входять в структуру мотивації афіліації – прагнення до прийняття і страху бути відторгнутим. Відповідно, випробуванням пропонується два різних опитувальника, один з яких призначений для оцінки першої мотиваційної тенденції, інших – для другої. По кожній з шкал окремо визначається сума балів, отриманих випробуванням. Для цього користуються ключем.

В більшості студентів у досліджуваній групі спостерігалась саме тенденція прагнення до афіліації. Кожен член суспільства прагне встановити з оточуючими людьми довірливі стосунки, особливо це спостерігається у студентських спільнотах. Це можна пояснити тим, що в студентські роки продовжується формування особистості, а в цей період найбільшу цінність має не первісне суспільство (батьки), а саме студентські групи. У 69% студентів за шкалою СП було набрано достатньо велика кількість балів, а по шкалі СО менша. 23% мали майже однакову кількість балів по обом шкалам, це свідчить про хоч і достатню відкритість та направленість до людей, проте має місце певна настороженість або боязнь бути відторгнутим. 8% мали більшу кількість балів за шкалою СО, а не СП. Це пояснюється страхом бути відкинутим від суспільства. Існує внутрішня потреба в афіліації, проте страх заважає у встановленні цих щирих відкритих та довірливих стосунків.

Коефіцієнт кореляції Пірсона між двома досліджуваними показниками – самооцінкою та афіліацією, склав $r = 0,57$, тобто, статистичний аналіз підтвердив наявність прямого пропорційного зв'язку між самооцінкою та афіліацією. Отже, за результатами співставлення отриманих показників та

застосування кореляційного аналізу, можна констатувати, що чим вищий рівень самооцінки у студента, тим вищий рівень його мотивації до афіліації та, навпаки.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. У досліджуваній групі студентів спостерігається така тенденція: 43% досліджуваних студентів мають адекватну самооцінку, схильну до завищення; 49% мають адекватну самооцінку; 5% мають адекватну самооцінку, схильну до заниження; і 2% неадекватно занижену. Студенти чітко розуміють, що кожна людина – це особистість, і розуміють що кожна особистість індивідуальна та по своєму прекрасна. Вони прагнуть до постійного саморозвитку, можуть обрати собі особистий ідеальний набір якостей людини, співвіднести їх зі своїми та намагаться напрацювати або виховати в собі ті якості, які вони б хотіли мати. Вони проявляють активність як у студентському навчальному житті, так і в інших аспектах життя. І через цю активність вони досягають певних успіхів, які і обумовлюють формування такої самооцінки.

Дослідження афіліації показало, що більшість студентів мала чітко виражену тенденцію до встановлення довірливих відносин з людьми. На основі проведених досліджень та обробки матеріалу можна зробити наступний висновок: у студентів з адекватною самооцінкою та адекватною, схильною до завищення, спостерігається високий рівень мотивації афіліації, вони прагнуть до встановлення дружніх відносин та відчують чітко виражену потребу знаходитись у суспільстві, мати з ним щирі стосунки. Також, якщо людина досягає успіху в будь-якій діяльності, вона навіть може не усвідомлювати як її самооцінка стає дедалі стійкішою та більш приближеною до високого рівня. А успіх у будь-якій діяльності досягається опосередковано з іншими людьми. У студентів із заниженою та низькою самооцінкою прослідковується мотивація афіліації, проте діагностовано високий рівень страху бути відторгнутим суспільством.

Список використаних джерел

1. Барановская Т.А. Формирование самоконтроля как механизма регуляции учебной деятельности / Барановская Т.А. // Психология студента как субъекта учебной деятельности: Сб. – М., 1989. – Вып.327. – С.56 – 59.
2. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Бернс Р. – М.: Прогресс, 1986, - 81 с.
3. Будасси С.А. Самооценка личности. — В сб.: Практические занятия по психологии / Под ред. акад. А. В. Петровского.— М., 1972, - 74 с.
4. Залученова Е.А. Самооценка в деятельности студентов / Залученова Е.А. – М., 1992. – 52 с.
5. Зинько Е.В. Соотношение характеристик самооценки и уровня притязаний. Часть 1. / Зинько Е.В. / Самооценка и ее параметры // Психологический журнал. – 2006 – том 27, № 3.
6. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы / Ильин Е.П. – СПб.: Питер, 2008, – 512 с.
7. Кузнецова И.В. Потребность человека в эмоционально-доверительном общении / Кузнецова И.В. – СПб., 1999, – 46 с.
8. Немов Р.С. Психология: Учеб. Для студ. Высш. Пед. Учеб. Заведений / Р.С. Немов. – М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 2000. – 608 с.
9. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: в 2Т. / Хекхаузен Х. – М.: Педагогика, 1986, – 54 с.

Reference transliterated

1. Baranovskaja T.A. Formirovanie samokontrolja kak mehanizma reguljacji uchebnoj dejatel'nosti / Baranovskaja T.A. // Psihologija studenta kak sub#ekta uchebnoj dejatel'nosti: Sb. – M., 1989. – Vyp.327. – S.56 – 59
2. Berns R. Razvitie Ja-konceptii i vospitanie / Berns R. – M.: Progress, 1986, - 81 s.
3. Budassi S.A. Samoocenka lichnosti. — V sb.: Prakticheskie zanjatija po psihologii / Pod red. akad. A. V. Petrovskogo.— M., 1972, - 74 s.
4. Zaluchenova E.A. Samoocenka v dejatel'nosti studentov / Zaluchenova E.A. – M., 1992. – 52 s.
5. Zin'ko E.V. Sootnoshenie harakteristik samoocenki i urovnja pritjazanij. Chast' 1. / Zin'ko E.V. / Samoocenka i ee parametry // Psihologicheskij zhurnal. – 2006 – tom 27, № 3.
6. Il'in E.P. Motivacija i motivy / Il'in E.P. – SPb.: Piter, 2008, – 512 s.
7. Kuznecova I.V. Potrebnost' cheloveka v jemocional'no-doveritel'nom obshhenii / Kuznecova I.V. – SPb., 1999, – 46 s.
8. Nemov R.S. Psihologija: Ucheb. Dlja stud. Vyssh. Ped. Ucheb. Zavedenij / R.S. Nemov. – M.: Gumanit. Izd. Centr VLADOS, 2000. – 608 s.
9. Hekhauzen H. Motivacija i dejatel'nost': v 2T. / Hekhauzen H. – M.: Pedagogika, 1986, – 54 s.

Guba N.A., Dudko A.A. Connection between self-esteem and affiliation of the students. The article discusses the concept of affiliation motive, its nature and role in the development of personality. It has been suggested that there is the connection between self-esteem and the affiliation motive. The relevance of studies on the relationship of self-esteem and affiliation of the students is that this is a period[^] in which a person keenly felt the need to establish a community of sincere, trusting relationships. The need for communication arises in ontogeny, it is formed in the practical life of the individual's interaction with others. The empirical study has been carried out among students of Zaporizhzhya National University. It has been diagnosed with the level of assessment of students themselves and their affiliation motive. Self-esteem is not an inherent characteristic of an organism, and emotionally rich dynamic assessment of the individual himself as a person, it is appropriate to assume, that one of the factors that may influence the desire to establish a trusting and sincere relationships with others is self-identity. The analysis of the results and conclusions substantiated.

Keywords: self-esteem, affiliation, personality development, motive, emotional richness.

УДК 159.922

АКТИВНІСТЬ ЯК ВЛАСТИВІСТЬ ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ КЕРІВНИКА

О.В. Дробот

*доктор психологічних наук, професор кафедри психології факультету № 7
Львівський державний університет внутрішніх справ МВС України
piterkiev@gmail.com*

Дробот О.В. Активність як властивість професійної свідомості керівника. Статтю присвячено аналізу активності професійної свідомості як властивості управлінської свідомості керівника. Активність управлінської свідомості розглядається як одна із її властивостей. Властивість активності представлено як таку, що найтіснішим чином пов'язана з професійною управлінською діяльністю керівника та з активним впливом свідомості на навколишній світ. В якості джерел активності управлінської свідомості розглядається діяльність керівника із властивими їй потребами, інтересами, цілями, світоглядом, переконаннями. У процесі задоволення потреб і реалізації інтересів професійна управлінська свідомість стає світоглядом, тобто здобуває якості переконань, ідейності особистості керівника. Зроблено висновок про те, що активність професійної управлінської свідомості керівника створює умови для взаємодії й саморозвитку суб'єктів управлінської діяльності.

Ключові слова: професійна свідомість, управлінська свідомість, активність, потреби, інтереси, світогляд, переконання.

Дробот О.В. Активность как свойство профессионального сознания руководителя. Статья посвящена анализу активности профессионального сознания как свойства управленческого сознания руководителя. Активность управленческого сознания рассматривается, как одно из его свойств. Свойство активности представлено как такое, которое тесно связано с профессиональной управленческой деятельностью руководителя и с активным влиянием сознания на окружающий мир. В качестве источников активности управленческого сознания рассматривается собственно деятельность руководителя с присущими ей потребностями, интересами, целями, мировоззрением, убеждениями. В процессе удовлетворения руководителем потребностей и реализации интересов профессиональное управленческое сознание становится мировоззрением, т.е. выстраиваются качества убежденности, идейности у личности руководителя. Сделан вывод о том, что активность управленческого сознания создаёт условия для взаимодействия и саморазвития субъектов управленческой деятельности.

Ключевые слова: профессиональное сознание, управленческое сознание, активность, потребности, интересы, мировоззрение, убеждения.

Постановка проблеми. Нами було здійснене теоретико-психологічне дослідження, об'єктом якого стала професійна свідомість керівника – управлінська свідомість (УС), як детермінанта професійної управлінської діяльності. Психологічна властивість свідомості особистості професіонала – така як активність, безпосередньо пов'язана з її професійною управлінською діяльністю.

Метою дослідження постав теоретичний аналіз психологічних властивостей управлінської свідомості, уточнення змісту основних наукових понять, важливих для усвідомлення джерел активності професійної управлінської свідомості керівника [2]. Управлінська свідомість (УС) як вид професійної свідомості відрізняється рядом властивостей, притаманних йому як психічному феномену. До таких належать: активність свідомості, її вибірковий характер, узагальненість й абстрагованість, цілісність, константність, динамічність, індивідуальний характер і рефлексивність [1]. Розглянемо у статті першу з названих властивостей управлінської свідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Властивість активності найтіснішим чином пов'язана з діяльністю, з активним впливом свідомості на навколишній світ. Даною якістю управлінська свідомість завдячує відображувальній функції свідомості як такої. Говорячи про вузький контекст відображувальної функції людської свідомості, мають на увазі її диференціацію від доцільної пристосувальної поведінки тварин. Зокрема, Н.Ф. Добринін пише про те, що активність тварин, які своїми відповідями на зовнішні подразники змінюють навколишню природу, не може претендувати на статус усвідомленої перетворювальної діяльності [1]. Як влучно зауважує Ф. Енгельс, «усі планомірні дії всіх тварин не зуміли накласти на природу відбитка їхньої волі. Це могла зробити тільки людина» [10].

Прояви управлінської свідомості у професійній діяльності керівника набувають характеру активності, яка здійснюється за законами людської волі. Іншими словами, як професійна діяльність керівника у цілому, так і активність управлінської свідомості, зокрема, забезпечують базис для перетворення дійсності. Саме тут виникає другий, широкий контекст відображувальної функції свідомості, у тому числі й УС – контекст не стільки пристосувальної, скільки перетворювальної

активності. «Під вищою активністю людини будемо розуміти таку, котра втручається в навколишню дійсність і свідомо змінює її» [1, с.176]. Втім, не всяку діяльність керівника й не всі прояви професійної свідомості керівника (УС) можна вважати активними. «Ті дії людини, які вона чинить у силу звички, про які не думає, коли їх робить, які є автоматизованими – про такі дії навряд чи можна говорити як про активні», – пише в цьому зв'язку Н.Ф.Добринін [1]. Автоматичні дії в управлінні формуються в процесі навчання й практики, у результаті цього значна частина найпростіших функцій починає виконуватися суб'єктом керування автоматично. Таким чином, у результаті навчання й наступних повторень виробляються певні автоматизми керування, що зумовлюють чіткі й ефективні дії керівника.

В управлінській практиці останніх десятиліть розглядаються й інші підходи до автоматизмів у керуванні, серед яких є такі, що виходять за рамки традиційно прийнятих підходів. Так, С. Кабанів і Б. Якушев займаються розробкою базових алгоритмів адаптивного керування багатомірними об'єктами, які можуть забезпечити систему автоматичного керування будь-яким об'єктом, незалежно від його природи: галуззю економіки, виробничим підприємством, інвестиційною компанією й т.д.) [6]. Авторам вдалося сформулювати «математичну модель, адекватну поточному стану об'єкта і процесам, що відбуваються в ньому. Ця модель дозволяє спрогнозувати стан бізнес-процесу на деякий проміжок часу й використати його в алгоритмі оптимального керування для формування комплексу управлінських рішень на найближчу перспективу. У виконавчій частині формується програма керуючих впливів. Протягом наступного проміжку часу за даними про поточний стан об'єкта, які щойно надійшли, алгоритм автоматично формує нову модель, адаптовану до нового стану об'єкта» [6]. Така математична модель конкретного виробничого процесу, що самоорганізується, може бути використана як для поточного керування, так і для освоєння нових сегментів ринку, для чого вносяться корективи в організаційну структуру діючого підприємства. На думку авторів, керування компанією (особливо у кредитно-фінансовій сфері) можна довести до автоматизму.

Погоджуємося з авторами в тому, що математичні методи корисні при рішенні завдань, які враховують вплив людського фактора. Однак, застосовуючи адаптивне моделювання бізнес-процесів, суб'єкт керування може лише перевіряти ефективність передбачуваних стратегічних рішень, але ж ніяк не виробляти їх. У підході С. Кабанова і Б. Якушева керівник не ставить перед собою мети творчо перетворити навколишню дійсність і навряд чи його дії є проявом його активної свідомості: не продумується загальна стратегія руху, ускладнюється регулювання діяльності підлеглих, не враховуються ризики експериментування з реальним об'єктом і відповідні фінансові втрати. Втім, сказане не виключає можливості застосування в управлінні організаціями законів і принципів кібернетики: закон необхідної розмаїтості, закон зворотнього зв'язку, принцип емерджентності, принцип зовнішнього доповнення [11]. У цілому ж, існуючі у свідомості керівників стереотипи, підтримані кібернетичними технологіями, лише обмежують активнісний потенціал професійної свідомості керівника (УС).

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів.

Розглянемо відомі у психології джерела активності свідомості. Першим таким джерелом є система потреб, покликаних забезпечити саму життєдіяльність людини. Саме виникнення потреб і встановлення завдяки цим потребам взаємодії з навколишнім середовищем спонукує психіку до активності. Відповідно, розширення й поглиблення потреб веде за собою розширення активності свідомості. У галузі психології управління цей постулат здобуває таку конкретику: з метою підвищення продуктивності й творчого перетворення змісту праці керівник повинен реалізувати цілий ряд своїх професійних потреб. Згідно з дослідженнями Е. Торсруда й Ф. Емері, такими потребами є потреби у: цікавій, різноманітній роботі, можливості освоєння нового; перекваліфікації, навчанні й удосконалюванні; наявності певних повноважень приймати рішення; репутації й престижі як основи для соціальної підтримки й поваги); зв'язку праці працівника із загальною цінністю роботи фірми; відчутті необхідності твоєї праці як зараз, так і в майбутньому [12]. Зазначимо, що для ефективності управління в реалізації цих факторів мають бути однаково зацікавлені і керівники, і їхні підлеглі.

Другим джерелом активності свідомості є інтереси суб'єкта, що виникають на базі його потреб. В основі активації свідомості інтересами вбачається механізм його вибірковості, оскільки, згідно з концепцією І.П. Павлова, умовно-рефлекторні агенти, безперервно сигналізуючи сприяючи й

руйнуючі впливи навколишнього середовища на організм, тим самим виражають відому вибірковість організму стосовно навколишнього середовища [4]. Свідомість професіонала активно вибирає з потоку реальності ті стимули, що пов'язані з його інтересами. Так, спрямованість керівника до всього, що пов'язане з його професійними інтересами, змушує активно діяти його професійну свідомість у даному напрямку, зауважувати все, що відповідає цим інтересам. Тому генезис управлінських інтересів і полягає у відборі свідомістю суб'єкта керування найбільш важливих потреб для їхнього задоволення й реалізації.

У психологічній науці пишуть про інтереси тимчасові (інтереси виконання даної діяльності) та інтереси тривалі, стійкі [9]. У системі професійних інтересів керівника можна легко побачити інтереси тимчасові й стійкі. Тимчасові активізують свідомість до виконання поточної діяльності, прикладом такого може бути зацікавленість у хронометражі виступів під час наради: такий інтерес з'являється безпосереднім стосовно управлінських цілей. Реалізація ж стійких інтересів (наприклад, інтересу до підвищення кваліфікації підлеглих) забезпечує виконання перспективних управлінських цілей, і такі інтереси кваліфікуються як інтереси мети, результату діяльності, як інтереси, опосередковані управлінською метою.

Резюмуючи, можемо запропонувати наше бачення інтересів у структурі професійної свідомості керівника – управлінської свідомості (УС).

1. Управлінський інтерес – це одночасно мотив і стимул соціальних дій керівника із задоволення професійних потреб, зумовлений принципом управлінської доцільності.

2. В управлінській свідомості інтерес виступає продуктом і соціальним виявом потреби управлінця в самореалізації як людини, що керує організацією.

3. Управлінський інтерес виникає в тому випадку, якщо задоволення набуває сенсу, тобто потреба усвідомлюється як реальна, тією чи іншою мірою досяжна мета (наприклад, реалізація проекту, максимізація прибутку, мотивування персоналу і т.п.).

З іншого боку, неприпустимо ототожнювати управлінські інтереси з потребами, зводити їх тільки до задоволення потреби керівника в самореалізації. Тобто, говорячи в термінах типології інтересів, зовсім неправильно було б протиставляти в УС безпосередній інтерес опосередкованому. За влучним зауваженням С.Л. Рубінштейна, «усякий безпосередній інтерес звичайно опосередкований свідомістю важливості, значущості, цінності даного предмета або справи; з іншого боку, не менш важливою й цінною, ніж здатність виявити інтерес, вільний від особистої вигоди, є здатність робити справу, що не являє безпосереднього інтересу, але є потрібною, важливою, суспільно значущою. Властиво, якщо по-справжньому усвідомити значимість справи, яку робиш, то вона в силу цього неминуче стане цікавою; таким чином, опосередкований інтерес переходить у безпосередній» [5, с.517].

Але зазначимо, що структурно в управлінській свідомості (УС) між інтересами й задоволенням потреб розташовуються інші підструктури: інтереси знаходять своє вираження в поставлених цілях і діях, спрямованих на задоволення потреб. Тобто, потреби виступають як причина, а мета й дії – як способи їхнього задоволення, форми вияву управлінських інтересів. Крім того, професійні (зокрема, управлінські інтереси) несуть у собі високий діагностичний потенціал, оскільки виражають відповідний рівень і динаміку задоволення потреб. Так, зниження рівня задоволення потреб керівника може розглядатися як ознака деструкції його професійних інтересів.

Проте, управлінські інтереси виступають умовою взаємодії й саморозвитку суб'єктів управлінської діяльності. Існуючи спочатку потенційно, у формі очікувань, ще не вдоволених домагань людини, управлінські інтереси реалізуються в реальних людських стосунках, коли набувають форми взаємного зв'язку, взаємодії. Управлінські потреби й інтереси не лише відбивають існуючі міжособистісні стосунки, але й виступають одиницями аналізу в структурі соціально-управлінських відносин. У підходах до опису розмаїття управлінських інтересів виникає питання про критерії їх типологізації. Зокрема, у структурі інтересів виділяють: виробничі (пов'язані з організацією виробництва) і невиробничі (пов'язані із задоволенням особистих потреб суб'єктів управлінської діяльності) інтереси. Згідно з критерієм суб'єктів їхньої реалізації, управлінські інтереси диференціюються на державні, групові й особисті. А.А. Цимбалюк і Є.П. Данильченко [8] констатують, що державний інтерес має такі складові свого прояву:

а) суспільно-управлінські інтереси – тут частина інтересів держави й інших суб'єктів господарювання збігаються (оподаткування в розумних межах, виділення державних інвестицій і субвенцій, тарифне стимулювання експорту та ін.);

б) інтереси державної бюрократії – це інтереси саморозвитку державної системи, що є корпоративним додатком до інтересів держави;

в) інтереси самоконтролю й оптимізації цивільного суспільства – держава не може бути виразником інтересів одного класу або прошарку, у демократичному суспільстві вона частіше виступає як інститут консенсусу [8].

На рівні групи управлінський інтерес реалізується як інституційована форма приватних інтересів. Прояв такого інтересу різноманітний: корпоративний інтерес бюрократії, підприємств, асоціацій, суб'єктів господарської діяльності, трудових колективів, його носіями можуть бути акціонери, фондова біржа й т.п. При цьому груповий управлінський інтерес залежить від форми власності: на державних, акціонерних і часток підприємствах він має різний зміст.

На рівні особистості управлінський інтерес реалізується, власне, у формі приватних інтересів і в умовах ринкової економіки виражає потреби, пов'язані з реалізацією приватної власності, прав володіння й користування, отримання доходів. З точки зору підлеглих, типовий менеджер персоніфікує собою на рівні індивіда державний і груповий (корпоративний) управлінський інтерес. Керівник одночасно є носієм різних інтересів, оскільки виступає в різних іпостасях: як індивідуум, як член певної організації і як представник певного прошарку суспільства [8, с. 33].

Має місце складна взаємодія управлінських інтересів, у силу чого в конкретних управлінських ситуаціях вони можуть виступати як соціально зумовлені протилежності. У процесі задоволення потреб і реалізації інтересів професійна діяльність створює умови, за яких управлінська свідомість (УС) набуває нової якості. Ця нова якість пов'язана зі свідомим світоглядом особистості як найбільш високим ступенем прояву активності свідомості.

Світогляд – це система поглядів і уявлень людини про світ, про навколишню дійсність, про своє місце в цьому світі, а також сума зумовлених цими поглядами основних життєвих позицій людини, її переконання, ідеали, принципи пізнання й діяльності, ціннісні орієнтації. Як найважливіші елементи світогляду, що мають значення для керівництва людьми, А.А. Одинцов розглядає такі:

1. система поглядів на соціальне управління (зокрема, тієї школи менеджменту, принципам якої слідує керівник);
2. уявлення про місце й роль керівника у процесі соціального управління;
3. уявлення про ідеальну організацію, ідеальний стиль керівництва, про ідеального менеджера;
4. ціннісні орієнтації, що визначають, зокрема, особливості сприйняття менеджером різних видів корпоративної етики;
5. ставлення керівника до партнерів (орієнтація на співробітництво або суперництво) і підприємницького середовища (прийняття, відторгнення й т.д.);
6. підходи до аналізу складної управлінської ситуації;
7. ставлення до підлеглих і вищого керівництва, до очолюваної ним організації (підрозділу) [3].

Керівник виконує свої функції завдяки своєму світогляду: забезпечення рівня оволодіння науковою методологією; мотивацію до професійної діяльності керівника; управлінські ідеї, які він переважно готовий прийняти; ступінь і характер засвоєння ним цінностей організації, корпоративної етики; здатність до здійснення уявного моделювання можливого й бажаного розвитку подій; здатність до командної роботи; ставлення до привілеїв керівника; характер використання ним управлінського інструментарію; схильність до світоглядної самоосвіти і т.д. [3].

Під впливом об'єктивних умов, що складаються в процесі соціальної практики управлінської діяльності формуються переконання керівника. Основу формування світогляду керівника складають: духовна культура суспільства, професійна етика керівника, корпоративна етика організації, особистий практичний досвід, засвоєння певних моральних принципів і норм, усвідомлення необхідності їхнього дотримання в процесі управління. У структурі свідомості керівника особливе значення посідають його переконання. «Переконання, – пише А.А. Одинцов, – це вкорінені у свідомості моральні, етичні подання, норми, принципи, ідеали, яким він вважає насущно необхідними для себе слідувати в повсякденному житті. Стосовно керування йдеться не просто про поінформованість

менеджера про наявність якихось моральних норм ділових відносин, професійної етики, вищих ідеалів (зокрема, ідеалу організації, керівника), але про його переконаність, що в них наявна раціональна основа діяльності. Переконаність дозволяє керівникові здійснювати управлінський процес свідомо, з глибоким розумінням необхідності й доцільності певного керуючого, коригувального впливу на ситуацію» [3, с.134].

Переконання походять від світогляду, який у нашому випадку тісно пов'язаний зі знаннями керівника про соціальні закономірності функціонування суспільства, а також його певне ставлення до цих знань. Завдяки наявності такого ставлення, знання про соціальний світ можуть мати різну суб'єктивну значущість для особистості. Значущість – це в тій чи іншій мірі відображена у свідомості відповідність об'єкта й діяльності потребам, інтересам, переконанням людини. «Чим більше знань одержує людина і чим більш точними будуть ці знання, чим краще будуть вони відбивати реальну дійсність, тим краще, точніше й повніше може людина регулювати свою поведінку. Розбираючись у навколишньому світі, намагаючись зрозуміти цей світ якомога правильніше, людина неминуче певним чином ставиться до цього навколишнього» [1]. З'являється особистісний сенс ситуації, відповідно до якого суб'єкт діє, робить управлінський вчинок.

Отже, активність свідомості керівника тісно зв'язана зі значущістю як зовнішніх впливів, так і його власних учинків. При цьому, як відзначає А.А. Одинцов, одне лише знання керівником теорії, якщо воно не перетворилося на переконаність, а також одне тільки практичне слідування певним життєвим правилам, процедурам, бездумне виконання вимог, якщо все це не засновано на свідомому засвоєнні відповідного ідейного змісту, результатів не принесуть [3]. З'являється необхідність торкнутися ще одного компонента професійної управлінської свідомості – ідейності.

Про ідейність фахівця говорять у тому випадку, коли він у своїй практичній діяльності постійно й спонтанно слідує цій системі поглядів без спеціальної фіксації уваги на необхідності виконувати певні правила й процедури. Ідейність трактується як прихильність людини до певної цілісної системи поглядів, ідей і відповідного соціального, морального, естетичного ідеалу; послідовна й безумовна вірність цим поглядам й ідеям у теорії й на практиці [6]. Важливою обставиною є те, що ідейність менеджера виявляється у всіх сферах громадського життя, у всіх управлінських ситуаціях; вона протилежна безідейності – байдужості до духовного сенсу власних учинків і рішень.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, найважливішою властивістю професійної управлінської свідомості керівника виступає його активність. Активність управлінської свідомості безпосередньо пов'язана з діяльністю керівника. Джерелами активності управлінської свідомості виступає система професійних потреб й інтересів, які реалізуються в поставлених цілях і діях та виступають умовою взаємодії й саморозвитку суб'єктів управлінської діяльності – керівників. У процесі задоволення потреб і реалізації інтересів управлінська свідомість стає світоглядом, тобто здобуває якості переконань, ідейності особистості.

Список використаних джерел

1. Добрынин Н.Ф. Об активности сознания / Добрынин Н.Ф. // Проблемы сознания: Материалы симпозиума. – М., 1966. – С. 176-184.
2. Дробот О.В. Професійна свідомість: аналіз дослідницьких парадигм / Дробот О.В. // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної НАПН України / За ред. С.Д. Максименка. – 2011. – Т. XIII, част. 6. – С.94 – 101.
3. Одинцов А.А. Менеджмент организации: Введение в специальность (2-е изд., стер.) учеб. Пособие. / Одинцов А.А. – М: ИЦ Академия, 2009. – 239 с.
4. Павлов И.П. Ответ физиолога психологам / Павлов И.П. // Павлов И.П. Полн. собр. соч. в 6-ти томах. – 2-е изд. – Т. 3. – Кн. 2. – М.-Л., 1951. – С. 116-132.
5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / Рубинштейн С.Л. – Сост. А.В. Брушлинский, К.А. Абульханова-Славская. – СПб: Издательство «Питер», 2000. – 712 с.
6. Управление компанией можно довести до автоматизма [Электронный ресурс] / С. Кабанов, Б. Якушев // IT Manager. – № 5(11)/2003. – Режим доступа: // <http://citforum.univ.kiev.ua/consulting/articles/>
7. Философский энциклопедический словарь / гл. ред.: Л.Ф. Ильичёв, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалёв, В.Г. Панов. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 836 с.
8. Цимбалюк А.А. Экономическая теория: Краткий конспект лекций для студентов-иностранцев / Цимбалюк А.А., Данильченко Е.П. – Харьков: ХНАГХ, 2006. – 167 с.
9. Щербатых Ю.В. Общая психология / Щербатых Ю.В. – СПб: Питер, 2008. – 272 с.
10. Энгельс Ф. Диалектика природы // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Т.20. – с. 486-495.
11. Эшби У.Р. Введение в кибернетику / Эшби У.Р. – Изд. 4-е. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 432 с.

12. Emery F.E., Thorsrud E. Form and Content in Industrial Democracy, 1969, London, Tavistock Publications; New York, Barnes & Noble, 88 pp.

Reference transliterated

1. Dobrunyn N.F. Ob aktyvnosti soznannya / Dobrunyn N.F. // Problemy soznannya: Materyaly sympozyuma. – M., 1966. – S. 176-184.
2. Drobot O.V. Profesiyna svidomist': analiz doslidnyts'kykh paradyhm / Drobot O.V. // Problemy zahal'noyi ta pedahohichnoyi psykhohohiyi. Zbirnyk naukovykh prats' Instytutu psykhohohikh imeni H.S. Kostyuka Natsional'noyi NAPN Ukrayiny / Za red. S.D. Maksymenka. – 2011. – T. KhIII, chast. 6. – S.94 – 101.
3. Odyntsov A.A. Menedzhment orhanyzatsyy: Vvedenye v spetsyal'nost' (2-e yzd., ster.) ucheb. Posobyе. / Odyntsov A.A. – M: YTs Akademyya, 2009.– 239 s.
4. Pavlov Y.P. Otvet fyzyoloha psykhohoham / Pavlov Y.P. // Pavlov Y.P. Poln. sobr. soch. v 6-ty tomakh.– 2-e yzd.– T. 3. –Kn. 2.– M.-L., 1951.– S. 116-132.
5. Rubynshteyn S.L. Osnovy obshchey psykhohohyy / Rubynshteyn S.L.– Sost. A.V. Brushlynskyy, K.A. Abul'khanova-Slavskaya. – SPb: Yzdatel'stvo «Pyter», 2000.– 712 s.
6. Upravlenye kompanyyeyn mozhno dovesty do avtomatyzma [Elektronnyy resurs] / S. Kabanov, B. Yakushev // IT Manager.– # 5(11) / 2003. – Rezhym dostupa: // <http://citforum.univ.kiev.ua/consulting/articles/>
7. Fylosofskyy entsyklopedychesky slovar' / hl. redaktsyya: L.F. Yl'ychëv, P.N. Fedoseev, S.M. Kovalëv, V.H. Panov.– M.: Sovet'skaya entsyklopedyya, 1983.– 836 s.
8. Tsybalyuk A.A. Ekonomycheskaya teoryya: Kratkyy konspekt lektsyy dlya studentov-ynostrantsev / Tsybalyuk A.A., Danyl'chenko E.P. – Khar'kov: KhNAHKh, 2006. – 167 c.
9. Shcherbatykh Yu.V. Obshchaya psykhohohyya / Shcherbatykh Yu.V. – SPb: Pyter, 2008. – 272 s.
10. Энхел's F. Dyalektyka pryrody // Marks K., Энхел's F. Sochnenyuya.– T. 20. – s. 486-495.
11. Эшбы U.R. Vvedenye v kybernetyku: Per. s anh. / Эшбы U.R.– Yzd. 4-e. – M.: Knyzhnyy dom «LYBROKOM», 2009. – 432 s.
12. Emery F.E., Thorsrud E. Form and Content in Industrial Democracy, 1969, London, Tavistock Publications; New York, Barnes & Noble, 88 pp.

Drobot O.V. Activity as a property of manager's professional consciousness. This article offers the analysis of professional consciousness's activity as a property of manager's administrative consciousness. The property of activity is presented as closely related to professional administrative activity of a manager and with an active effect of consciousness on the surrounding world. Sources of administrative consciousness's activity were reviewed. The first of these sources is the system of needs intended to satisfy the human's vital activities, while increasing sophistication of needs entails expansion of consciousness's activity. The second source of consciousness's activity is the manager's interests occurring on the basis of his needs. At the core of activation of consciousness by interests lies the mechanism of its selectiveness. It was proved that genesis of managerial interests means selection by manager's consciousness of the most important needs for the purpose of their satisfaction and realization. Professional managerial interests of a manager bear substantial diagnostic potential, because they express the corresponding level and dynamics of satisfying his needs. The structure of managerial interests was analyzed. Thirdly, conscious worldview of the manager's personality as the highest degree of manifestation of consciousness's activity facilitates performance of the following functions: mastering scientific methodology; motivation of manager's professional activity; embracing the organization's values; modeling future developments. Fourthly, manager's beliefs stem from his worldview, which is closely related to the manager's knowledge of social patterns of the society's functioning and his certain attitude toward this knowledge. In the course of satisfying needs and realizing interests, professional administrative consciousness becomes a worldview, i.e. attains the quality of beliefs and ideological commitment of the manager's personality. The conclusion was made that activity of manager's professional consciousness – administrative consciousness – creates conditions for interaction and self-development of managers.

Keywords: professional consciousness, administrative consciousness, activity, needs, interests, worldview, beliefs.

УДК 159.922.1:82-343

ВПЛИВ ДИТЯЧИХ КАЗОК НА ФОРМУВАННЯ ГЕНДЕРНИХ УЯВЛЕНЬ ДОШКІЛЬНИКІВ-ВИХОВАНЦІВ ДИТЯЧОГО БУДИНКУ

Л.І. Дубецька

аспірантка кафедри загальної та експериментальної психології
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
dubetska_liliya@mail.ru

Дубецька Л.І. Вплив дитячих казок на формування гендерних уявлень дошкільників-вихованців дитячого будинку. У статті висвітлено результати дослідження дитячих казок як одного з основних чинників формування гендерних уявлень хлопчиків та дівчаток, які виховуються в умовах дитячого будинку. Представлено перелік, визначений шляхом анкетування педагогів, казок, які найчастіше читають дітям вихователі Долинського дитячого будинку «Теплий дім». Висвітлено результати здійсненого нами контент-аналізу казок, на основі яких ми можемо стверджувати про потенційно вагомий вплив змісту цих казок на формування в дошкільників моделей фемінності й маскуліності, а також на формування загального образу дорослих жінки й чоловіка. В статті зроблено спробу опису

моделі жіночності й моделі мужності, які найімовірніше можуть сформуватися в хлопчиків і дівчаток під впливом, проаналізованих нами, казок.

Ключові слова: дошкільник, дитячий будинок, гендерні уявлення, сім'я, дитяча казка, контент-аналіз, модель фемінності, модель маскулінності.

Дубецкая Л.И. Влияние детских сказок на формирование гендерных представлений у дошкольников-воспитанников детского дома. В статье освещены результаты исследования детских сказок как одного из основных факторов формирования гендерных представлений мальчиков и девочек, воспитывающихся в условиях детского дома. Представлен перечень, определенный путем анкетирования педагогов, сказок, которые чаще всего читают детям воспитатели Долинского детского дома «Теплый дом». Представлены результаты контент-анализа сказок, на основе которых мы можем утверждать о существенном влиянии содержания этих сказок на формирование у дошкольников моделей феминности и маскулинности, а также на формирование общего образа взрослых женщины и мужчин. В статье сделана попытка описания модели женственности и модели мужественности, которые скорее всего могут сформироваться у мальчиков и девочек под влиянием проанализированных нами сказок.

Ключевые слова: дошкольник, детский дом, гендерные представления, семья, детская сказка, контент-анализ, модель феминности, модель маскулинности.

Постановка проблеми. Сирітство, як соціальне явище, притаманне будь-якому суспільству на будь-якому етапі його розвитку, оскільки завжди існує певна категорія дітей, які в силу тих чи інших причин залишаються поза родинною турботою. На сьогоднішній день було б несправедливо говорити про те, що в нашій державі жодним чином не хвилюються про долю дітей-сиріт. Державою виділяються певні кошти на утримання дитячих будинків, благодійники, меценати й просто небайдужі різними способами виявляють своє позитивне ставлення до цієї особливої категорії дітей, а також, не перелічити в нашій країні вихователів дитячих будинків, спроможних присвятити всіх себе та свій час вихованню гармонійно розвиненої особистості дитини. Тим прикріше дізнаватися, що незважаючи на всі зусилля, низкою науковців (Н.Н. Авдеева, Г.М. Бевз, Л.С. Волинець, Л.Н. Галігузова, Я.О. Гошовський, Т.В. Гуськова, І.В. Дубровіна, М.І. Лісіна, С.Ю. Мещерякова, В.С. Мухіна, І.В. Пеша, А.М. Прихожан, А.Г. Рузьська, Є.О. Смірнова, Є.А. Стребелева, Н.М. Толстих та ін.) доведено, що умови життя і виховання в закладі закритого типу та відсутність дитячо-батьківських стосунків деструктивно впливають на особистісний розвиток дітей-сиріт: у них спостерігається знижений загальний психічний тонус, порушення процесів саморегуляції, домінування пасивності у різних видах діяльності, недостатня здатність до співчуття, імпульсивність в поведінці, знижена (в порівнянні з ровесниками з сім'ї) емоційна регуляція, емоційно-пізнавальна взаємодія [2, с.17-25]. І це ще далеко не весь перелік негативних процесів у розвитку особистості дітей, які виховуються в умовах дитячого будинку.

Не менш важливою та недостатньо досліджуваною науковцями є також проблема формування гендерних уявлень дошкільників-вихованців дитячого будинку. Сім'я – це горнило гендерної соціалізації дитини. Конструктивна дитячо-батьківська взаємодія сприяє формуванню в хлопчика та дівчинки маркування гендеру, гендерної стійкості та константності, а також, засвоєнню гендерної ролі матері та батька, дружини та чоловіка, професійної ролі. Процес ідентифікації сприяє формуванню в дитини дошкільного віку норм фемінності й маскулінності, гендерно-відповідних поведінки, інтересів, цінностей, прагнень, розуміння відмінностей між статями, а також формуванню просто узагальненого багатогранного образу дорослих чоловіка та жінки. Виховуючись в сім'ї, хлопчик та дівчинка переймають стиль взаємовідносин батьків між собою та з оточуючими їх людьми, цінності й традиції своєї сім'ї, виробляють розуміння життєдіяльності сім'ї як такої. Та скільки б аргументів щодо негативного впливу виховання дитини в умовах дитячого будинку ми не наводили, перспектива влаштування кожної дитини-сироти в повну щасливу сім'ю є нездійсненою. Тому, здійснюючи свої наукові пошуки, ми надали пріоритет дослідженню саме чинників формування гендерних уявлень дошкільників-вихованців дитячого будинку. Проаналізувавши наукову психолого-педагогічну літературу, не важко з'ясувати, що, окрім сім'ї, велике значення у гендерному розвитку дошкільників мають наступні чинники: середовище однолітків, вплив освітніх закладів, ігри та іграшки, дитяча література, засоби масової інформації. Вплив кожного з цих чинників на розвиток особистості дитини, за відсутності сім'ї як основного джерела соціалізації, зростає вразі. Також без сумнівів до таких чинників дослідники відносять й дитячі казки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виходячи з аналізу психолого-педагогічних досліджень можемо стверджувати, що казка розглядається як засіб багатовекторного впливу на особистість дитини: у процесі розумового виховання (Р. Жуковська, С. Литвиненко, О. Соловйова, О. Усова, Л. Фесюкова); естетичного та морального (С. Бакуліна, В. Пабат); мовленнєвого розвитку

(С. Алієва, Л. Бірюк, А. Богуш, Н. Гавриш, Н. Карпинська, Т. Котик, Н. Насруллаєва, Ю. Руденко, Л. Таллер, Л. Фесенко, Є. Фльорина, А. Шибицька); у логопедичній практиці (Г. Бистрова, Т. Сергєєва, Е. Сизова, Т. Шуйська); як засіб фізичного розвитку та оздоровлення дитини (К. Крутій, Н. Маковецька); творчого розвитку (М. Туров); розвитку та корекції психічної сфери (В. Андросова, Н. Виноградова, Л. Гурович, О. Запорожець, Т. Зинкевич-Євстигнеєва, Г. Леушина, Д. Соколов, О. Соловійова, Н. Циванюк) [3].

Вчені вважають, що фантастичний казковий світ, сповнений чудес, таємниць і чарівності, завжди приваблює дітей. Вони з радістю поринають у світ уяви, активно діють у ньому. Психологи, педагоги, лінгводидакти вважають казку дієвим засобом виховання й використовують її для розвитку різних сторін особистості дитини [4]. Проте, роль дитячих казок у формуванні гендерних уявлень дошкільників якщо і висвітлена в джерелах наукової літератури, то достатньо узагальнено, стисло й стереотипно.

Тому **метою** нашого дослідження є здійснення аналізу дитячих казок як чинника формування гендерних уявлень дошкільників-вихованців дитячого будинку.

Задля досягнення даної мети нами визначено наступні **завдання**: провести анкетування вихователів Долинського дитячого будинку «Теплий дім» для складання переліку казок, з якими педагоги ознайомлюють своїх вихованців; здійснити контент-аналіз дитячих казок; описати моделі фемінності й маскулінності та особливості образів жінки й чоловіка, що можуть сформуватися в результаті засвоєння дошкільниками відповідних дитячих казок.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Одним із дієвих засобів виховання традиційно вважають дитячу літературу. Тому їй завжди відводили важливу роль у формуванні особистості, адже вона розширює уявлення про світ, ознайомлює із природою і речами, допомагає освоювати і розвивати мовлення, естетично і морально виховує. В її текстах і на ілюстраціях герої проявляють себе як носії конкретної статі, і тому неминуче наділені тими моделями поведінки і установок, за якими визнається їх статевий статус. Ззовні це виражається у мові, манерах, одязі, жестах, вчинках. Книги є одним із значущих агентів ранньої соціалізації, в процесі якої формується гендерна ідентичність. Тому текст та ілюстрації в дитячій літературі дають дітям уявлення про відмінності між статями у схемі культурного визначення статі, прийнятого в суспільстві, і зазвичай містять велику кількість гендерних стереотипів. Важливим для аналізу літератури як інституту соціалізації є поняття «гендерне маркування», завдяки якому можна з'ясувати, хто частіше використовує певний об'єкт – чоловіки чи жінки. Важливість гендерного маркування пояснюється тим, що діти, спостерігаючи, з якою частотою певні дії здійснюють чоловіки і жінки, з більшою ймовірністю імітуватимуть ту поведінку, яку вважатимуть властивою людям одного з ними гендеру.

Проведений дослідниками аналіз ілюстрацій у дитячих виданнях засвідчив, що більшість персонажів жіночої статі була зображена з предметами домашнього господарства (кухонне начиння, мітли тощо), і це співвідношення не змінювалося протягом 53 років. Чоловіків частіше вважали за краще малювати із предметами, що використовуються для роботи поза домом. Згідно з дослідженнями у дитячій літературі рідко трапляється альтернативне подання культурного визначення статі. Вона рясніє традиційними гендерними стереотипами і заохочує запропоновану суспільством поведінку справжнього хлопчика і справжньої дівчинки за суворою схемою традиційного розподілу соціальних ролей. У більшості видань намальовані дівчата мають лялькову зовнішність: кучері, кіски, хвостики, яскраві банти, довгі спіднички і плаття в мереживах та стрічках, мереживні фартушки. Поруч з дівчатками квіти, кошенята, курчата і цуценята. Герої-хлопчики – це допитливі необережні пустуни, які потрапляють у пригоди, або неслухняні невігласи. Відносини хлопчиків і дівчаток представлені в чіткій поляризації та протиставленні. Гендерні образи також передають ілюстрації тварин, вбраних у відповідний чоловічій або жіночій статі одяг, і демонструють поведінку в традиційній статево-рольовій схемі.

Важливе місце у дитячій літературі посідають казки, які становлять основне літературне джерело знань про світ у дошкільному віці. Основу дошкільного читання становить відносно стабільний список із більш ніж 400 традиційних казок, творів радянської і сучасної зарубіжної дитячої літератури [6, с.170-174].

Опрацювавши анкети, заповнені вихователями дошкільних груп дитячого будинку, з'ясувалося, що дошкільнятам найчастіше читають такі казки: «Попелюшка або Кришталевий

черевичок», «Котигорошко», «Гуси-лебеді», «Хлопчик-Мізинчик», «Три ведмеді», «Царівна жаба», «Снігова Королева», «Колобок», «Дванадцять місяців», «Котик і Півник», «Лисиця і Журавель», «Пан Коцький», «Півник і двоє мишенят», «Лисичка-сестричка і вовк пані-брат», «Івасик-Телесик», «Коза-дереза», «Ріпка», «Зайчикова хатка», «Вовк і козенята», «Дідова і бабина дочка».

Для того, щоб зрозуміти яким чином перелічені казки впливають на формування гендерних уявлень дітей нам необхідно було проаналізувати зміст кожної дитячої казки, що дало можливість з'ясувати, яка інформація щодо членів сім'ї міститься у вказаних казках.

- у 25% казок сім'я складається з батька, матері та їхніх дітей (у 10% казок сім'я є багатодітною; у 10% – малодітною; у 5% – одно-дітною). Такі казки дають уявлення дітям про склад повної традиційної сім'ї, а також про те, що в сім'ї може бути різна кількість дітей;
- у 25% казок поняття сім'ї взагалі не розглядається. Дані казки дають можливість дітям зрозуміти, що у житті існує багато інших понять (напр., різні моральні цінності), вартих окремої уваги;
- у 15% казок сім'я складається з двох людей старшого віку (діда та баби), які мають дітей. Такі казки надають дещо не відповідну реальності інформацію щодо поняття сім'ї, адже у традиційній сім'ї батьками називають тата й маму;
- у 10% казок сім'я складається з двох людей старшого віку (дід та баба) без згадування про наявність чи відсутність у них дітей. Такі казки дають уявлення дітям про гендерні відносини між чоловіком та жінкою старшого віку, не зображаючи дітей центром життєдіяльності сім'ї;
- у 10% казок сім'я складається тільки з одного дорослого (відсутнім з не вказаної причини є батько), що дає уявлення дошкільнятам про те, що у реальному житті матір може самостійно без батька здійснювати виховання своїх дітей;
- у 10% казок сім'я складається з двох батьків, де батько або мати є нерідними дитині. Такі казки надають дітям-сиротам важливу для них інформацію про те, що батьком або матір'ю може стати раніше незнайома їм людина. Разом з тим, ми не можемо не наголосити на тому, що у даних казках нерідною людиною, яка заміняє одного з батьків являється зла мачуха. Існує імовірність, що такі казки створюватимуть не бажану для вихованців дитячого будинку установку, що в майбутньому вони можуть потрапити до рук такої ж самої злої нерідної їм матері;
- у 5% казок вихователі дітям читають про дві сусідські сім'ї, кожна з яких має свою дитину. Дана казка створює хороше уявлення у дошкільників про те, як двоє маленьких дітей різної статі були справжніми друзями, розлучити яких не змогли жодні чари й інші перешкоди. Така казка зайвий раз підкреслює дітям справжню цінність їхньої дружби.

Для того, щоб детальніше проаналізувати зміст дитячих казок і тим самим виявити яку ж гендерну модель вони транслюють дітям, ми застосували метод контент-аналізу. Визначено категорії аналізу та відповідні одиниці аналізу окремо для казкових героїв жіночої та чоловічої статі. Перевішивши абсолютну частоту згадувань кожної категорії аналізу у відсотковий показник, ми отримали наступні результати:

- 50% казкових героїв – це казкові герої жіночої статі;
- казкові герої жіночої статі з наступними рисами характеру: 8.5% – доброта (бажання допомогти); 4.5% – хитрість; 2.7% – жорстокість, нечесність, відданість у дружбі; 2.2% – працьовитість, схильність до грабіжництва, вдячність, покірність; 1.8% – ледачість, мстивість, сміливість, байдужість, справедливість, корисливість, турботливість; 1.3% – боягузтво, невдячність, не мстивість; 0.9% – жадібність, заздрість, щедрість; 0.4% – довірливість, нахабство, глузливість допитливість, безвідповідальність, зазнайкуватість, неповага, мужність, терплячість, невихованість, привітність, вихованість, скромність.
- казкові герої жіночої статі, які виконують наступні гендерні ролі: 6.3% – домогосподарка; 4.5% – турботлива мати; 2.7% – зла мачуха, нелюбляча зведена сестра; 2.2% – турботлива зведена сестра та пасербиця; 0.9% – турботлива рідна сестра; хороша служанка у власному домі; 0.4% – хороша служанка в чужому домі; погана служанка в чужому домі; чарівна принцеса.
- казкові герої жіночої статі, які характеризуються наступними фізичними можливостями, особливостями поведінки та зовнішності: 3.1% – краса; 1.8% – неслухняність; 0.9% – кмітливість, здатність швидко бігати; 0.4% – неприємний зовнішній вигляд;

- казкові герої жіночої статі, які характеризуються наступними цінностями, інтересами, почуттями та емоціями: 1.3% – цінність бути дружиною; 0.9% – цінність красиво виглядати; захоплення квітами, зокрема трояндами; почуття дружби; 0.4% – почуття радості; інтуїтивні почуття; чуттєвість як емоційність.

- казкові герої жіночої статі, які характеризуються наступним стилем життя та родом занять: 0.4% – розбійництво, володіння зброєю, мандрування, працевлаштування як соціальна роль; нездоровий спосіб життя.

- казкові герої жіночої статі, які характеризуються наступними когнітивними та надприродними здібностями: 1.3% – розум; володіння поцілунками чарівної сили; 0.9% – мудрість, кмітливість, здогадливність, надприродна здатність літати; 0.4% – неухважність; надприродна здатність чарувати та володіти сльозами чарівної сили.

Отримані результати свідчать, що дитячі казки, які читають дошкільнятам-вихованцям дитячого будинку, відображають модель жіночності, яка характеризується рядом особливостей гендерного образу представниць жіночої статі. Спробуємо висвітлити дані особливості, інтерпретуючи узагальнений образ казкових героїв жіночої статі.

Доброта (бажання допомогти) є домінуючою особливістю характеру героїв жіночої статі у досліджуваних нами казках. Проте, поряд із достатньою кількістю позитивних рис, герої жіночої статі у даних казках наділяються значною кількістю негативних рис характеру, що вже суперечить гендерно-стереотипним уявленням. Така неоднозначність жіночого характеру, що демонструється дітям у казках, на наш погляд, має свою як негативну, так і позитивну сторону. Негативним моментом є те, що наділення героїв жіночої статі в казках негативними рисами характеру може сприяти появі у дівчаток таких самих негативних рис характеру. Позитивний момент ми вбачаємо в тому, що наділення казкових героїв жіночої статі негативними рисами характеру дає можливість дітям-вихованцям дитячого будинку скласти, більш відповідне щодо реального життя, уявлення про те, що не кожна доросла дівчина/жінка в своїх діях здатна керуватися добротою та іншими позитивними рисами характеру. Це дає змогу хлопчикам та дівчаткам, які виховуються в умовах дитячого будинку, бути більш підготовленими до далеко не ідеального світу людських відносин.

Однією з найбільш виражених особливостей образу казкових героїв жіночої статі є виконання ними ролі домогосподарки й ролі турботливої матері. Такий факт сприяє формуванню у вихованок дитячого будинку усвідомлення щодо свого власного призначення у майбутньому. В той же час, наявність у проаналізованих нами казках негативних жіночих гендерних ролей, може сприяти виникненню у вихованок дитячого будинку страху бути скривдженими злою мачухою чи нерідною сестрою. У дівчаток в майбутньому не мало б виникати бажання приміряти на себе ті чи інші негативні гендерні ролі, так як наприкінці відповідних казок, героїня, що наділяється позитивною гендерною роллю завжди є щасливішою на протигагу героїні, що наділяється негативною гендерною роллю.

Достатньо вираженою є також така особливість образу казкових героїв жіночої статі як їх зовнішня привабливість. Це сприяє виробленню розуміння в дівчаток того, що краса є особливістю дівочої зовнішності. Вихованки дитячого будинку вчать розуміти, що такі поняття як краса та дівчина є нероздільними, навіть, якщо трактування поняття зовнішньої краси в житті є достатньо суб'єктивним. Тобто, це означає, що десь на підсвідомому рівні кожна дівчина повинна відчувати себе красивою, а також, прагнути бути такою. Разом з тим у цих же казках немає культу красивої зовнішності, що, в свою чергу, вчить вихованок дитячого будинку розуміти, що зовнішня краса є далеко не найголовнішою особливістю молоді дівчини.

Незважаючи на низьку відсоткову виразність таких категорій аналізу як особливості поведінки, роду занять, способу життя казкових героїв жіночої статі, ми можемо спостерігати приклади прояву ними непослушності, розбійництва, володіння зброєю, мандрування, ведення нездорового способу життя, що цілком не відповідає стереотипним гендерним уявленням про поведінку чи то маленької дівчинки, чи то дорослої жінки. Заради справедливості зауважимо, що з такими проявами особистості героїв жіночої статі діти можуть ознайомитися із сторінок єдиної неукраїнської казки з поміж тих, що їм читають.

У проаналізованих нами казках, прояви емоційної та ціннісної сфери казкових героїв жіночої статі, їхніх почуттів та інтересів, а також різноманітних здібностей є маловиразними (майже не

перевищують 1%), що не дає можливості дівчаткам та хлопчикам, які виховуються в умовах дитячого будинку, ознайомлюватися з багатогранною жіночою особистістю, внутрішнім жіночим світом.

Здійснюючи контент-аналіз уже перелічених нами казок, визначено категорії аналізу та відповідні одиниці аналізу також для казкових героїв чоловічої статі. Перевішивши абсолютну частоту згадувань кожної категорії аналізу у відсотковий показник, ми отримали наступні результати:

- 50% казкових героїв – це казкові герої чоловічої статі;
- казкові герої чоловічої статі, які наділені наступними рисами характеру: 7.6% – доброта (бажання допомогти); 4.7% – сміливість; 4.1% – боягузтво; 3.5% – хитрість, жорстокість, вдячність; 2.9% – мстивість; 2.3% – комунікабельність, відданість у дружбі; 1.7% – допитливість, мужність, безпомічність; 1.1% – невдячність, підпорядкування дружині (підкаблучник), не мстивість, щедрість, справедливість; 0.5% – працьовитість, довірливість, нахабство, милосердя, глузливість, ненаситність, недотримання своєї обіцянки, лагідність, тихість, розгубленість, впевненість, вихованість;
- казкові герої чоловічої статі, які виконують наступні гендерні ролі: 7.1% – господар; 2.9% – поганий батько; 1.1% – турботливий син, турботливі брати; 0.5% – поганий чоловік, відданий чоловік, погані брати, чарівний принц, вершитель долі;
- казкові герої чоловічої статі, які характеризуються наступними фізичними можливостями, особливостями поведінки та зовнішності: 4.7% – фізична сила, міць; 0.5% – непосидючість;
- казкові герої чоловічої статі, які характеризуються наступними цінностями, почуттями, емоціями та об’єктами захоплення: 1.7% – почуття дружби; чуттєвість як емоційність; 0.5% – цінність родинних традицій; почуття закоханості, радості; почуття любові до батьківщини; найкрасивіша дівчина як об’єкт захоплення;
- казкові герої чоловічої статі, які характеризуються наступним родом занять: 0.5% – коваль, лісоруб; працевлаштування як соціальна роль;
- казкові герої чоловічої статі, які характеризуються наступними когнітивними, комунікативними та надприродними здібностями: 8.2% – здогадливність; 1.1% – процес роздумування; красномовність; надприродна здатність володіти силами природи; 0.5% – розум, розсудливість, нерозсудливість, уважність, небагатослівність.

Отримані результати свідчать, що дитячі казки, які читають дошкільнятам-вихованцям дитячого будинку, відображають модель маскуліності, яка характеризується рядом особливостей гендерного образу представників чоловічої статі. Спробуємо висвітлити дані особливості, інтерпретуючи узагальнений образ казкових героїв чоловічої статі.

Доброта (бажання допомогти) є домінуючою особливістю характеру казкових героїв чоловічої статі аналогічно героям жіночої статі. Даний факт допомагає вихованцям дитячого будинку зрозуміти, що доброта для хлопчиків, дорослих парубків та чоловіків є такою ж самою природною рисою характеру як, наприклад, мужність. Чоловік не повинен соромитися здійснювати різними способами прояви своєї доброти.

Яскраво вираженою особливістю характеру казкових героїв чоловічої статі є також сміливість, що цілком відповідає гендерно-стереотипним уявленням. Таким чином, зі сторінок проаналізованих нами казок, наголошується хлопчикам на тому, якою саме чоловічою рисою характеру вони повинні керуватися в теперішньому та своєму подальшому житті. Проте, так як у випадку із казковими героями жіночої статі, казкові герої чоловічої статі наділені чималою кількістю негативних, здебільшого гендерно-невідповідних, рис характеру. Таку неоднозначність чоловічого характеру ми трактуємо точно так само як неоднозначність жіночого характеру. Негативні риси, притаманні казковим героям чоловічої статі, з одного боку, можуть сприяти виробленню у хлопчиків – вихованців дитячого будинку, таких самих негативних рис характеру, а, з іншого боку, здатні зробити образ чоловіка в очах дітей менш ідеалізованим та більш правдоподібним.

Домінуючою особливістю образу казкових героїв чоловічої статі є виконання ними гендерної ролі господаря. Транслюючи дану особливість образу, досліджувані нами казки, дають можливість хлопчикам зрозуміти, що хазяйновитість є необхідною рисою дорослого чоловіка. Проте, яскрава виразність у казках такої гендерної ролі як поганий батько, позбавляє дошкільнят-вихованців дитячого будинку однієї з небагатьох можливостей побачити те, яким повинен бути хороший люблячий батько.

Фізична сила та міць є виразною характеристикою чоловічого організму, втіленого в різних казкових героях чоловічої статі. Транслявання у досліджуваних нами казках такої особливості особистості героїв сильної статі, повинно дати можливість дітям зрозуміти природну цінність чоловічого організму. Наділення у казках героїв чоловічої статі неабиякою фізичною силою може викликати у хлопчиків-вихованців дитячого будинку прагнення бути сильним, щоб відчувати себе в подальшому житті впевненими, витривалими, непереборними. Таке прагнення є дуже важливим для хлопчиків-вихованців дитячого будинку так як заняття, що фізично тренують організм, паралельно, тренують й силу людського духу. Також хочеться зазначити, що у проаналізованих казках фізична сила та міць не замальовується як культ чоловічої природи. Це дає можливість хлопчикам зрозуміти, що фізична сила хоч і має свою цінність, але все-таки не повинна бути основним їхнім предметом гордості в житті.

Почуття дружби та чуттєвість є помітною особливістю представників чоловічої статі у досліджуваних казках, що має велике позитивне значення, так як вкотре підтверджує хлопчикам з дитячого будинку, що справжня дружба є неоціненним скарбом у їхньому житті. Мати справжнього друга – це значить розділити з ним будь-які обставини свого життя, покласти на нього у будь-який момент свого життя, а бути справжнім другом – це значить завжди протягнути руку допомоги, завжди порадіти його успіху.

Наділення казкових героїв чоловічої статі чуттєвістю є дуже важливим моментом, так як дає можливість хлопчикам побачити, що чуттєвість є природною для чоловіка і, тому її не варто соромитися ні маленьким хлопчикам, ні дорослим чоловікам.

Відсутність у казках згадувань про різноманітні чоловічі професії, а також про приклади досягнення кар'єрного успіху казковими героями чоловічої статі, є достатньо негативним моментом для хлопчиків-вихованців дитячого будинку, адже, позбавляє їх шансу побачити, яким чином вони могли б забезпечити себе і свою сім'ю усім необхідним в реальному житті.

Однією з найбільш виразних інтелектуальних здібностей казкових героїв чоловічої статі є здогадливність, що повинно бути для хлопчиків, які виховуються в умовах дитячого будинку, реальним приводом для гордості, основою формування власної самооцінки та стимулом для наполегливого вирішення інтелектуальних завдань.

Разом з тим, у досліджуваних казках не спостерігається достатнього різноманіття гендерних ролей, інтересів, способів реалізації й самовираження, які були б притаманними казковим героям чоловічої статі. Це в свою чергу не сприяє можливості дошкільнят розгледіти в повній мірі багатогранну особистість дорослого хлопця, чоловіка.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Досліджувані нами дитячі казки, мають потенційно вагомий вплив на формування гендерних уявлень дошкільників-вихованців дитячого будинку. Дані казки можуть сприяти формуванню в дітей уявлень щодо можливого складу сім'ї, рис характеру, гендерних ролей, поведінки, зовнішнього вигляду, інтересів, почуттів, здібностей, видів діяльності представників чоловічої та жіночої статі. Однакова кількість казкових героїв чоловічої та жіночої статі дозволяє вихованцям дитячого будинку поставити знак рівності між цими статями. Разом з тим у проаналізованих нами казках особистість жінки та чоловіка розкрита не до кінця. Це вимагає від нас здійснення аналізу ряду інших казок, рекомендувавши які для читання дітям, ми сприяли б їх усвідомленню багатогранної жіночої та чоловічої природи, в той час як тим, хто створює казки варто б було подумати над наближенням їх змісту до сучасної соціально-психологічної реальності.

Список використаних джерел

1. Беленька Г. Екологічна казка у житті сучасної дитини / Г. Беленька // Вихователь – методист дошкільного закладу. – 2012. – № 2. – С. 17-24.
2. Галигузова Л.Н. Психологические аспекты воспитания детей в домах ребенка и детских домах / Л.Н. Галигузова, С.Ю. Мещерякова, Л.М. Царегородцева // Вопросы психологии. – 1990. – № 6. – С. 17-25.
3. Гончаренко А.М. Педагогічні умови становлення гуманних взаємин старших дошкільників: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.08 «Дошкільна педагогіка» / А.М. Гончаренко. – К., 2003. – 20 с.
4. Максимова В. Казка як метод гуманістичного виховання дітей дошкільного віку / В. Максимова // Вісник Інституту розвитку дитини. Серія: Філософія, педагогіка, психологія: збірник наукових праць. – 2014. – Вип.32. – К. : Вид-во Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, 2014. – 173 с.
5. Прихожан А.М. Психология сиротства / А.М. Прихожан, Н.Н. Толстых. – [2-е изд.]. – СПб. : Питер, 2005. – 400 с. : ил. – (Серия “Детскому психологу”).
6. Ткалич М.Г. Гендерна психологія / М.Г. Ткалич. – К.: Академвидав, 2011. – 248 с.

References translated and transliterated

1. Bjeljen'ka G. Ekologichna kazka u zhyt'ti suchasnoi' dytyny[Ecological fairy-tale in the life of a modern child] / G. Bjeljen'ka // Vyhovatel' – metodyst doshkil'nogo zakladu. – 2012. — № 2. – S. 17-24.
2. Galygzuzova L.N. Psyhologicheskiye aspekty vospytaniya detej v domah rebenka y detskyh domah[Psychological aspects of upbringing of children in boarding houses and orphanages] / L.N. Galygzuzova, S.Ju. Meshherjakova, L.M. Caregorodceva // Voprosy psyhologyy. – 1990. – № 6. – S. 17-25.
3. Goncharenko A.M. Pedagogichni umovy stanovlennja gumannyh vzajemyn starshyh doshkil'nykiv: avtoref. dys. na zdobuttja nauk. stupenja kand. ped. nauk: spec. 13.00.08 «Doshkil'na pedagogika» [Pedagogical conditions of formation of humane relationships of senior preschool children] / A.M. Goncharenko. – K., 2003. – 20 s.
4. Maksymova V. Kazka yak metod gumanistychnogo vyhovannja ditej doshkil'nogo viku[Fairy-tale as a means of humanistic education of preschoolers] / V. Maksymova // Visnyk Instytutu rozvytku dytyny. Serija: Filosofija, pedagogika, psyhologija: zbirnyk naukovyh prac'. – 2014. – Vyp.32. – K. : Vyd-vo Nacional'nogo pedagogichnogo universytetu im. M.P.Dragomanova, 2014. – 173 s.
5. Pryhozhan A.M. Psyhologija syrotstva[Psychology of orphanancy] / A.M. Pryhozhan, N.N. Tolstyh. – [2-e yzd.]. – Spb. : Pyter, 2005. – 400 s. : yl. – (Seryja “Detskomu psyhologu”).
6. Tkalych MG. Genderna psyhologija [Gender Psychology] / M.G. Tkalych. – K.: Akademvydav, 2011. – 248 s.

Dubetska L. Impact of fairy tales on the formation of gender representations of preschool-children from orphanage. The article highlights the results of a study of fairy tales as one of the main factors in the formation of gender representations of boys and girls who are brought up in conditions of the orphanage. We specified the list of tales defined by questioning teachers, which are often read to children by the educators of Dolyzna orphanage “Warm House”. The results of conducted content analysis identified fairy tales on which basis we can assert significant influence of the content of these tales on formation of preschooler's models of femininity and masculinity and gender representations in terms of gender roles, appearance, traits of character, behavior, skills, emotions of male and female representatives, and the formation of a common image of adult women and men. The article attempts to describe the models of femininity and masculinity, which are likely to be formed in boys and girls under the influence of analyzed tales. In conclusion, the article also expressed the view that although the content of studied fairy tales, has a considerable influence on the formation of gender representations of preschool-children of the orphanage, still, the diversity of individuality of women and men is not fully disclosed in these tales.

Keywords: preschool children, orphanage, gender representation, family, children's tales, content analysis, the model of femininity, the model of masculinity.

УДК:159.9.019.4:159.922.6

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У МАЙБУТНІХ ОПЕРАТОРІВ АВІАЦІЙНОГО ПРОФІЛЮ

В.В. Злагодух

старший викладач кафедри авіаційної психології

Навчально-наукового Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету
vzagoda@mail.ru

Злагодух В.В. Особливості розвитку саморегуляції професійної діяльності у майбутніх операторів авіаційного профілю. У статті подані результати теоретичного вивчення та емпіричного дослідження особливостей розвитку саморегуляції професійної діяльності у майбутніх операторів авіаційного профілю на різних етапах навчання у вищому навчальному закладі. Розкрито психологічний зміст поняття «саморегуляція професійної діяльності у майбутніх операторів авіаційного профілю», визначено її структурні компоненти (регулятивно-процесуальний, регулятивно-особистісний та результативний). Обґрунтовано методичну базу діагностики рівня розвитку саморегуляції професійної діяльності у студентів, представлено основні її критерії та показники. Встановлено основні відмінності у показниках регулятивно-процесуального, регулятивно-особистісного та результативного структурних компонентів саморегуляції професійної діяльності у студентів.

Ключові слова: саморегуляція професійної діяльності у майбутніх операторів авіаційного профілю, регулятивно-процесуальний компонент, регулятивно-особистісний компонент, результативний компонент.

Злагодух В.В. Особенности развития саморегуляции профессиональной деятельности у будущих операторов авиационного профиля. В статье представлены результаты теоретического изучения и эмпирического исследования особенностей развития саморегуляции профессиональной деятельности у будущих операторов авиационного профиля на разных этапах обучения в высшем учебном заведении. Раскрыты психологическое содержание понятия «саморегуляция профессиональной деятельности у будущих операторов авиационного профиля», определены ее структурные компоненты (регулятивно-процессуальный, регулятивно-личностный, результативный). Обоснована методическая база диагностики уровня развития саморегуляции профессиональной деятельности у студентов, представлены основные ее критерии и показатели. Установлены основные различия в показателях структурных компонентов саморегуляции профессиональной деятельности у студентов.

Ключевые слова: саморегуляція професійної діяльності у майбутніх операторів авіаційного профілю, регулятивно-процесуальний компонент, регулятивно-личностный компонент, результативный компонент.

Постановка проблеми. У складній системі навчання майбутнього оператора авіаційного профілю важливе місце посідає саморегуляція професійної діяльності. У процесі підготовки студентів, які навчаються за спеціальностями, від яких залежить безпека та життя пасажирів, важливо приділяти увагу не тільки когнітивній складовій досвіду майбутнього авіаційного фахівця, але й готовності до саморегуляції професійної діяльності у майбутніх фахівців авіаційного профілю. У зв'язку з цим, важливим є питання визначення психологічних показників та дослідження особливостей розвитку саморегуляції професійної діяльності під час навчання у вищому навчальному закладі. Саморегуляція професійної діяльності виступає в якості вирішального чинника надійності професійної діяльності оператора авіаційного профілю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових поглядів дозволяє стверджувати, що саморегуляція є внутрішньою цілеспрямованою активністю людини, яка реалізується за участю різних процесів, явищ і рівнів психіки. У процесах саморегуляції отримує вираження єдність і системна цілісність психіки. Окремі види саморегуляції поведінки як психологічної категорії подані у працях О.А. Конопкіна (сенсомоторна), М.Я. Басова, В.А. Іваннікова, В.К. Каліна (вольова), І.Д. Бега (моральна), К.К. Платонова (особистісна), Н.І. Пов'якель (мисленева). У даний час знання про саморегуляцію особистості доповнюються і розширюються, але характеризуються деякою суперечливістю поглядів і неоднозначністю трактувань. Це дозволяє говорити про необхідність продовження дослідницької роботи в цьому напрямку та орієнтацію її на особливості особистості в процесі учбової діяльності у контексті психологічної готовності до успішної діяльності майбутнього оператора авіаційного профілю. Під час підготовки до виконання професійного завдання в особливих та екстремальних умовах важливо навчити майбутніх операторів авіаційного профілю прийомам та методам саморегуляції, які інтегрують мовленеві, рухові, когнітивні та емоційні компоненти.

Мета статті – висвітлення результатів дослідження особливостей розвитку саморегуляції професійної діяльності на різних етапах навчання у вищому навчальному закладі у студентів – майбутніх операторів авіаційного профілю задля підвищення якості підготовки майбутніх фахівців авіаційного профілю.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Методологічну основу емпіричного дослідження склали концептуальні положення про функціональні системи саморегуляції (П.К. Анохіна, Н.А. Бернштейна, О.О. Конопкіна, В.І. Моросанової); про особливості довільної саморегуляції діяльності (О.О. Конопкіна, В.І. Моросанової, О.К. Осницького та ін.); про особливості саморегуляції психічних станів (Л.Г. Дикої, О.О. Прохорова та ін.).

Специфіка праці оператора авіаційного профілю полягає в особливих умовах діяльності авіаційного спеціаліста. У різних режимах технологічного процесу оператор виконує свої функції в системі, де керування здійснюють автоматичні аеронавігаційні системи. Специфіка діяльності оператора авіаційного профілю визначається наступним: 1) великою швидкістю технологічного процесу; 2) переробкою великого об'єму інформації за короткий час; 3) великою напруженістю цього процесу; 4) великою відповідальністю та великою ціною помилки в операторській діяльності; 5) швидким переходом від періоду очікування до напруженої роботи; 6) напруженістю ситуації та несхожістю з іншими; 7) швидкою зміною метеорологічних умов, інтенсивністю руху.

Саморегуляція професійної діяльності полягає у спрямованій активізації психічних процесів оператора авіаційного профілю, у підтриманні їхнього певного характеру та інтенсивності; вона забезпечує безперервність психічної активності впродовж усієї професійної діяльності. Підтримувати певний **рівень** активності оператора авіаційного профілю можна двома способами: перенапруженням усіх сил, що призводить до втоми і зниження активності авіаційного фахівця, або за рахунок мотиваційно-емоційного підкріплення.

Узагальнення наведеного матеріалу дозволяє зробити висновок про доцільність розгляду саморегуляції професійної діяльності майбутніх операторів авіаційного профілю у контексті взаємозв'язку всіх рівнів, які реалізуються в одному об'єкті – людині.

Таким чином, саморегуляція професійної діяльності у майбутнього оператора авіаційного профілю – це усвідомлений процес внутрішньої психічної активності з побудови, підтримки та

управління різними видами і формами довільної активності, що безпосередньо реалізується під час виконання професійного завдання. До компонентів структури саморегуляції професійної діяльності у майбутнього оператора авіаційного профілю відносимо: регулятивно-процесуальний, який характеризує здатність майбутнього оператора авіаційного профілю регулювати емоційний стан, підтримувати активну когнітивну діяльність; регулятивно-особистісний компонент, що характеризується здатністю майбутнього оператора авіаційного профілю до прийняття самостійних рішень, пристосування до мінливих умов діяльності, до високої професійної відповідальності, наявності мотивації на виживання; результативний компонент, який характеризує здатність оператора авіаційного профілю до реалізації поставленого професійного завдання та переробки отриманого досвіду.

У цілому, основними психологічними критеріями сформованості саморегуляції професійної діяльності майбутнього оператора авіаційного профілю мають виступати відповідні рівні розвитку таких структурних компонентів: регулятивно-процесуального, регулятивно-особистісного та результативного.

Дослідження особливостей розвитку саморегуляції професійної діяльності проводилося на базах Національного авіаційного університету (м.Київ), Харківського університету повітряних сил ім. Івана Кожедуба, Кіровоградської льотної академії Національного авіаційного університету. У дослідженні взяли участь 182 особи – студенти 1-го курсу (група 1) та 3-го курсу (група 2) напрямів підготовки: системна інженерія, електронні пристрої та системи, радіотехніка, аеронавігація, льотна експлуатація.

З метою визначення психологічних особливостей розвитку регулятивно-процесуального компонента саморегуляції професійної діяльності у майбутніх операторів авіаційного профілю була використана методика «Стиль саморегуляції поведінки» В.І. Морасанової. Методика дозволяє діагностувати наступні характеристики саморегуляції: планування, моделювання, прогнозування, програмування, оцінка результатів. Також була використана методика «Опитувальник рефлексивності» В.О. Карпова, яка надала змогу виявити рівень розвитку рефлексивності студентів.

За допомогою методів математичної обробки результатів психологічної діагностики, зокрема статистичного критерію Колмогорова-Смірнова, встановлено розподіл емпіричних даних, що відхиляється від нормального, тому для визначення відмінностей у показниках регулятивно-процесуального, регулятивно-особистісного та результативного компонентів саморегуляції професійної діяльності у студентів 1 та 3 курсів використано критерій Манна-Уїтні.

Результати порівняння показників регулятивно-процесуального компонента професійної діяльності у майбутніх операторів авіаційного профілю подані у табл. 1.

Таблиця 1

Порівняльний аналіз показників регулятивно-процесуального компонента саморегуляції професійної діяльності у студентів (n=182)

<i>Метод статистичного аналізу:</i>		<i>Групи</i>	
<i>критерій Манна-Уїтні</i>		<i>1</i>	<i>2</i>
Планування	Показник значущості	0.01	
	Середній ранг	75.71	105.29
Моделювання	Показник значущості	0.01	
	Середній ранг	69.67	111.33
Програмування	Показник значущості	0.01	
	Середній ранг	72.37	108.63
Оцінка результатів	Показник значущості	0.001	
	Середній ранг	59.89	121.11
Рефлексивність	Показник значущості	0.004	
	Середній ранг	79.73	101.27

Як видно з табл. 1, відмінності встановлені за показником «планування» на рівні значущості $p \leq 0.001$, це свідчить про те, що студенти 3 курсу мають достовірний вищий рівень сформованості здатності виділяти важливі умови досягнення цілей як у теперішній ситуації, так і у перспективному

майбутньому, що проявляється у відповідності отриманих результатів в цілому, але він є недостатнім для висновку про те, що процес розвитку саморегуляції є завершеним для студентів на 3-му курсі. За шкалою «моделювання» встановлені відмінності на рівні значущості $p \leq 0.001$ свідчать про достовірно вищий розвиток здатності до визначення умов здійснення цілей як у теперішній ситуації, так і у перспективному майбутньому, що проявляється у відповідності отриманих результатів в цілому. Слід відмітити, що цей результат студентів 3-му курсу є вищим, але відображає недостатній рівень сформованості показника моделювання, а на 1-му курсі у студентів говорить про несформованість здатності моделювання ситуації.

За характеристикою «програмування» встановлено достовірну відмінність на рівні значимості $p \leq 0.001$, хоча результати як на 1-му курсі, так і на 3-му свідчать про часткову сформованість у студентів потреби обмірковувати засоби своїх дій та поведінки для досягнення цілей, про деталізованість й розвиненість програм, які розробляються. Респонденти розробляють програми самостійно, гнучко змінюються в нових обставинах й стійкі в ситуації перешкод, здатні здійснювати корекцію програм дій для отримання задовільного результату.

Показник «оцінка результатів» достовірно відрізняється на рівні $p \leq 0.001$ та свідчить про розвиненість і адекватність самооцінки студентів. Сформованість та стійкість суб'єктивних критеріїв оцінки результатів у студентів 3-го курсу є більшими, ніж у студентів 1-го курсу. Це свідчить про те, що студенти 3-го курсу більш адекватно оцінюють як сам факт неузгодженості отриманих результатів з метою діяльності, так і причини, які до цього призвели, гнучко адаптуються до мінливих умов діяльності, ніж студенти на 1-му курсі.

Отже, можна зробити висновок про те, що регулятивно-процесуальний компонент саморегуляції майбутніх операторів авіаційного профілю на 1-му курсі має низький рівень розвитку, а на 3 курсі – середній рівень, що свідчить про часткову сформованість стилю саморегуляції майбутнього авіаційного спеціаліста.

Досліджуючи регулятивно-особистісний компонент саморегуляції професійної діяльності у майбутніх операторів авіаційного профілю була використана методика «Стиль саморегуляції поведінки» В.І. Морасанової, зокрема, характеристики: гнучкість та самостійність; методика «Смисложиттєві орієнтації» Д.О. Леонтьєва, зокрема, «локус контролю – Я», «орієнтація на процес життя»; методика «Рівень суб'єктивного контролю» (Дж. Роттера, адаптація О.Г. Ксенофонової), зокрема, характеристика «інтернальність у виробничій сфері».

Аналіз отриманих даних щодо рівнів розвитку показників регулятивно-особистісного компонента саморегуляції професійної діяльності у майбутніх операторів авіаційного профілю дозволив зафіксувати значимі розбіжності майже за всіма показниками на рівні значимості $p \leq 0.05$, результати подані у табл. 2.

Таблиця 2

Порівняльний аналіз показників регулятивно-особистісного компонента саморегуляції професійної діяльності (n=182)

<i>Метод статистичного аналізу:</i>		<i>Групи</i>	
<i>критерій Манна-Уїтні</i>		1	2
Смисложиттєві орієнтації процес життя	Показник значущості	0.09	
	Середній ранг	85.43	95.57
Локус контроль –Я	Показник значущості	0.001	
	Середній ранг	77.72	103.28
Гнучкість	Показник значущості	0.001	
	Середній ранг	76.01	104.99
Самостійність	Показник значущості	0.001	
	Середній ранг	67.44	113.56
Інтернальність у виробничій сфері	Показник значущості	0.006	
	Середній ранг	98.32	99.4

Як видно з табл. 2, за характеристикою «гнучкість» середній ранг у групі 2 достовірно вищий за показники в групі 1, але респонденти демонструють недостатню сформованість регулятивної гнучкості, тобто здатності перебудовувати, вносити корекцію у систему саморегуляції при зміні зовнішніх та внутрішніх умов. Для студентів групи 2 характерна лише часткова розвиненість пластичності всіх регуляторних процесів. Це означає, що при виникненні неочікуваних обставин такі студенти нездатні швидко оцінити зміни значимих умов й перебудувати програму дій. При виникненні неузгодженості отриманих результатів та поставленої цілі не можуть оцінити сам факт неузгодженості й внести відповідну корекцію. Вони не здатні адекватно реагувати на ситуацію, швидко й своєчасно планувати діяльність й поведінку, розробляти програму дій, виділяти значимі умови, оцінювати неузгодженість отриманих результатів з ціллю діяльності та вносити корекції.

За показником «самостійність» група 2 має достовірно вищі результати, ніж група 1, але відповідають середньому рівню. Це означає, що студентам 3-го курсу властива недостатня автономність в організації активності, недостатня здатність самостійно планувати діяльність, організувати роботу по досягненні висунутої цілі, контролювати хід її виконання, аналізувати й оцінювати як проміжні, так і кінцеві результати. Першокурсники мають низькі показники за шкалою самостійності, вони залежні від думки й оцінок оточуючих. У них плани й програми дій розробляються не самостійно, такі респонденти часто й некритично слідує чужим порадам. За відсутності сторонньої допомоги в них виникають регулятивні збої. Це свідчить про те, що студенти з низьким та середнім рівнем розвитку саморегуляції в особистісному прояві ще знаходяться на шляху розвитку своєї особистості. За характеристикою «орієнтація на процес життя» респонденти групи 2 мають середні показники, що свідчить про часткову задоволеність своїм теперішнім життям та його емоційною насиченістю. Це можна пояснити тим, що більшість третьокурсників вже знаходяться на початку своєї кар'єри, і дехто з них мають певні сумніви й невпевненість у майбутньому, також їм не вистачає позитивних подій у теперішньому, першочергове місце займають плани на майбутнє. У групі 1 показники достовірно нижчі, це можна пояснити процесом адаптації до нових умов навчання у ВНЗ, оскільки студенти встановлюють нові контакти, переживають за зроблений вибір майбутньої професії. Більшість респондентів в обох групах демонструють за шкалою «орієнтація на процес життя» середній результат, що за обробкою результатів методики відповідає середньому та низькому рівню розвитку саморегуляції поведінки.

За характеристикою «локус контролю – Я» респонденти групи 2 отримали достовірно вищий результат, який відповідає середньому рівню. Це вказує на часткове адекватне оцінювання респондентами своїх можливостей та свободу вибору стосовно свого життя. Результат за цією шкалою у групі 1 свідчить про те, що респонденти мають недостатні уявлення про себе, як про сильних особистостей, що мають свободу вибору для того, щоб побудувати своє життя у відповідності своїм цілям, задачам та уявленням про її сенс. Характеристика «інтернальність у виробничій сфері» вказує на дещо вищий результат у групі 2 ніж у групі 1, але статистичної різниці встановлено не було. Це свідчить про середній рівень розвитку у першокурсників і третьокурсників здатності брати на себе відповідальність, якість виконання професійного завдання. Адекватне сприйняття ситуації, особливо стресової, завжди відбивається на рівні саморегуляції індивіда, а це є важливою особистісною якістю майбутнього оператора аеронавігаційних систем.

Отже, емпіричний аналіз показав, що на першому курсі майбутні оператори авіаційного профілю мають низький рівень розвитку регулятивно-особистісного компонента саморегуляції професійної діяльності, що характеризується неможливістю прийняття самостійних рішень, низькою здатністю пристосовуватися до мінливих умов діяльності, низьким рівнем особистісної відповідальності, відсутністю осмисленості життя. На третьому курсі рівень розвитку регулятивно-особистісного компонента має середню вираженість показників і характеризується частковою розвиненістю здатності до прийняття самостійних рішень, достатньою здатністю до пристосування у мінливих умовах діяльності, середнім рівнем професійної відповідальності, середнім рівнем мотивації до виживання.

Для дослідження результативного компонента саморегуляції професійної діяльності у майбутніх операторів авіаційного профілю використана методика «Смисложиттєві орієнтації» Д.О. Леонтьєва. Методика дозволяє діагностувати наступні показники: «осмисленість результативності життя», «осмисленість цілей життя».

Аналіз отриманих даних щодо рівня розвитку показників результативного компонента саморегуляції професійної діяльності у майбутніх операторів авіаційного профілю за допомогою методів математичної обробки отриманих даних дав змогу встановити відмінності у двох групах – студентів 1-го та 3-го курсів (табл. 3).

Таблиця 3

Порівняльний аналіз показників результативного компонента саморегуляції професійної діяльності у студентів (n=182)

<i>Метод статистичного аналізу:</i>		<i>Групи</i>	
<i>критерій Манна-Уїтні</i>		1	2
Осмишеність цілей життя	Показник значущості	0.002	
	Середнє значення	78.48	102.52
Осмишеність результативності життя	Показник значущості	0.001	
	Середнє значення	76.97	104.03

За характеристикою «осмишеність цілей життя» група 2 має достовірно вищі результати ніж група 1. Тобто респонденти з вищим рівнем саморегуляції мають в процесі учбової діяльності, а в майбутньому – професійної діяльності, бути орієнтовані на досягнення поставленої мети й отримання запланованого результату. Вони усвідомлюють власну мету житт та мають намір її досягати, але це тільки частково сформована ціннісна орієнтація. Однак питання про ефективність діяльності та ціна отриманого результату поки що не вирішено.

За показником «осмишеність результативності життя» респонденти групи 2 мають достовірно вищі результати, ніж в групі 1, які відповідають середнім результатам. Це свідчить про те, що студенти 1-го та 3-го курсів знаходяться ще в процесі пошуку свого місця в житті, навчаються аналізувати минулий досвід, задоволені своїм життям та спрямовані на поставлену мету в житті, переймаються саме результатом, а не процесом.

Статистично значущі відмінності за критерієм Манна-Уїтні виявлено за показниками планування, моделювання, програмування, оцінки результатів на рівні значущості $p \leq 0.001$, рефлексивності ($p \leq 0.004$), самостійності ($p \leq 0.001$) та гнучкості ($p \leq 0.001$), осмишеності цілей ($p \leq 0.002$) та результативності життя ($p \leq 0.001$). Відмінностей не виявлено у показниках інтернальності у виробничій сфері та орієнтація на процес життя.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Саморегуляція професійної діяльності у майбутніх операторів авіаційного профілю – це усвідомлений процес внутрішньої психічної активності з побудови, підтримки та управління різними видами і формами довільної активності, що безпосередньо реалізує досягнення поставлених цілей у процесі виконання професійного завдання. Саморегуляція професійної діяльності є багатокомпонентним ієрархічним утворенням та включає регулятивно-процесуальний, регулятивно-особистісний та результативний компоненти.

Емпіричне дослідження особливостей розвитку саморегуляції професійної діяльності у майбутніх операторів авіаційного профілю дозволило встановити, що здатність до саморегуляції професійної діяльності у студентів на першому курсі має низький, а на третьому – середній рівень розвитку, що може негативно позначитися на майбутній професійній діяльності у невизначених та надзвичайних ситуаціях діяльності фахівця в авіаційній галузі. Подальші напрями дослідження саморегуляції професійної діяльності у майбутніх операторів авіаційного профілю вбачаємо у встановленні психологічних чинників розвитку цього феномену.

Список використаних джерел

1. Анохин П.К. Принципиальные вопросы общей теории функциональной системы / П.К. Анохин // Принципы системной организации функций. – М.: Наука, 1973. – 456 с.
2. Басов М.Я. Воля как предмет функциональной психологии / М.Я. Басов. – СПб.: Алетейя, 2007. – 544 с.
3. Бернштейн, Н.А. Очерки по физиологии движений и физиологии активности / Н.А. Бернштейн. – М.: Медицина, 1966. – 494 с.
4. Бех І.Д. Від волі до особистості / І.Д. Бех. – К.: Україна-Віта, 1995. – 202 с.
5. Дикая Л.Г. Психическая саморегуляция функционального состояния человека / Л.Г. Дикая. – М.: Изд-во РАН, 2003. – 318 с.

6. Иванников В.А. Психологические механизмы волевой регуляции: Учебное пособие. 3-е изд. / В.А. Иванников. – Спб.: Питер, 2006. – 208 с.
7. Калинин В.К. Эмоционально-волевая регуляция поведения и деятельности / В.К. Калинин. – Симферополь, 1983. – 215 с.
8. Конопкин О.А. Структурно-функциональный и содержательно-психологический аспекты осознанной саморегуляции / О.А. Конопкин // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – 2005. – Т.2, №1. – С. 27-42.
9. Моросанова В.И. Личностные аспекты саморегуляции произвольной активности человека / В.И. Моросанова // Психологический журнал. – 2002. – Т. 23, № 6. – С. 5-17.
10. Осницкий А.К. Регуляция деятельности и направленность личности / А.К. Осницкий. – М.: Издательство Моск. экономико-лингвист. ин-та, 2007. – 232 с
11. Пов'якель Н.І. Професіогенез саморегуляції мислення практичного психолога / Н.І. Пов'якель. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. – 294 с.
12. Прохоров А.О. Саморегуляция психических состояния: феноменология, механизмы, закономерности / А.О. Прохоров. – М.: ПЕРСЕ, 2005 – 352 с.

References transliterated

1. Anohin P.K. Principial'nye voprosy obshchej teorii funkcional'noj sistemy / P.K. Anohin // Principy sistemnoj organizacii funkcij. – М.: Nauka, 1973. – 456 s.
2. Basov M.YA. Volya kak predmet funkcional'noj psihologii / M.YA.Basov. – Spb.: Aletejya, 2007. – 544 s.
3. Bernshtejn, N. A. Oчерki po fiziologii dvizhenij i fiziologii aktivnosti / N.A. Bernshtejn. – М.: Medicina, 1966 – 494 s.
4. Bekh I.D. Vid voli do osobistosti / I.D. Bekh – К. : Україна-Віта, 1995. – 202 s.
5. Dikaya L.G. Psihicheskaya samoregulyaciya funkcional'nogo sostoyaniya cheloveka / L.G. Dikaya. – М.: Izd-vo RAN, 2003 – 318 s.
6. Ivannikov V.A. Psihologicheskie mekhanizmy volevoj regulyacii: Uchebnoe posobie. 3-e izd. / V.A. Ivannikov – Spb.: Piter, 2006. – 208 s.
7. Kalin V.K. EHmocional'no-volevaya regulyaciya povedeniya i deyatel'nosti / V.K. Kalin. - Simferopol', 1983. – 215 s.
8. Konopkin O. A. Strukturno-funcional'nyj i soderzhatel'no-psihologicheskij aspekty osoznannoj samoregulyacii / O.A. Konopkin // Psihologiya. ZHurnal Vyshej shkoly ehkonomiki. – 2005. – Т.2, №1. – С. 27-42.
9. Morosanova V.I. Lichnostnye aspekty samoregulyacii proizvol'noj aktivnosti cheloveka/ V.I. Morosanova // Psihologicheskij zhurnal. – 2002. – Т. 23, № 6. – С. 5-17.
10. Osnickij A.K. Regulyaciya deyatel'nosti i napravlenost' lichnosti / A.K. Osnickij. – М.: Izdatel'stvo Mosk. ehkonomiko-lingvist. in-ta, 2007. – 232 s
11. Pov'yakel' N.I. Profesiogenez samoregulyacii mislennya praktichnogo psihologa / N.I. Pov'yakel' – К.: NPU imeni M.P. Dragomanova, 2003. – 294 s.
12. Prohorov A.O. Samoregulyaciya psihicheskikh sostoyaniya: fenomenologiya, mekhanizmy, zakonomernosti / A.O. Prohorov. – М.: PERSE, 2005 – 352 s.

Zlagodukh V.V. Professional self-regulation of future operators of aircraft type. *The article presents the results of theoretical definitions and empirical studies of the development of self-regulation of professional activity of the future operators of aviation profile at different stages of training in higher educational establishment. Substantiates the specificity of professional work of the future aircraft operator profile, which is the high rate of passage of the process; a large amount of cognitive processing information under time pressure; arising high psychological tension under conditions of uncertainty; a level of liability and error value operator responsibility activities and great errors value operator activity; fast transition from the period of waiting before intense activity, a change in meteorological words and intensity of movement. The psychological content of the concept of "self-regulation of professional work at the future operators of aircraft profile" Self-regulation of professional work at the future operators aircraft Profile is a conscious processes of internal mental activity on the construction, maintenance and management of different types and forms of any activity, which is being implemented during the execution of a professional task. The structure of self-regulation of professional work at the future operator of aviation profile: regulatory and processual, regulatory and personal and effective components were analyzed. The methodical basis of self-diagnosis of the level of development of the professional activity of the students were described, its basic criteria and indicators were presented. The basic differences in the structural components of self-regulation of professional activity of the students were also analyzed.*

Keywords: *self-regulation of professional work of the future operators of aircraft profile, regulatory and processual component, regulatory-personal component, resultant component.*

УДК: 159.923.2:316.62:005.95

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ БІХЕВІОРАЛЬНОГО ПІДХОДУ В АДАПТАЦІЇ ПЕРСОНАЛУ ДО ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ЗМІН

Є.М. Калюжна

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології
Запорізький національний університет
epsi@meta.ua*

Д.К. Цибульська

*студентка факультету соціальної педагогіки та психології
Запорізький національний університет
dashaznu@gmail.com*

Калюжна Є.М., Цибульська Д.К. Особливості використання біхевіорального підходу в адаптації персоналу до організаційних змін. У статті відображено теоретичні аспекти використання біхевіорального підходу в адаптації персоналу до організаційних змін. Проведено аналіз досліджень з проблеми адаптації персоналу до організаційних змін та зроблено акцент на доцільності застосування біхевіорального підходу як ефективної стратегії підвищення її рівня. Визначено основні переваги використання біхевіорального підходу і показано, що застосування його методів, методик і технік дозволяє передбачати і розуміти поведінку працівників в організації, спонукаючи їх до продуктивної праці в умовах постійних змін. Сформульовано висновок щодо значного потенціалу біхевіорального підходу як методу зниження рівня опору організаційним змінам з боку персоналу.

Ключові слова: адаптація, мотивація, організація, організаційні зміни, біхевіоральний підхід, класичний підхід, теорія людських відносин, управління.

Калюжная Е.Н., Цибульская Д.К. Особенности использования бихевиорального подхода в адаптации персонала к организационным изменениям. В статье отображены теоретические аспекты использования бихевиорального подхода в адаптации персонала к организационным изменениям. Проведен анализ исследований по проблеме адаптации персонала к организационным изменениям и сделан акцент на целесообразности применения бихевиорального подхода как эффективной стратегии повышения ее уровня. Определены основные преимущества использования бихевиорального подхода и показано, что применение его методов, методик и техник позволяет предвидеть и понимать поведение работников в организации, побуждая их к производительному труду в условиях постоянных изменений. Сформулирован вывод о значительном потенциале бихевиорального подхода как метода снижения уровня сопротивления организационным изменениям со стороны персонала.

Ключевые слова: адаптация, мотивация, организация, организационные изменения, бихевиоральный подход, классический подход, теория человеческих отношений, управление.

Постановка проблеми. На сьогодні в психології великої популярності набула тема організаційних змін. Це пояснюється тим, що в багатьох фірмах зміна умов оточення і технологій викликає необхідність відповідних змін в організації для підтримки свої конкурентоспроможності.

Виникає питання щодо того, як саме повинні здійснюватися зміни, спрямовані, наприклад, на перебудову структур, підвищення продуктивності праці, залучення співробітників до керування та участі в управлінні. Деякі компанії мають у штаті спеціальних співробітників, які займаються підготовкою персоналу організації для змін. Ці співробітники спеціалізуються в області, яка відома в даний час під назвою «розвиток організації». Їх зусилля спрямовуються (за підтримки вищого керівництва) на планомірне проведення змін в рамках підрозділів організації з метою підвищення ефективності роботи організації в цілому, які засновані на застосуванні біхевіорального підходу.

Тим самим, від фахівців з розвитку організації не вимагається пропонувати адміністрації готові рішення організаційних проблем, вони повинні допомагати їй реалізувати різні підходи щодо вирішення таких проблем і сприяти створенню ідеальної організації, яка всебічно пристосована до змін, зокрема, за допомогою методів та технік біхевіоризму.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема адаптації персоналу до організаційних змін, пов'язаних із розвитком організації, досліджувалася такими науковцями, як Є.М. Кобцева, Ю.В. Морозюк, С.М. Морозюк, В.О. Родіонова, Ю.С. Тюлькіна, М.Т. Ханнан, Дж. Фріман та ін. Особливості використання біхевіорального підходу в роботі організації вивчалися С. Faucheaux, K. Mackenzie, R.M. Cyorf, J.G. March, C. Hulin and M. Blood.

Термін «адаптація» спочатку використовувався в біологічній науці для позначення процесу пристосування будови й функцій організмів (популяцій, видів) та їх органів до певних умов зовнішнього середовища. Адаптація відбувається протягом усіх стадій життєвого циклу організму. Разом із тим, адаптація є і певним результатом пристосувального процесу – адаптаціогенезу, що протікає при взаємодії живих систем із навколишнім середовищем.

Матеріалістичне трактування природи адаптації вперше запропонував Ч. Дарвін, який показав, що явища адаптації виникають у результаті дії природного відбору. У даний час поняття адаптації вийшло за межі біології. Воно стало вживатися у багатьох технічних, природничих і гуманітарних науках. Так, у медицині воно використовується для характеристики оптимальної життєдіяльності й нормального соціобіологічного розвитку людини. У технічних науках і кібернетиці на основі поняття адаптації розробляється поняття «адаптивні системи», яким позначаються різні самоналагоджувальні технічні системи зі зворотним зв'язком.

Загальнонауковий статус поняття адаптації передбачає й необхідність його визначення у більш широкому значенні, інваріантному для конкретних наукових дисциплін: адаптація є особливою формою відображення системами впливів зовнішнього й внутрішнього середовища, що полягає в тенденції до встановлення з ними динамічної рівноваги. Така рівновага забезпечує гармонійне співвідношення системи з її внутрішнім і зовнішнім середовищем, а також розвиток цієї системи.

У зарубіжній психології значне поширення набуло необієктивістське визначення адаптації, яке використовується в роботах Ганса Айзенка та його послідовників. Адаптацію вони визначають двояко: а) як стан, у якому потреби індивіда, з одного боку, і вимоги середовища – з іншого, повністю задоволені (стан гармонії між індивідом і середовищем); б) процес, за допомогою якого цей гармонійний стан досягається [5].

Проте, не зважаючи на широкий спектр досліджень щодо адаптації персоналу та особливостей використання біхевіорального підходу, мало уваги приділяється його застосуванню саме в рамках організаційних змін.

Метою статті є теоретичне обґрунтування ефективності використання біхевіорального підходу в адаптації персоналу до організаційних змін.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Автори багатьох робіт з теорії людських відносин і представники біхевіоральних концепцій критично ставляться до тих підходів, які зазвичай використовуються в організації. Найбільш поширеним є так званий «класичний підхід». Науковці вказують, що прихильники класичного підходу не враховують вірогідної поведінки людей в організаціях різного типу.

Представники класичної школи концентрують увагу на фізичних можливостях людей, на деяких фізіологічних потребах і повністю ігнорують емоційні аспекти природи людини. Члени організації розглядаються як пасивні інструменти, здатні діяти тільки відповідно до встановлених правил, тоді як насправді вони можуть діяти на підставі власних принципів, що не відповідають офіційній політиці. Робочі групи, наприклад, створюють свою власну соціальну структуру. До того часу, поки така структура не буде підключена до діяльності організації в якості неформальної групи, її члени можуть орієнтуватися на такі цінності й робити такі практичні дії, які серйозно обмежать можливості організації у досягненні своїх цілей [7].

Класичний підхід заснований на механічних моделях. За зразок класичної моделі взята модель годинникового механізму, яка використовувалася у фізиці І. Ньютона, а також роботах Н. Макіявеллі, Т. Гоббса. Передбачається, що частини системи (наприклад, люди) не змінюються при взаємодії, і що кожна частина буде виконувати свою роль відповідно до колись заданої їй функції. Отже, така модель ігнорує ідеї росту та еволюції. Розглядаючи людей як частини деякої машини (в явній або неявній формі), класичний підхід має антидемократичний нахил, який може викликати фрустрацію (розчарування, апатію) у тих, хто звик висловлювати свою думку щодо процесу чи підстав виконання ним того чи іншого завдання.

Припущення, що люди в організації – тільки засіб досягнення заданої мети, повністю ігнорує той факт, що люди мають власну думку про бажаність цих цілей з точки зору їх потреб і саме усвідомлення цього факту впливає на прийняття ними зобов'язань по досягненню цілей організації. Класичний підхід концентрує увагу на формальній структурі, тобто, на тому, як частини цілого відповідають один одному. Це не дозволяє повністю зрозуміти, як структура працює на практиці. Існує необхідність знати «закони», що лежать в основі роботи організації, і правила, які керують

взаємодією між елементами системи. Механічна модель без «законів» – лише абстракція. Класичний підхід дійсно сформулював «закони», на підставі яких були розроблені правила регулювання поведінки людей, що працюють в організації. Проте, це були нормативні правила [9].

Іншою «механічною моделлю», тісно пов'язаною з класичним підходом, є бюрократична модель М. Вебера, німецького соціолога, який працював на початку століття. За М. Вебером, у бюрократії є певний стандарт («ідеальний тип»), з яким порівнюються існуючі організації. Цей стандарт володіє характеристиками, які ми асоціюємо з якостями, властивими великим організаціям, а саме: 1) високий рівень спеціалізації; 2) чітко розроблена ієрархія повноважень з ясно встановленими межами відповідальності; 3) відбір і розстановка кадрів, заснованих на заслугах; 4) організація управління, заснована на правилах, які раціонально сформульовані для ефективного досягнення цілей [8].

М. Вебер вважав, що бюрократія – неминучий і найбільш ефективний тип організації. Однак він також вважав, що вона може бути загрозою для індивідуальної свободи і пізніше став ставитися до неї критично. Ця модель бере до уваги людські аспекти і, можливо, вона відрізняється від класичної підкресленням того, що окремий службовець скоріше схильний підкорятися раціональним правилами, ніж просто керівнику з більшими повноваженнями.

Такий акцент на правила витікає з концепції М. Вебера про «домінування». М. Вебер визначав «домінування» як владу, яка настільки визнана, що її об'єкти бачать у підпорядкуванні їй свій борг, а її суб'єкти – реалізацію свого невід'ємного права. Він стверджував, що «домінування» може бути «харизматичним» (тобто, заснованим на вірі в індивідуума, що має владу), традиційним (заснованим на вірі у справедливість історично сформованої ситуації) або раціонально-правовим (заснованим на вірі в те, що існуюче законодавство робить його справедливим). Адміністративний апарат, який супроводжує раціонально-правове домінування, М. Вебер назвав «бюрократією».

Непередбаченим і небажаним наслідком бюрократичних правил і структур присвячені дослідження соціологів. Зокрема, Р.К. Мертон приділяв увагу впливу таких правил на бюрократа, як зниження рівня його розвитку, вироблення негнучкої, ритуалізованої поведінки. На противагу, французький соціолог М. Крозьє не погоджувався з такою точкою зору і вважав цю реакцію раціональною стратегією бюрократа, що підкреслює його владу і незалежність [10].

Звісно, існує можливість конфлікту між бюрократичними правилами і стандартами фахівців, службовців в організації, наприклад, стандартами діяльності. Одним із дослідників, чії роботи представляють особливий інтерес, є А. Гоулднер, який досліджував проблему введення бюрократичних правил у початково небюрократичну організацію. Він визначає три різні моделі правил:

1) «псевдобюрократія» – така бюрократія, де службовці всіх рівнів отримують задоволення і вважають справою престижу сміятися над правилами, які прийшли в організацію ззовні, при цьому прірва між офіційною і дійсною політикою найбільш широка;

2) «представницька бюрократія» зустрічається там, де прихильність правилам підвищує статус як виконавців, так і менеджерів, при такій моделі бюрократії правила отримують підтримку, а розбіжність між реальною та офіційною позиціями мінімальні;

3) «примусова бюрократія» існує там, де правила нав'язуються взаємно: як менеджерами робітникам, так і навпаки; порушення правил у таких випадках розглядається як навмисний розрив угоди, і покарання за порушення має на меті припинити повторні порушення [6].

Теорія людських відносин привертає увагу до основного елементу організацій: до людей. Вона дає знання про те, як люди взаємодіють і реагують на різні ситуації у прагненні задовольнити свої потреби. Таким чином, прихильники цієї теорії намагаються знайти деякі «закони», якими знехтував класичний підхід. Однак такий підхід полягає в побудові швидше моделей поведінки, ніж моделей організаційної структури. Тому висновки для побудови структури залишаються розрізненими і приблизними [11].

Можна знайти відмінності у поглядах прихильників теорії людських відносин і біхевіористів. Вважається, що перші, будучи занадто тісно пов'язані з певною ідеологією, схильні ігнорувати економічні фактори, у той же час приділяючи недостатньо уваги суворій перевірці гіпотез. Біхевіоральний підхід претендує на більш незалежну, наукову точку зору. Біхевіоральні концепції, залишаючись в рамках тих же визначень, намагаються виправити те, що проголошується теорією людських відносин [4].

Існують певні особливості у використанні біхевіорального підходу. Ось деякі з них.

1. По-перше, інтерпретація результатів часто двозначна. Тому самі дослідники нерідко розходяться один з одним у питанні про те, які висновки можуть бути зроблені з конкретного дослідження.

2. Всупереч поширеній думці, в якості основних методів використовуються частіше опитування і спостереження, ніж контрольований експеримент.

3. В ідеалі вченим-біхевіористам хотілося б відкрити «законо», що виражалися б загальною формулою: «Якщо відбувається X, то обов'язково буде Y, а якщо відбувається Y, то завжди буде X». Але це передбачає визначення всіх необхідних і (умовно) достатніх чинників виникнення ситуації. Якщо X – необхідна умова для Y, це означає, що якщо не відбувається X, то не буде і Y. А якщо X достатня умова для Y, то, якщо спостерігається X, відбудеться і Y. У сфері людської діяльності X, імовірно, буде просто сильним супутнім фактором або тільки частково необхідним і (або) достатнім для появи Y. Тому ми можемо констатувати тільки імовірність зв'язку. Однак необхідно остерігатися тверджень типу: «Люди схильні до ...», поки статистичні докази не підтвердять їх або поки не з'явиться добре сформульована теорія, яка дозволить логічно обґрунтувати подібні твердження.

Біхевіористи шукають причинність скрізь, де це можливо. Правда, самого терміну «причина» при цьому можуть і уникати, замінюючи його виразами типу «функціональний зв'язок» або «визначений через» як такими, що несуть меншу теоретичну навантаженість. Слово «причина» у фізичних науках іноді визначається як поняття, яке включає в себе всі необхідні й достатні умови. Для соціальних наук така вимога занадто жорстка. Тут деякий фактор X (незалежна змінна – наприклад, жорсткий стиль лідерства) вважається причинно пов'язаним із фактором Y (залежна змінна – наприклад, продуктивність службовців) за умови, що: а) можна показати зв'язок X з Y; б) X передуює або збігається за часом з Y; в) немає третьої змінної, яка могла б пояснити цей зв'язок.

Проте, ми ніколи не можемо бути впевнені у виконанні останньої умови, тобто у тому, що всі можливі змінні враховані. Пояснюючи людську поведінку, ми повинні бути спроможними не тільки показати, що X викликає Y, а й пояснити, чому це так [1].

Причина може бути пояснена в термінах деякої допоміжної незалежної змінної, яка називається «пояснювальною», або «перевірковою» змінною. Так, орієнтований на працівників стиль лідерства може впливати (як причина) на їх продуктивність, впливаючи на «моральний стан». Таким чином, «моральний стан» є «проміжною змінною». Іншими словами, орієнтація на працівників підвищує моральний стан, що збільшує і продуктивність. Якщо на моральний стан не впливати, то і продуктивність не підвищуватиметься. Існує цілий набір таких «пояснювальних» змінних. Звичайно, два чинники, які можуть здаватися причинно пов'язаними, насправді можуть бути наслідком деякої загальної причини. В іншому випадку ті ж два фактори можуть утворювати взаємодіючу систему, в якій вони впливають один на одного. Наприклад, продуктивність може впливати на задоволення від роботи, і навпаки.

4. Досить часто слабкою стороною біхевіорального дослідження виявляється нездатність врахувати «проблему балансу». Застосування багатьох організаційних форм, які мають на меті максимізувати співробітництво серед робітників, призводить до наслідків, несприятливих для досягнення інших цілей. Завдання керівництва – вибрати найбільш вигідне рішення.

5. Проблема полягає також і в зовнішній обґрунтованості отриманих даних. Навіть якщо ми встановимо, що фактор X причинно пов'язаний з Y, то в якій мірі ці дані можуть бути поширені на інші ситуації та колективи? Тобто, для того, щоб застосовувати такі результати до людей у будь-яких організаціях, вивчення повинне бути засноване на випадкових вибірках із генеральної сукупності. Але це нездійсненна мета.

6. Вважається, що дані, отримані на рівні індивідуальної або групової поведінки, не можуть бути поширені на фірму в цілому. Те, що справедливо для рівня робочої групи, може і не бути справедливим для всієї організації. У такій же мірі необов'язково, щоб теорія організації в цілому будувалася на даних, отриманих на її найнижчому рівні. Так, наприклад, Дж. Марч і Г. Саймон у своїй роботі «Організації» (1958) розглядають ті сили в організації, які діють на рішення індивідуума, зайнятого тією чи іншою проблемою. У своєму коментарі до цієї книги Н. Моузеліс відзначає невдалу спробу обґрунтувати перехід від окремих осіб, які приймають рішення, до більших груп.

7. У біхевіоризмі буває важко розрізнити результати досліджень, присвячені, здавалося б, одним і тим самим факторам, наприклад, задоволенню від роботи. У цих дослідженнях змінні

можуть визначатися подібним чином, але порівняння їх результатів виявляється неможливим через неоднозначність, яка пов'язана з відмінностями врахованих чинників і способів їх вимірювання. Розумніше завжди розглядати змінну в рамках способу, яким здійснювалося експериментальне вимірювання. Аналогічна проблема з'являється тоді, коли у звітах про дослідження сприйняття ситуації окремими службовцями результати ототожнюються з об'єктивною реальністю. Так, наприклад, група працівників у підрозділі з низькою продуктивністю може заявити, що вони отримують слабкий зворотний зв'язок за результатами роботи. Ті ж, хто служить в підрозділі з високою продуктивністю, можуть сказати, що вони отримують достатній зворотний зв'язок. Якщо вирішити, що в цьому і полягає відмінність між підрозділами, виникає необхідність посилити зворотний зв'язок для першого підрозділу без перевірки наступної обставини: чи дійсно існує різниця в частоті зворотного зв'язку? Цілком можливо, що і низька продуктивність, і сприйняття зворотного зв'язку як слабкого є наслідком деякої загальної причини. Тоді посилення зворотного зв'язку за результатами роботи не дасть ефекту. Зайва залежність від даних спостережень і обстежень може, ймовірно, приховувати для дослідників інші (іноді більш важливі) види доказів [2].

Разом із тим, якщо порівняти методи досліджень організаційної поведінки з досконалими зразками, описаними в підручниках з наукознавства, можна зробити висновок, що біхевіоральний підхід може охопити широку сферу проблем, пов'язаних з роботою персоналу в організації. Серед них можна виділити наступні: 1) індивідуальна мотивація і групова поведінка; 2) поведінка робочих груп; 3) лідерство керівника; 4) міжгрупова поведінка [3].

Вочевидь, що використання методів і технік біхевіорального підходу може поліпшити здатність передбачати і розуміти поведінку працівників в організації, спонукаючи їх до продуктивної праці в умовах постійних змін.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. За результатами здійсненого теоретичного дослідження можна зробити висновок, що біхевіористський підхід до управлінської діяльності, спрямований на зміну людських взаємин в організації, і є одним із дієвих методів вивчення поведінки людини. Адже саме фактору соціальних відносин має приділятися особлива увага. Насправді, працівники можуть чинити опір зовсім не технічним, а соціальним змінам – змінам у людських взаєминах, якими зазвичай супроводжуються технічні зміни. Саме на соціальний аспект проблеми орієнтований біхевіоральний підхід. За його допомогою можливо знизити рівень опору організаційним змінам, який зазвичай його супроводжує, і підвищити рівень мотивації, що, в свою чергу, позитивно позначиться на якості і продуктивності праці.

Дані викладеного теоретичного дослідження можуть бути корисними у рамках роботи з організаціями, які знаходяться в умовах суспільних чи економічних змін.

Список використаних джерел

1. Cyorf R.M., March J.G. A Behavioral Theory of the Firm. Englewood Cliffs, Prentice-Hall, 1963. – 332 p.
2. Faucheaux C., Mackenzie K. Task Depending on Organizational Centrality. Its Behavioral Consequences // Journal of Experimental Sociology and Psychology. Vol. 2, 1966. – P. 37.
3. Fleishman E.A. The Description of Supervisory Behavior. // Journal of Applied Psychology. Vol 37(3), 1953. – P. 153-158.
4. Hulin, C., and Blood M. Job Enlargement, Individual Differences, and Worker Responses // Psychological Bulletin. Vol. 69, 1973. – P. 41-55.
5. Кобцева Е.Н. Адаптация персонала: классификация видов и показатели / Е.Н.Кобцева // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Экономика и управление. № 1. – 2008. – С. 100-104.
6. Манаев С.В. Оценка управления процессом адаптацией / С.В.Манаев, Ю.Д.Горковенко // Управление персоналом. – № 11-12. – 2007. – С. 50-53.
7. Морозюк Ю.В. Человеческий фактор в управлении социально-экономическими системами: монография. / Ю.В.Морозюк, С.Н.Морозюк. – М: Финакадемия, 2009. – С. 4-9.
8. Морозюк Ю.В. Человеческий фактор. Психологические аспекты управления персоналом (в контексте обеспечения экономической безопасности организации): монография / Ю.В.Морозюк, С.Н.Морозюк. – М: Финансовый университет, 2011. – С. 5-7.
9. О'Шонесси Дж. Принципы организации управления фирмой / Дж.О'Шонесси. – М.: Прогресс, 1979. – 420 с.
10. Родионова В.О. Методы адаптации персонала конкурентоспособного предприятия к новой организационной культуре / В.О.Родионова // Вестник воронежского государственного технического университета. – Том 6. – № 3. – 2010. – С. 14-16.
11. Тюлькина Ю.С. Сущность и принципы адаптации персонала / Ю.С.Тюлькина // Вестник Воронежского государственного университета. – № 1. – 2008. – С. 109-113.

References transliterated

1. Cyorf R.M., March J.G. A Behavioral Theory of the Firm. Englewood Cliffs, Prentice-Hall, 1963. – 332 p.
2. Faucheaux C., Mackenzie K. Task Depending on Organizational Centrality. Its Behavioral Consequences // Journal of Experimental Sociology and Psychology. Vol. 2, 1966. – P. 37.
3. Fleishman E.A. The Description of Supervisory Behavior. // Journal of Applied Psychology. Vol 37(3), 1953. – P. 153-158.
4. Hulin, C., and Blood M. Job Enlargement, Individual Differences, and Worker Responses // Psychological Bulletin. Vol. 69, 1973. – P. 41-55.
5. 5.Kobtseva E.N. Adaptatsiya personala: klasyfikatsiya vydiv y pokazately / E.N.Kobtseva // Vestnyk Voronezhskoho hosudarstvennoho unyversyteta. Seryia: Ekonomyka y upravlenye. № 1. – 2008. – S. 100-104.
6. 6.Manaev S.V. Otsenka upravleniya protsessom adaptatsiyei / S.V.Manaev, Iu.D.Horkovenko // Upravlenye personalom. – № 11-12. – 2007. – S. 50-53.
7. 7.7. Moroziuk Iu.V. Chelovecheskyi faktor v upravleny sotsyalno-ekonomycheskymy systemamy: monohrafiya. / Iu.V.Moroziuk, S.N.Moroziuk. – M: Fynakademyia, 2009. – С. 4-9.
8. Moroziuk Iu.V. Chelovecheskyi faktor. Psykholohycheskye aspekty upravleniya personalom (v kontekste obespecheniya ekonomycheskoi bezopasnosti orhanyzatsyy): monohrafiya / Iu.V.Moroziuk, S.N.Moroziuk. – M: Fynansovyy unyversytet, 2011. – С. 5-7.
9. OShonessy Dzh. Pryntsypy orhanyzatsyy upravleniya fyrmoy / Dzh.OShonessy. – M.: Prohress, 1979. – 420 s.
10. Rodyonova V.O. Metody adaptatsyy personala konkurentosposobnoho predpriyatiya k novoi orhanyzatsyonnoi kulture / V.O.Rodyonova // Vestnyk voronezhskoho hosudarstvennoho tekhnynskoho unyversyteta. – Tom 6. – № 3. – 2010. – S. 14-16.
11. Tiulkyna Iu.S. Sushchnost y pryntsypy adaptatsyy personala / Iu.S.Tiulkyna // Vestnyk Voronezhskoho hosudarstvennoho unyversyteta. – № 1. – 2008. – S. 109-113.

Kaluzhnaya E.N. Tsibul'skaya D.K. The behavioral approach in adapting the personnel to organizational changes. The article displays the theoretical aspects of the behavioral approach in adapting the personnel to organizational changes. The paper deals with the analysis of adaptation of personnel to organizational changes and focuses on the appropriateness of behavioral approach as an effective strategy for improving performance. The main advantages of using a behavioral approach have been shown and also it has been determined that its application methods, procedures and techniques allows to anticipate and understand the behavior of employees in organizations, encouraging them to productive work in conditions of constant change. It has been concluded, that the behavioral approach has significant potential as a method of reducing the level of resistance to organizational changes by the staff. Our theoretical stude may be useful in the framework of the organizations that are in terms of social or economic changes.

Keywords: adaptation, motivation, organization, organizational changes, behavioral approach, classic approach, the theory of human relations, management.

УДК 159.923:[331.101.3+331.102.24]

ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ, РЕЗЕРВИ І БЕЗПЕКА ОСОБИСТОСТІ

О.В. Лазорко

кандидат психологічних наук, доцент,

докторант кафедри загальної та соціальної психології

Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Лазорко О.В. Професійне самовизначення, резерви і безпека особистості. У статті представлено теоретичне обґрунтування та емпіричне визначення психологічних резервів професійної безпеки особистості в період вибору нею професії. Окреслено основні аспекти запропонованої дослідницької позиції теоретичного аналізу і розробки програми емпірико-діагностичного вивчення. Теоретична концептуалізація проблеми торкається розгляду аспектів професійної безпеки особистості в період вибору професії та специфіки переживання соціальної задоволеності юнаків як ознаки особистісної готовності підвищення якості професійного та особистого життя в майбутньому. Розроблена програма емпіричного дослідження, а також комплекс використаних методів математичної обробки результатів дослідження дає змогу конкретизувати зміст соціально-фрустраційної детермінації вибору професії в старшому шкільному віці: послідовність збільшення показників рівня соціальної фрустрованості відображена у зміні її психологічних ознак від емансипованої самостійності, раціональної відповідальності до інтелектуального відчуження.

Ключові слова: професійна безпека особистості, професійні резерви, соціальна фрустрованість, старшокласник.

Лазорко О.В. Профессиональное самоопределение, резервы и безопасность личности. В статье представлены теоретическое обоснование и эмпирическое определение психологических резервов профессиональной безопасности личности в период выбора ею профессии. Определены основные аспекты предложенной исследовательской позиции теоретического анализа и разработки программы эмпирико-диагностического изучения. Теоретическая концептуализация проблемы касается рассмотрения аспектов профессиональной безопасности личности в период выбора профессии и специфики переживания социальной удовлетворенности юношей как признака личностной готовности повышения качества профессиональной и личной жизни в будущем. Разработанная программа

эмпирического исследования, а также комплекс использованных методов математической обработки результатов исследования позволяют конкретизировать содержание социально-фрустрационной детерминации выбора профессии в старшем школьном возрасте: последовательность увеличения показателей уровня социальной фрустрированности отражена в изменении ее психологических признаков от эмансипированной самостоятельности, рациональной ответственности к интеллектуальному отчуждению.

Ключевые слова: профессиональная безопасность личности, профессиональные резервы, социальная фрустрированность, старшеклассник.

Постановка проблеми. Процес професійного самовизначення пронизує весь життєвий шлях людини, адже набуваючи професійний досвід та реалізуючи його в конкретній професійній діяльності, особистість постійно осмислює свої реальні можливості та шляхи удосконалення себе в процесі професійної реалізації. Безумовно така постановка ставить питання її професійної безпеки, яка розглядається нами як сукупність поточного стану та факторів, що характеризують стабільність і стійкість професійного рівня розвитку людини, що дозволяє їй підтримувати гідний рівень життя. Також професійну безпеку можна розглядати як систему заходів, спрямованих на забезпечення захисту людини від внутрішніх і зовнішніх загроз у сфері професіоналізації, що торкаються питань виживання суб'єкта у кризових умовах, захисту життєво важливих професійних інтересів особистості, створення внутрішнього імунітету і зовнішнього захисту від дестабілізуючих впливів та можливість забезпечення гідних умов життя та сталого розвитку особистості.

У такій постановці питання професійної безпеки особистості актуалізується контекст набуття професійного досвіду під час навчання, а точніше в період первинної професіоналізації, коли відбувається безпосередньо вибір професії та оволодіння нею засобом набуття конкретних професійних знань, умінь і навичок. Саме цей період професійного самовизначення є визначальним в активному пошуці можливостей розвитку та формуванні себе як повноцінного учасника суспільства, тому вкрай актуальним є вивчення прогностичних резервів успішної професіоналізації особистості як активного суб'єкта професійної діяльності в майбутньому.

Для нашого дослідження важливого значення набувають праці, в яких висвітлено різні аспекти життєвого і професійного розвитку особистості, серед яких праці Б. Ананьєва, В. Бодрова, Ж. Вірної, Ю. Забродіна, З. Карпенко, І. Кона, Н. Логінової, І. Манохи, В. Моргуна та ін.; проблема становлення сенсових утворень старшокласників у теорії професійної орієнтації висвітлена у розробках Є. Климова, В. Колинко, Д. Леонтєєва, М. Пряжнікова, А. Фонарьова, які визначили концептуальні положення, умови підготовки молодих людей до життєвого та професійного самовизначення. В якості самостійного предмету дослідження професійне самовизначення старшокласників представлені у працях М. Савчина, М. Боришевського, В. Татенко, Т. Титаренко, Д. Фельдштейна тощо.

Метою запропонованого матеріалу є теоретичне обґрунтування та емпіричне визначення психологічних резервів професійної безпеки особистості в період вибору нею професії.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Розпочинаючи теоретико-методологічний екскурс в проблему професійної безпеки особистості, відразу зазначимо розуміння професійної безпеки, яке зведено до сукупності поточного стану та факторів, що характеризують стабільність і стійкість професійного рівня розвитку людини, що дозволяє їй підтримувати гідний рівень життя. Також професійну безпеку можна розглядати як систему заходів, спрямованих на забезпечення захисту людини від внутрішніх і зовнішніх загроз у сфері професіоналізації, що торкаються питань виживання суб'єкта у кризових умовах, захисту важливих професійних інтересів особистості, створення внутрішнього імунітету і зовнішнього захисту від дестабілізуючих впливів та можливість забезпечення гідних умов життя та сталого розвитку особистості [3].

З такого тлумачення цього психологічного феномену є зрозумілим, що центральною фігурою в психології професійної безпеки є людина, яка стає суб'єктом професійної реалізації тільки в процесі соціалізації, вагома вага впливу якого припадає на старший шкільний вік. В цей період відбуваються суттєві змінення, які характеризують перехід самосвідомості на якісно новий рівень. Це проявляється у підвищенні значимості власних цінностей, у зміні часткових самооцінок окремих якостей особистості на загальне, цілісне ставлення до себе. Для старшого шкільного віку найбільш актуальними є задачі соціального і особистісного самовизначення, тобто визначення себе і свого місця в житті.

В ранній юності створюються найбільш сприятливі умови для формування потреби у соціальній реалізації в єдності трьох компонентів [4]. Основа когнітивного компоненту – науковий світогляд, який активно формується в юнацькому віці. Його визначають узагальнююча оцінка оточуючого світу, пізнання соціальних норм (правових і моральних), що регулюють поведінку людини в цьому світі, ставлення до цих норм і правил. Мотиваційний компонент соціальної реалізованості включає якісний стрибок у розвиток самосвідомості – на перший план виступають питання, пов'язані із усвідомленням свого місця в суспільстві, відповідальності за свою поведінку, тобто відбувається своєрідне «примірювання» себе до суспільства. На базі розвинутої самосвідомості формуються суспільно значущі мотиви соціальної діяльності у юнаків та дівчат. На основі сформованого наукового світогляду та розвинутої самосвідомості, відбувається здійснення юнаками і дівчатами певної лінії поведінки, яка складає поведінковий компонент соціальної реалізованості.

Підкреслюючи багатоплановість самовизначення юнака, ми виділяємо в ньому в якості головної ознаки прагнення суб'єкта визначити себе в світі, тобто зрозуміти себе і свої можливості поряд із розумінням свого Я і призначення в житті [2]. Ще один важливий момент, використаний у дослідженні: формування самовизначення передбачає не будь-яку єдину генеральну лінію становлення, а існування низки варіантів його прояву. Це й привело нас до думки про відому перевагу проведення індивідуально-орієнтованого дослідження з метою вивчення професійних резервів молоді людини. На нашу думку, саме психічні стани, які проявляються у психічній діяльності є тією центральною ознакою виражених результативних і якісних характеристик діяльності, яку виконує людина.

Теоретична концептуалізація зазначеної проблеми неможлива без розгляду аспектів переживання соціальної задоволеності юнаків, що, на нашу думку, не тільки більш чітко окреслює образ майбутньої професійної реалізації, але й є центральною ознакою наміру підвищення якості професійного і особистого життя в майбутньому. Тому, логічним є розгляд соціальної фрустрованості особистості, яка виражається у незадоволеності соціальними досягненнями в основних аспектах життєдіяльності, тобто є повною протилежністю соціальної задоволеності. В старшому шкільному віці, коли «почуття дорослості» змушує юнака проявляти самостійність у вирішенні життєвих проблем, саме соціальна фрустрованість виявляє тенденцію загостреного прояву в силу особливостей юнацького бажання «володіти світом» і проявляти активну реакцію на різні події життя [5].

Для емпіричного підтвердження сформульованих нами теоретичних положень щодо емпіричної експлікації психологічних резервів професійної безпеки особистості в період вибору нею професії та визначення правомірності використання запропонованих діагностичних засобів було проведено дослідження на вибірці учнів випускних класів, що склала 180 осіб. Дослідницька робота проводилася на базі загальноосвітніх шкіл м. Луцька (№ 10, 20, 22, 24). Під час формування вибіркової сукупності було дотримано вимог до її змістовності та еквівалентності. Виконання вимог критерію змістовності вибірки досягалося шляхом підбору вибірки, що відповідала предмету дослідження та висунутим дослідницьким гіпотезам. Слідування критерію еквівалентності виражалося у нормальному розподілі емпіричних даних, отриманих з усієї вибірки.

Серед діагностичних методик використовувалися методики: діагностики рівня соціальної фрустрованості особистості Л. Васермана (модифікований варіант); визначення професійної спрямованості Дж. Холанда; визначення професійних установок підлітків І. Кондакова; «Індекс ставлення до здоров'я», розроблений С. Дерябо і В. Ясвіним; визначення психічних станів школярів А. Прохорова; визначення професійної спрямованості Дж. Холанда; шкала соціальної компетентності А. Прихожан; особистісний опитувальник для старшокласників (HSPQ) Р. Кетела, Р. Коана; опитувальник дослідження тривожності у старших підлітків і юнаків (STPI) в адаптації А.Д. Андрєєвої; особистісний опитувальник Г. Айзенка; шкала дослідження Я-концепції (PHSCS) Е. Піорса, Д. Харіса в адаптації та нормуванні А. Прихожан. При обробці результатів використовувалися такі методи математичної статистики: однофакторний дисперсійний аналіз (ANOVA) і факторний аналіз. Статистична обробка даних здійснювалась за допомогою комп'ютерного забезпечення SPSS для Windows версія 13.0. [1].

Для статистично-математичної обробки отриманих емпіричних даних, насамперед, усі досліджувані були поділені на 3 групи за рівнем прояву у них показників соціальної фрустрованості: група 1 – старшокласники з високим рівнем соціальної фрустрованості (41,1 % загальної вибірки), група 2 – середній рівень (35,6 %), група 3 – низький рівень соціальної фрустрованості (23,3 %). Для

визначення статистично-значущих відмінностей у показниках діагностичних шкал запропонованих методик, було використано однофакторний дисперсійний аналіз (ANOVA), який дає змогу перевірити гіпотезу про те, що базовий діагностичний критерій «соціальної фрустрованості» дійсно має вплив на залежні змінні (середні значення, що відповідають різним градаціям фактору відрізняються).

У дисперсійному аналізі перевірка статистичної значущості відмінності між середніми значеннями декількох груп здійснюється на основі вибіркової дисперсії. Результати продемонстрували відсутність статистично-значущих відмінностей між трьома групами за такими діагностичними показниками як: професійна спрямованість за реалістичним типом, професійна спрямованість за артистичним типом, позитивні вольові стани, позитивні емоційні стани, фактор Q4, популярність серед ровесників у структурі Я-концепції, зовнішня і фізична привабливість у структурі і Я-концепції, екстра/інтроверсія. Тобто, рівень соціальної фрустрованості не здійснює визначального впливу на формування та специфіку прояву перерахованих вище особистісних характеристик та психологічних особливостей старшокласників під час вибору професії. Водночас більшість діагностичних шкал статистично-значущо диференціюють групи досліджуваних залежно від рівня соціальної фрустрованості на рівні від $p \leq 0,05$ до $p \leq 0,001$.

Наступним етапом аналізу отриманих емпіричних результатів стало проведення факторизації, яка відбувалася за допомогою методу головних компонент (Principal Components) з їх наступним варімакс-обертанням (Varimax). Для визначення кількості факторів використовувався критерій відсіювання Р. Кеттелла (scree-test). Правомірність застосування методу факторного аналізу до масиву накопичених емпіричних даних перевірялась за допомогою критерія Кайзера-Мейєра-Олкіна: значення кореляції між фактором та змінними, що входять в його структуру менше 0,5 під час аналізу результатів факторизації не брались до уваги.

За результатами факторного аналізу було визначено сім основних компонентів, що визначають психологічні особливості професійної компетентності старшокласників з низьким рівнем соціальної фрустрованості. Конкретизовані фактори описують майже 70 % дисперсії масиву даних, що свідчить про високу достовірність результатів, отриманих шляхом застосування факторного підходу.

Перший фактор «*Позитивна поведінка*» (13 % дисперсії) вміщує ознаки правильності і адекватності поведінки старшокласників, їх впевненість в собі засвідчує відповідальне ставлення до своїх можливостей; виражений прояв позитивних психофізіологічних станів блокує тривожність, а відповідно засвідчує позитивне відчуття задоволеністю реальним життям. Другий фактор «*Реальний ентузіазм*», пояснюючи 11,7 % дисперсії ознак, визначається такими характеристиками як відсутність прагнення до лідерства, визнання та особистого статусу у майбутній професійній реалізації; ці старшокласники виокремлюють сферу реальної реалізованості завдяки сформованій уважності, доброзичливості, вмінні приймати самостійні рішення; ознаки підлеглості проявляються в поступливості, невпевненості, безініціативності та сором'язливості. Третій фактор «*Незалежність*», пояснюючи 9,6 % дисперсії ознак, відображає характеристики незалежності, що проявляється у самодостатності, самовпевненості та практичності досліджуваних цієї групи; їх інтелектуальна прямотинійність блокує соціальні вміння у сфері професійної реалізації. До четвертого фактору «*Рішучість*» пояснює 9,4 % дисперсії ознак й об'єднує риси самостійності, вміння оперативно приймати рішення, впевненості у собі, віри в свої сили і здібності, вираженого почуття власної гідності та практичності думок та конкретних дій. П'ятий фактор «*Інтелектуальний нігілізм*» (8,7 % дисперсії) визначається домінуючим фоном негативних інтелектуальних станів, які сприяють проявам категоричності і консерватизму мислення та критичної оцінки реальності. Шостий фактор «*Експресивність*» (8,5 % дисперсії), об'єднав такі особистісно-поведінкові ознаки як життєрадісність, енергійність та імпульсивність, які часто супроводжуються невмінням керувати емоціями, а жестикуляція та міміка неприховано супроводжує поганий настрій і негативні емоції. Сьомий фактор «*Комунікабельність*» (8,4 % дисперсії) має найсильніший зв'язок із такими психологічними характеристиками як вміння; значний запас комунікативних вмінь визначають загальний позитивний фон самопочуття.

Подальше застосування факторного аналізу до даних, отриманих у ході констатувального експерименту, мало на меті встановити психологічні особливості професійної компетентності старшокласників з середнім рівнем соціальної фрустрованості.

Визначені фактори описують понад 67 % дисперсії масиву даних. Зокрема, перший фактор «*Відповідальність*» (15% дисперсії), вміщує характеристики старшокласника як добросовісної,

виконавчої та відповідальної і впевненої в собі людини; сформована цілеспрямованість знаходить прояв у соціальній активності та особистісному самоствердженні. До другого фактору «Домінування» (14,8 % дисперсії) увійшли такі ознаки як розвинене почуття власності, непоступливість, самовпевненість і самодостатність, що відображається у їх зневажливому ставленні до власного здоров'я. Третій фактор «Самостійність» (13,7 % дисперсії) узагальнює основні ознаки соціальної компетентності старшокласника, що характеризує особистісну вимогливість до себе та до інших людей, а також сформованих вмій вмотивованої впевненості, яка реалізується щодо оточуючих та самого себе та сприяє здійсненню реалізованості суб'єкта. Четвертий фактор «Конвенційний тип» (12,4 % дисперсії) супроводжує виражений конвенційний тип професійного спрямування цих старшокласників ознаками консерватизму і залежності, про що засвідчує несформований блок Я-концепції у сфері задоволеності станом цих старшокласників у сім'ї. П'ятий фактор «Стриманність» (11 % дисперсії) характеризується через сформовану обережність, а також через такі ознаки цілеспрямованої поведінки, де проявляється стресостійкість і виражені впевненість щодо власних дій та вчинків.

Виокремлені фактори описують понад 76 % дисперсії масиву даних, що свідчить про високу достовірність результатів. Перший фактор «Емоційний комфорт» (16,3 % дисперсії) увібрав у свій склад ознаки відкритості вираження своїх почуттів та емоцій старшокласників, адже їх головною ознакою є прагнення бути соціально корисним та безкорисливо допомагати усім людям; їх мотиваційна збалансованість відображає стійке домінування позитивної мотивації та спілкування, що проявляється у поведінковій виваженості і уважності. Другий фактор «Конформність», який пояснює 11,7 % дисперсії ознак, окреслює ознаки поступливості і бажання старшокласників підкорятися іншим людям; при цьому рівень інтелекту допомагає бути зібраними і максимально проявляти емоційну організованість мислення, відвертість та природність думок. Третій фактор «Обережність» (11 % дисперсії) за своїм психологічним змістом інтегрує ознаки недовірливості, скептичності та агресивної прямолінійності старшокласників цієї групи. Четвертий фактор «Тривожність» (10,5 % дисперсії) оформлений однойменним показником та підтверджує блокування у цих старшокласників впевненості, врівноваженості та емоційної стійкості. П'ятий фактор «Соціальний тип» (близько 9 % дисперсії) оформлений вираженою професійною спрямованістю із використанням соціальних умій в спілкуванні та налагодженні контактів, що виражається в активності, гуманності, емпатійності цих учнів; на фоні підвищеного емоційного реагування заявляють про себе негативні вольові стани. Шостий фактор «Експресивність» (8,9 % дисперсії) характеризується вираженою емоційною динамічністю цих досліджуваних; їх відвертість у відносинах, оптимізм та бадьорість духу легко трансформуються у відносини з іншими людьми. Щодо сьомого фактору «Інтелектуальний розвиток» (8,6 %), то він складається з однойменного показника, який засвідчує високий інтелектуальний статус досліджуваних.

Психологічний зміст виокремлених факторів у групі старшокласників із низьким рівнем соціальної фрустрованості показує, що загальний прояв професійної компетентності цих досліджуваних локалізований у вираженій характеристиці «емансипованої самостійності», де на фоні позитивного сприйняття дійсності та реальної самооцінки власних можливостей, можна відмітити своєрідну демонстративність і оптимістичну спрямованість у професійному виборі. До того ж за типом професійного спрямування домінуючу позицію займає «соціальний» та «артистичний» типи.

Старшокласники із середнім рівнем соціальної фрустрованості демонструють зосередженість психологічних факторів у сфері соціальної відповідальності і самостійності, тому їх загальний психологічний портрет можна охарактеризувати через домінуючі ознаки «раціональної відповідальності»: їх відкрита домінуюча позиція в оцінках оточуючого світу сприяє переживанню неперевершеності і надмірного прагнення до успіху й схвалення, що можна розцінювати як закономірність у цьому віковому періоді та етапі професійного становлення. У професійному спрямуванні домінуючу позицію займають «соціальний» і «інтелектуальний» типи.

Психологічний зміст факторного навантаження у групі із високим рівнем соціальної фрустрованості декларує ознаки експресивності, що виявляється у таких показниках як скептичність, інтелектуальна обґрунтованість у прийнятті рішення і обережність, а високі показники емоційного комфорту є стимулом для ефективної професійної реалізації у майбутньому. Виявлені ознаки характеризують старшокласників цієї групи як тривожних і песимістично спрямованих у професійному

виборі, які у загальному вигляді складають загальний психологічний портрет «інтелектуального відчуження». Серед типів професійного спрямування домінуючу позицію займають «реалістичний» та «підприємницький» типи.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Загалом, виходячи з опису психологічного змісту професійних компетентностей в межах рівня прояву соціальної фрустрованості старшокласника, можна висувати, що позитивно-орієнтований фон професійних резервів старшокласників із низьким рівнем соціальної фрустрованості, складає зону розвитку оптимальних умов професійно-безпечного стану особистості, який забезпечить захист її професійних інтересів в реальному та майбутньому часі старшокласників. Також досить інформативними виявилися результати взаємозв'язку рівня соціальної фрустрованості і прояву професійної спрямованості: чим вище рівень соціальної задоволеності старшокласника, тим краще проявляється стійкий професійний вибір у майбутній соціономічній сфері діяльності.

Запропоноване теоретичне обґрунтування професійної компетентності старшокласника в перспективній реальності моделювання його професійної безпеки та представлення емпіричного матеріалу щодо експлікації психологічних резервів професійної безпеки особистості в період вибору нею професії, дає змогу висувати, що професійна безпека особистості як сукупність умов існування суб'єкта майбутньої професійної діяльності та як психологічний стан, що забезпечує захист професійних інтересів людини, є продуктом її реального особистісно-професійного життя, який піддається дослідженню на будь-якому етапі онтологічного розвитку. Тому *перспективами* подальшого вивчення проблеми вважаємо кваліфіковану деталізацію емпірико-діагностичних програм дослідження усвідомлюваних й неусвідомлюваних аспектів професійних резервів старшокласників та різноманітних прикладних програм прогнозування і формування змісту професійної безпеки особистості в межах інших вікових груп.

Список використаних джерел

1. Бююль А. SPSS: Искусство обработки информации. Анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей: пер. с нем. / А. Бююль – СПб. : «ДиаСофтЮП», 2005. – 608 с.
2. Кон И.С. Психология ранней юности / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 255 с.
3. Психологія професійної безпеки: технології конструктивного самозбереження особистості [Текст] : колективна монографія / О. Лазорко, Ж. Вірна, Л. Акімова [та ін.] ; за ред. Ж. Вірної. – Луцьк : Вежа-Друк, 2015. – 588 с.
4. Фельдштейн Д.И. Взаимосвязь возможностей образования и психологических закономерностей развития мотивационно-потребностной сферы личности / Д.И. Фельдштейн. – Психологические проблемы общественно-полезной деятельности подростков. – М. : Просвещение, 1980. – С. 21-29.
5. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон; [пер. с англ.; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых]. – М. : Издательская группа «Прогресс», 1996. – 344 с.

References transliterated

1. Bjujul' A. SPSS: Iskusstvo obrabotki informacii. Analiz statisticheskikh dannyh i vosstanovlenie skrytyh zakonornostej: per. s nem. / A. Bjujul' – SPb. : «DiaSoftJuP», 2005. – 608 s.
2. Kon I. S. Psihologija rannej junosti / I. S. Kon. – M. : Prosveshhenie, 1989. – 255 s.
3. Psihologija profesijnoi' bezpeky: tehnologii' konstruktivnogo samozberezhennja osobystosti [Tekst] : kolektyvna monografija / O. Lazorko, Zh. Virna, L. Akimova [ta in.] ; za red. Zh. Virnoi'. – Luc'k : Vezha-Druk, 2015. – 588 s.
4. Fel'dshtejn D.I. Vzaimosvjaz' vozmozhnostej obrazovanija i psihologicheskikh zakonornostej razvitija motivacionno-potrebnoj sfery lichnosti / D.I. Fel'dshtejn. – Psihologicheskie problemy obshhestvenno-poleznoj dejatel'nosti podrostkov. – M. : Prosveshhenie, 1980. – S. 21-29.
5. Jerikson Je. Identichnost': junost' i krizis / Je. Jerikson; [per. s angl.; obshh. red. i predisl. A. V. Tolstyh]. – M. : Izdatel'skaja gruppa «Progress», 1996. – 344 s.

Lazorko O.V. Professional self-determination, reserves and security of the person. *The article represents theoretical grounding and empirical determination of psychological reserves of personality professional safety in its occupational choice period. The main aspects of the suggested research position of theoretical analysis and program development of empirical diagnostic studying are outlined. Theoretical conceptualization of the problem touches consideration of personality professional safety aspects in occupational choice period and experience specifics of social satisfaction of young people as features of personality readiness to improve the quality of professional and personal life in future. Developed program of empirical research, and also complex of used methods of mathematical processing of research results allows concretizing the content of socio-frustration determination of occupational choice in senior school age: the parameters increase sequence of social frustration level is reflected in the change of its psychological features from emancipated independence, rational responsibility, to intellectual estrangement.*

Keywords: *personality professional safety, professional reserves, social frustration, senior pupil.*

ФАКТОРНА СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТЕЙ, СХИЛЬНИХ ДО ЗАЗДРОСТІ РІЗНОГО СТУПЕНЮ

А.Ф. Лісовенко

*аспірант кафедри загальної та диференціальної психології
Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського
annalisovento@rambler.ru*

Лісовенко А.Ф. Факторна структура особистостей, схильних до заздрості різного ступеню. У статті розглядаються результати теоретико-емпіричного дослідження психологічних особливостей осіб з максимальною та мінімальною схильністю до заздрості. Для виявлення показників заздрісності були застосовані оригінальний тест-опитувальник «Диференціальна діагностика схильності до заздрості» (ДИЗА) та опитувальник «Соціальні настанови особистості відносно заздрості» О.П. Саннікової, А.Ф. Лісовенко. Для діагностики властивостей особистості, що мають важливе значення для регуляції поведінки та соціальної адаптації, був застосований Фрайбургський особистісний опитувальник FPI (форма «В»). Надані результати кореляційного аналізу між показниками схильності до переживання заздрості та спектром властивостей особистості. Проаналізовані профілі факторної структури особистості в групах досліджуваних з максимальними та мінімальними значеннями загального показника заздрості, на основі чого даються психологічні портрети особистостей схильних і не схильних до заздрості.

Ключові слова: заздрість, схильність до заздрості, заздрісність, факторна структура, властивість особистості.

Лісовенко А.Ф. Факторная структура личностей, склонных к зависти в разной степени. В статье рассматриваются результаты теоретико-эмпирического исследования психологических особенностей лиц, с максимальной и минимальной склонностью к зависти. Для выявления показателей завистливости были применены оригинальный тест-опросник «Дифференциальная диагностика склонности личности к зависти» (ДИЗА) и опросник «Социальные установки личности относительно зависти» О.П. Санниковой, А.Ф. Лисовенко. Для диагностики свойств личности, которые имеют важное значение для регуляции поведения и социальной адаптации, был применен Фрайбургский личностный опросник FPI (форма «В»). Представлены результаты корреляционного анализа между показателями склонности к переживанию зависти и спектром свойств личности. Проанализированы профили факторной структуры личности в группах испытуемых с максимальными и минимальными значениями общего показателя зависти, на основе чего даются психологические портреты личностей, склонных и не склонных к зависти.

Ключевые слова: зависть, склонность к зависти, завистливость, факторная структура, свойство личности.

Постановка проблеми. Необхідно відзначити, що деякі соціально-економічні перетворення в суспільстві останніх часів, а саме: споживацька орієнтація в економіці, збільшення інформаційно-візуальних навантажень через телебачення, соцмережі та засоби зовнішньої реклами, часто сприяють посиленню конкуренції та агресивності серед людей. Професійні піар-компанії можуть зробити об'єктом заздрості кого- або що завгодно лише для того, щоб підняти чийсь рейтинг чи збільшити попит товару. Технології маркетингу захоплюють увагу, нав'язують жагу до володіння непотрібними речами; створюють ілюзію, що все це доступно і повинно бути у кожного. Переживання, що пов'язані з впливом цих чинників, дещо змінюють сприйняття людиною навколишнього світу, бачення і оцінку себе та свого місця в ньому. Усе це призводить, з одного боку, до множення об'єктів заздрості, а з іншого, – до загострення заздрісних тенденцій у деяких особистостей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Залежно від наукових підходів дослідників, заздрість теоретично розглядалася як: неприязне, вороже почуття або ставлення (Мк. Даугалл, К.К. Муздибаєв, В.О. Лабунська, Р.М. Шаміонов, Т.В. Бескова), агресивне прагнення (А. Адлер, М. Кляйн), почуття досади (О.В. Золотухіна-Аболіна), особлива форма тривоги (К. Хорні, А. Ребер), особлива форма фрустрації (Е. Фромм, Ф. Розенцвейг, І.Б. Котова, Л.С. Архангельська), захисна реакція (А.Д. Розенблатт, Н.В. Дмитрієва), прояв мотивації досягнення (М.Г. Ярошевський, С.Ю. Головін, О.Є. Соколова), прояв нездорового перфекціонізму (О.Т. Соколова) і нарцисизму (З. Фрейд, М. Кляйн, О. Кернберг, Х. Когут), прояв комплексу неповноцінності (А. Адлер, К. Муздибаєв, У. Лукан), прояв незрілості особистості (О.Р. Бондаренко, Ю.В. Щербатих) тощо. Означені наукові підходи до розуміння поняття заздрості відображають важливі окремі його аспекти, але не дають цілісного уявлення про цей феномен, оскільки містять багато інформаційних протиріч. Це пояснюється складністю і багатогранністю самого феномена заздрості.

У процесі розгляду природи і суті заздрощів привертає увагу той факт, що у філософській, соціологічній та психологічній літературі більше уваги приділяється виявленню зовнішніх детермінант феномена, що досліджується. Так, у якості базової обставини, що зумовлює актуалізацію та формування заздрості, філософ Ф. Бекон, а також більшість сучасних дослідників заздрості, виділяють соціальне порівняння. Та, мабуть, не можна стверджувати, що особистість обов'язково буде заздрити, як тільки потрапить у ситуацію соціальної нерівності та порівняння. Що ж стосується внутрішніх детермінант заздрості, К. Муздибаєв відмічає: «Хоча емпіричних досліджень по цій темі явно недостатньо, однак, виникненню заздрості в чималому ступені сприяють деякі риси характеру особистості. Ймовірно, схильні до заздрості честолюбні, себелюбні, марнославні, егоїстичні, ледачі люди» [1, с.5].

Так, з метою пошуку психологічних особливостей схильності особистості до заздрощів, у проведених нами емпіричних дослідженнях було встановлено, що заздрісність може бути пов'язана з імпульсивністю, невпевненістю в собі, ірраціональними настановами, деякими особливостями емоційного інтелекту і самоставлення, ворожістю та нарцисичними проявами особистості. Крім того, у емпіричному дослідженні уявлень студентів щодо феномену «заздрість», методом анкетування було виявлено, що найчастіше заздрісність пов'язується з такими властивостями особистості як: озлобленість, недоброзичливість, агресивність, конфліктність, невпевненість, егоїстичність, тривожність, вразливість, дратівливість, гординя, нервозність, відсутність самовладання [3].

Отже, спираючись на літературні джерела з означеної проблематики, можна розрізнити заздрість як адекватну або неадекватну реакцію, котра виникає в певних ситуаціях, як психічний стан, і як стійку рису особистості – схильність до переживання заздрощів (заздрісність). У даному дослідженні заздрісність розглядається як усталена властивість особистості, котра проявляється пристрасним бажанням того, чим володіє об'єкт порівняння і характеризується: специфічними емоціями (відчуття приниженості, злості, роздратування, гніву, неприязні, невдоволення, розчарування, печалі, зневіри тощо); певними думками та міркуваннями стосовно себе та інших (думками про невдоволеність матеріальним становищем, статусом, якостями, життям в цілому, нестачі чого-небудь, думки про власну неповноцінність, або ж незаслуженість переваг об'єкта заздрості, побажання зла супернику, думки про помсту); проявами специфічної поведінки (суперництво або конкуренція, недоброзичливість, злобливість, дратівливість, депресивність, апатія, скритність, підозрілість, плітки, сарказм, ігнорування, підлі вчинки відносно об'єкту заздрощів) [3, с.72-75].

Таким чином, **метою** даної теоретико-емпіричної статті є виклад результатів дослідження психологічних особливостей, а саме: факторної структури особистостей схильних і не схильних до заздрощів.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. З метою діагностики заздрісності були застосовані оригінальний тест-опитувальник «Диференціальна діагностика схильності особистості до заздрощів» (ДІЗА) та опитувальник «Соціальні настанови особистості відносно заздрощів» О.П. Саннікової, А.Ф. Лісовенко, за допомогою котрих можна виявити як структурні компоненти переживання почуття заздрощів, так і загальний показник заздрісності. Задля діагностики станів та властивостей особистості, що мають важливе значення для регуляції поведінки та соціальної адаптації, був застосований Фрайбургський особистісний опитувальник FPI (форма «В») [2, с.314-323].

Дослідження проводилося на базі Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (м. Одеса). В ньому брали участь студенти першого курсу денної форми навчання за різними спеціалізаціями, а також слухачі денної та заочної форм навчання факультету післядипломної освіти відділення перепідготовки кадрів зі спеціальності «Психологія». Вік досліджуваних – від 17 до 45 років; загальна кількість – 253 особи. Обробка даних здійснювалася за допомогою кількісного (методу кореляції за Спірменом) та якісного (методу «асів» і «профілів») аналізу.

У табл. 1 наведені значимі кореляційні зв'язки між показниками заздрощів і властивостями особистості за методикою FPI.

Значущі коефіцієнти кореляцій між показниками заздрощів і властивостями особистості за методикою FPI

	ZNst	ZEm	ZKg	ZPv	ZMt	ZKR	ZZag
FI	190**	470**	334**	384**	360**	327**	464**
FII	210**	310**	187**	320**	202**	164**	299**
FIII	278**	514**	414**	398**	375**	317**	508**
FIV	260**	445**	300**	447**	314**	309**	446**
FV	-180**	-267**	-234**	-136*	-176**	-139*	-242**
FVI	-140*	-210**	-208**	-234**	-173**	-176**	-234**
FVII	209**	211**		186**	162*	183**	196**
FVIII	191**	353**	306**	304**	284**	217**	372**
FIX		201**	205**	235**	165**		227**
FX	-134*					-163**	
FXI	268**	525**	444**	455**	405**	296**	541**
FXII			-163**				-151*

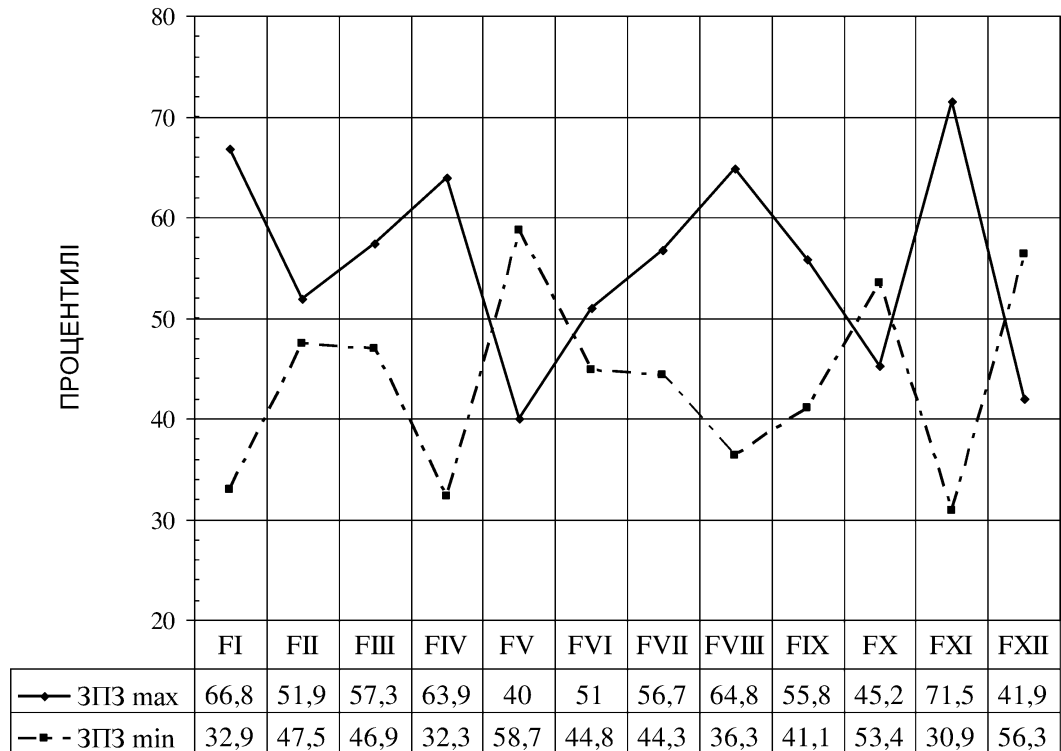
Примітка: 1) нулі та коми опущені; 2) позначення ** – значущість зв'язку на 1% рівні; позначення * – значущість зв'язку на 5% рівні; 3) компоненти заздрості: ZNst – настановний, ZEm – емоційний, ZKg – когнітивний, ZPv – поведінковий, ZMt – мотиваційний, ZKR – контрольно-регулятивний, ZZag – загальний показник заздрісності; 4) позначення шкал FPI: FI – невротичність, FII – спонтанна агресивність, FIII – депресивність, FIV – роздратованість, FV – товариськість, FVI – урівноваженість, FVII – реактивна агресивність, FVIII – сором'язливість, FIX – відкритість, FX – екстраверсія-інтроверсія, FXI – емоційна лабільність, FXII – маскуліність – фемінінність.

Аналіз таблиці показує наявність як додатніх, так і від'ємних значимих зв'язків між означеними показниками. Додатні зв'язки, переважно на рівні 1%, отримані між майже усіма показниками заздрощів і такими шкалами FPI як: FXI (емоційна лабільність), FIII (депресивність), FI (невротичність), FIV (роздратованість), FVIII (сором'язливість), FII (спонтанна агресивність), FVII (реактивна агресивність), FIX (відкритість), що свідчить про загострення заздрощів, при наявності означених рис особистості. Також наявність цих властивостей свідчить про зниження здатності контролювати прояви заздрощів особистістю, оскільки за теоретичним конструктом методики ДІЗА, високі значення показника ZKR свідчать про невміння контролювати свою заздрість. Разом з цим, сукупність названих властивостей особистості може створювати сприятливі умови для формування заздрісності та визначати особливості її протікання. Значимий додатній зв'язок на 1% рівні показників заздрості зі шкалою «відкритість» можна пояснити адекватною реакцією особистостей з більшою схильністю до заздрощів на процедуру випробування та відвертістю у відповідях на тестові запитання, що є свідченням достовірності отриманих результатів.

Значимі від'ємні зв'язки як на 1%, так і на 5% рівні виявлені між показниками заздрощів та шкалами FV (товариськість), FVI (врівноваженість), FX (екстраверсія-інтроверсія), FXII (маскуліність-фемінінність). Це означає, що зі збільшенням вираженості товариськості, врівноваженості, маскуліності та екстраверсії зменшуються усі або деякі (див. табл.1) прояви заздрощів.

Перейдемо до якісного аналізу результатів. На основі даних, отриманих із застосуванням оригінальних методик, з обраного контингенту за допомогою методу «асів» [4] було виділено 2 групи досліджуваних: 1) з максимальними значеннями загального показника заздрощів, 2) з мінімальними значеннями загального показника заздрощів. Попередньо отримані результати даного емпіричного дослідження були переведені у проценти, що дало змогу виявити як високі (від 75 до 100 процентиль), так і низькі значення загального показника заздрощів (від 1 до 25 процентиль). Отже, на рис. 1 зображені профілі показників методики FPI у досліджуваних з максимальними (n=64) та мінімальними (n=66) значеннями загального показника заздрощів.

Рис. 1. Профілі шкал FPI в групах досліджуваних з максимальними та мінімальними значеннями загального показника заздрощів

Примітка: групи досліджуваних: ЗПЗ max – з максимальними значеннями загального показника заздрощів; ЗПЗ min – з мінімальними значеннями загального показника заздрощів.

Значення конкретних показників у профілі надані в процентилях і являють собою середнє арифметичне значення, котре отримане усіма представниками кожної групи. На осі ОХ відмічені шкали FPI, на осі ОУ – їхні значення. Середня лінія ряду проходить через 50-й перцентиль. Ступінь вираження того чи того показника визначається за його відхиленням від середньої лінії ряду. Значення показників, що розташовані у просторі вище середньої лінії ряду (50-75 перцентиль), характеризують тенденцію до додатного полюсу параметру, що вивчається, або високу ступінь вираження означених показників (вище 75-го перцентиль). Значення показників нижче середньої лінії ряду (50-25 перцентиль) свідчать про тенденцію до слабкого його вираження або ж слабке вираження показника (нижче 25-го перцентиль).

Спочатку розглянемо кожний профіль окремо, для того, щоб виявити домінуючі тенденції цих показників, а потім їх порівняємо.

Аналіз профілів (див. рис. 1) свідчить про те, що в групі з максимальними значеннями загального показника заздрощів спостерігаються підвищені значення за багатьма факторами методики FPI, а в групі з мінімальними значеннями загального показника заздрощів спостерігаються знижені значення багатьох факторів. У цілому дані профілі свідчать про протилежні тенденції у проявах визначених властивостей особистості у представників виділених груп.

Далі (див. табл. 2) проранжуємо найбільш виражені показники кожного профілю по їхньому відхиленню від середньої лінії ряду зі зменшенням значень, що дозволить упорядкувати домінуючі показники й описати індивідуально-психологічні особливості представників кожної групи.

Найбільш виражені показники кожного профілю за відхиленням значень від середньої лінії ряду

Ранг	Група 1 (ЗПЗ max)	Група 2 (ЗПЗ min)
1	FXI+ (емоційна лабільність)	FXI- (емоційна лабільність)
2	FI+ (невротичність)	FIV- (роздратованість)
3	FVIII+ (сором'язливість)	FI- (невротичність)
4	FIV+ (роздратованість)	FVIII- (сором'язливість)
5	FV- (товариськість)	FV+ (товариськість)
6	FXII- (маскулінність-фемінінність)	FIX- (відкритість)

Отже, дамо характеристику представників групи з максимальними значеннями загального показника заздрощів (ЗПЗ max), спираючись на рис.1 і табл.2, а також на характеристики означених шкал FPI [2, с.314-323].

За результатами даного дослідження, особистості з більшою схильністю до заздрощів характеризуються такими властивостями:

- емоційною нестійкістю, що виявляється в частих коливаннях настрою, підвищеній збудливості, внутрішній напруженості, дратівливості, недостатній саморегуляції та самоконтролі, миттєвою і бурхливу реакцією на будь-які подразники без урахування можливих негативних наслідків. Ці прояви можуть бути пов'язані, з одного боку, зі станом дезадаптації, тривожності, втрати контролю над потягами, вираженою дезорганізацією поведінки, а з іншого боку, можуть свідчити про тонку духовну організацію особистості, її надмірну чутливість, вразливість, ранимість, зануреність у фантазії, артистичність, художнє сприйняття навколишнього та тяжку переносимість грубих слів і грубого відношення (FXI+);

- невротичністю, підвищеною тривожністю, збудливістю у поєднанні зі швидкою виснаженістю та підвищеною стомлюваністю. Ці особливості ріднять їх з індивідами зі слабким типом нервової системи. Внаслідок підвищеної чутливості, навіть несуттєві подразники легко викликають у них спалахи роздратування і збудження. Цим особистостям може бути властива емоційна незрілість, необ'єктивність в оцінці себе та інших, нестабільність в планах і уподобаннях, невротична скутість від переоцінки самого себе і своїх особистих проблем та від надмірного занепокоєння з приводу можливого неприйняття їх іншими людьми (FI+);

- схильністю до стресового реагування на звичайні життєві ситуації, що протікає по пасивно-оборонному типу. Для цих особистостей може бути характерним наявність тривожності, невпевненості, нерішучості, наслідком чого є труднощі у соціальних контактах. Вони схильні уникати ризикованих ситуацій, несподівані події зустрічають із занепокоєнням, від будь-яких змін чекають переважно неприємностей. У прийнятті рішень часто коливаються або відтягують вирішення. У спілкуванні вони сором'язливі та намагаються не виділятися. Великих компаній можуть уникати (FVIII+);

- роздратованістю, нестійкістю емоційних станів зі схильністю до афективного реагування, зниженою саморегуляцією психічних станів. Цим особистостям важко дається робота, що вимагає напруги, більш високого рівня контролю за діями, вольових зусиль, концентрації, зібраності. Переживаючи свій неуспіх, можуть разом із самозвинуваченням демонструвати ворожість по відношенню до оточуючих. Конфліктна поведінка часто обирається як форма захисту від травмуючих переживань. Риси демонстративності можуть поєднуватися із прагненням відходу з кола широких соціальних контактів. Схильні до непостійності, ухилення від виконання своїх обов'язків, часом можуть зневажливо ставитись до моральних цінностей, заради власної вигоди здатні на нечесність (FIV+);

- зниженою (або обмеженою) потребою в спілкуванні, певною холодністю і формальністю міжособистісних відносин. Для цих особистостей може бути характерним уникнення близькості з підтримкою лише зовнішніх форм відносин. Вони вважають за краще «спілкуватися» з книгами і речами. За власною ініціативою не спілкуються ні з ким, крім старих, перевірених друзів та найближчих родичів (FV-);

- протіканням психічної діяльності переважно за жіночим типом: чутливістю, ніжністю, схильністю до хвилювань, м'якістю та поступливістю. Ці особистості можуть проявляти зацікавленість

у філософських і світоглядних проблемах та часом демонструвати надмірну заклопотаність особистими проблемами, схильність до самоаналізу і самокритики, підвищений інтерес до людей і до нюансів міжособистісних відносин. У поведінці їм не вистачає сміливості, рішучості та наполегливості (FXII-).

Слід відмітити, що усі вищезазначені властивості особистості не обов'язково визначають заздрісну особистість; вони є можливими індивідуально-психологічними особливостями, що збільшують ймовірність формування потенційної схильності до заздрощів або провокують її загострення за наявності інших як внутрішніх, так і в зовнішніх чинників. Водночас, на думку багатьох дослідників, і сама заздрісність може призвести до невротизації та деформації особистості.

Особистості з меншою схильністю до заздрощів характеризуються наступними властивостями: емоційною стабільністю, вмінням добре володіти собою (FXI-); відсутністю роздратованості, відповідальністю, стійкістю моральних принципів (FIV-); спокоєм, емоційною зрілістю, об'єктивністю в оцінці себе та інших людей, сталістю в уподобаннях (FI-); сміливістю та рішучістю (FVIII-); наявністю готовності до спілкування і співпраці, товариськійстю (FV+); неповною відвертістю (FIX-).

У цілому, результати даного дослідження підтверджують і значно розширюють психологічні уявлення про особистостей, котрі схильні або не схильні до переживання заздрощів.

Висновки і перспективи подальших досліджень:

1. Теоретично встановлено, що заздрісність можна розглядати як усталену властивість особистості, котра проявляється пристрасним бажанням того, чим володіє об'єкт порівняння і характеризується специфічними емоціями, думками та міркуваннями стосовно себе та інших, що проявляється у специфічній поведінці.

2. Для пошуку співвідношення показників схильності до заздрощів з факторною структурою особистості у даному емпіричному дослідженні були застосовані такі методики: оригінальний тест-опитувальник «Диференціальна діагностика схильності особистості до заздрощів» (ДІЗА) та опитувальник «Соціальні настанови особистості відносно заздрощів» О.П. Саннікової, А.Ф. Лісовенко, Фрайбургський особистісний опитувальник FPI (форма «В»).

3. Отримані значимі кореляційні взаємозв'язки різного знаку між показниками заздрісності та майже усіма факторами за методикою FPI. Проаналізовано профілі шкал FPI в групах досліджуваних з максимальними та мінімальними значеннями загального показника заздрощів, на основі чого надані психологічні портрети (в межах факторної структури) особистостей схильних та не схильних до переживання заздрощів.

4. Емпірично доведено, що особистості, більшою мірою схильні до заздрощів, характеризуються: емоційною нестійкістю, невротичністю, сором'язливістю, дратівливістю, зниженою товариськійстю, протіканням психічної діяльності переважно за жіночим типом.

5. Подальшого наукового пошуку потребує дослідження зв'язку схильності до переживання заздрощів з типом емоційності та іншими індивідуально-психологічними особливостями особистості.

Список використаних джерел

1. Муздыбаев К. К. Психология зависти / К. К. Муздыбаев // Психологический журнал. – 1997. – Том 18. - № 6. С. 3-12.
2. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии : учеб. пособ. / [В.Д. Балин, В.К. Гайда, В.К. Горбачевский и др.]; под общ. ред. А. А. Крылова, С. А. Маничева. – СПб. : Питер, 2000. – 560 с.
3. Саннікова О.П., Лісовенко А.Ф. Уявлення студентів про феномен «заздрість» / О.П. Саннікова, А.Ф. Лісовенко // Science and education a new dimension. Pedagogy and Psychology, III (29). – Issue: 57, 2015. – P. 72-75. (Available at: <http://seanewdim.com/published-issues.html>)
4. Саннікова О. П. Эмоциональность в структуре личности / Ольга Павловна Саннікова. – Одесса: Хорс, 1995. – 364 с.

References translated and transliterated

1. Muzdybayev K.K. (1997) Psikhologiya zavisti [Psychology of envy]. *Psikhologicheskiy zhurnal*. Tom 18, 6, 3-12. [In Russian].
2. Praktikum po obshchey, eksperimental'noy i prikladnoy psikhologii [pod red. A.A. Krylova, S.A. Manicheva] (2000) [Workshop on general, experimental and applied psychology]. SPb.: Piter [In Russian].
3. Sannikova O.P. & Lisovenko A.F. (2015) Uyavlennya studentiv pro fenomen «zazdrisť» [Representations of students about the nature of the phenomenon of «envy»]. *Science and education a new dimension. Pedagogy and Psychology, III (29)*. – Issue, 57, 72-75 [In Ukrainian].
4. Sannikova O.P. (1995) *E'mocional'nost' v strukture lichnosti* [Emotionality in the personality structure]. Odessa: Hors [In Russian].

Lisovenko A.F. Factor structure of the individuals exposed to varying degrees of envy. The article deals with the results of theoretical and empirical study of psychological characteristics of persons prone and not prone to envy. It has been found that envy can be regarded as an established property of the individual, which demonstrates a passionate to what the object of comparison owns, and characterized by specific emotions, thoughts and considerations regarding self and others, which manifests itself in a specific behavior. To identify indicators of proneness to envy we have used the original test-questionnaire «Differential diagnosis of personality tendency to envy» (ДІЗА) and questionnaire «Social identity guidelines towards jealousy» by O.P. Sannikova, A.F. Lisovenko. For the diagnosis of personality traits that are important for the regulation of behavior and social adaptation, we have used personality questionnaire «Freiburger Persönlichkeitsinventar» (FPI, Form «B»). The results of quantitative and qualitative analysis basing on the interrelations indicating proneness to experience envy with the specter of personality traits are presented as well. The analysis of profiles of factor of personality structure, which were studied in the groups with maximum and minimum values of the overall envy index, implies forming of psychological portraits of individuals who are predisposed to envy or not. It has been empirically stated that the proneness to experience envy is accompanied by symptoms of certain personality traits, namely, emotional lability, neurosality, shyness, irritability, depression, etc.

Keywords: envy, susceptibility to jealousy, proneness to envy, factor structure, individual characteristic.

УДК 159.942

РОЗВИТОК ЕМОЦІЙНОЇ ГНУЧКОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

О.А. Лукасевич

кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології
Запорізького національного університету
galitskayao@ukr.net

Лукасевич О.А. Розвиток емоційної гнучкості майбутніх психологів. У статті досліджується проблема емоційної складової професійної діяльності психолога. Розкрито поняття «емоційна гнучкість» у сучасній психології. Представлено аналіз психологічної структури емоційної гнучкості особистості психолога. Розглянуто та відібрано ефективний діагностичний інструментарій для визначення психологічних особливостей розвитку емоційної гнучкості. В результаті емпіричного дослідження підтверджено наявність структурних компонентів емоційної гнучкості майбутнього психолога: емоційна стійкість, емоційна експресія, емпатія і рефлексія. Сформульовано висновок про те, що емоційна гнучкість являє собою цілісне структурне утворення, яке дозволяє особистості швидко, легко адаптуватися до нових, неочікуваних ситуацій, виявляється у здатності розуміти, усвідомлювати і управляти своїми та чужими емоційними станами, настроєм, виражається у здатності адекватно, зовнішньо експресивно, виразно демонструвати свої емоції, входити у емоційний стан співрозмовника, створюючи атмосферу співпереживання і співучасті.

Ключові слова: емоційна гнучкість, емоційна стійкість, емоційна чуттєвість, емоційна експресія, рефлексія, емпатія, емоційна саморегуляція, емоційна спрямованість.

Лукасевич О.А. Развитие эмоциональной гибкости будущих психологов. В статье исследуется проблема эмоциональной составляющей профессиональной деятельности психолога. Раскрыто понятие «эмоциональная гибкость» в современной психологии. Представлен анализ психологической структуры эмоциональной гибкости личности психолога. Рассмотрен и отобран эффективный диагностический инструментарий для определения психологических особенностей развития эмоциональной гибкости. В результате эмпирического исследования подтверждено наличие структурных компонентов эмоциональной гибкости будущего психолога: эмоциональная стойкость, эмоциональная экспрессия, эмпатия и рефлексия. Сформулирован вывод о том, что эмоциональная гибкость представляет собой целостное структурное образование, позволяющее личности быстро, легко адаптироваться к новым, неожиданным ситуациям, проявляется в способности понимать, осознавать и управлять своими и чужими эмоциональными состояниями, настроением, выражается в способности адекватно, внешне экспрессивно, выразительно демонстрировать свои эмоции, входит в эмоциональное состояние собеседника, создавая атмосферу сопереживания и соучастия.

Ключевые слова: эмоциональная гибкость, эмоциональная стойкость, эмоциональная отзывчивость, эмоциональная экспрессия, рефлексия, эмпатия, эмоциональная саморегуляция, эмоциональная направленность.

Постановка проблеми. Сучасна освітня парадигма характеризується орієнтацією на розробку гуманістичних основ навчання, на розвиток взаємодії між учасниками освітнього процесу, на становлення внутрішнього світу людини. Реалізувати ці напрямки може лише гуманна, внутрішньо багата, творча особистість, яка володіє розвинутою психологічною гнучкістю, зокрема, емоційною.

Тому сьогодні особливо гостро постає потреба у емоційно гнучких спеціалістах допомагаючих професій, які здатні виховувати і навчати майбутнє покоління як більш освічене та емоційно зріле у всіх аспектах своєї психічної діяльності (В.І. Андреев, О.Г. Асмолов, Ш.О. Амонашвілі, Б.П. Бітінас, М.І. Д'яченко, Н.В. Кузьміна, В.О. Сластьонін, О.І. Щербakov та ін.).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Перш, ніж розпочати аналіз структурних компонентів емоційної гнучкості студентів психологів, звернемося до визначення значення досліджуваного феномену. Особливістю професії психолога є багатоаспектність його діяльності: психодіагностика, психокорекція, консультування та просвітня діяльність (М.Р. Бітянова, Л.Д. Столяренко, В.М. Карандашев), що висуває до нього високі вимоги як в інтелектуальній, так і в емоційній сфері.

Аналіз психолого-педагогічної літератури, присвяченої емоційним професійно-значимим якостям сучасного психолога, дає змогу заключити, що він повинен володіти емоційною стійкістю (М.І. Д’яченко, Б.В. Кулагін, В.С. Мерлін, Є.О. Клімов, Л.М. Мітіна, Я.Р. Амінева, Т.Д. Кочубей, І.Ф. Аршава, Е.Л. Носенко та ін.); емпатією (Е.Ф. Зеєр, Є.О. Клімов, С.Л. Братченко та ін.); емоційною гнучкістю (Л.М. Мітіна, Є.С. Асмаковець, О.О. Лобач, Т.Ф. Бочарникова, Л.М. Аболін та ін.); емоційною чуттєвістю (Е.Ф. Зеєр, Є.Є. Симанюк та ін.); високою саморегуляцією (А.С. Кузнецова, В.В. Барабаншикова, Т.І. Сущенко та ін.); конгруентністю (С.Л. Братченко); розвинутими експресивними здібностями (Л.М. Мітіна) та ін.

Мета статті – розкрити та обґрунтувати структуру емоційної гнучкості психологів.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів.

Вважаємо, що емоційна гнучкість є професійно значимою якістю для спеціаліста психолога. Поняття «емоційна гнучкість» вперше було розглянуто Л.М. Мітіною у концепції професійного розвитку особистості педагога. Професійний розвиток, за визначенням вченої, є становленням, інтеграцією та реалізацією у педагогічній праці професійно значимих особистісних якостей і здібностей, знань і вмінь, а найголовніше – як активне якісне перетворення свого внутрішнього світу, що веде до принципово нового устрою і способу життєдіяльності [6].

В подальшому дослідженнях методологічного обґрунтування емоційної гнучкості займалися Є.С. Асмаковець, К.М. Семенова, О.О. Лобач, Т.Ф. Бочарникова та ін. Структура емоційної гнучкості маловивчена, її опис зустрічається у концептуальній моделі професійного розвитку Л.М. Мітіної та її послідовників (Є.С. Асмаковець, К.А. Аветісян), а також у роботах К.М. Семенової.

Так, Л.М. Мітіна та Є.С. Асмаковець у структурі емоційної гнучкості виокремили дві підструктури: емоційна стійкість та позитивна емоційна експресивність, які взаємообумовлені. Емоційна стійкість характеризується як здатність управляти своїми емоціями, настроєм, як вміння знайти адекватне пояснення ситуації та реалістичне вербальне і невербальне вираження. Емоційна експресивність виникає тоді, коли виразність, закладена у рухах, жестах, міміці, мові, її інтонаціях, дозволяє передати не лише особливості характеру психолога, а й образ думок, ставлення до різних соціальних цінностей, і, звичайно, його переживання [3; 5].

К.М. Семенова розглядає емоційну гнучкість як один із компонентів емоційної культури педагога і виокремлює три компоненти: емоційну експресію, емпатію і емоційну чуйність. Емоційну експресію науковець визначає як виразність, закладену у рухах, жестах, ході, мові, міміці; емпатію як системне утворення, яке включає відображення і розуміння емоційного стану іншої людини, співчуття і активна допомога іншому; емоційну чуйність як здатність відобразити почуття, прийняти його, не розчиняючи повністю почуття іншого у своїх почуттях [7].

Вивчаючи механізми емоційної стійкості, Л.М. Аболін довів, що емоційна стійкість і багатство емоційних переживань служать підґрунтям гнучкості емоційної поведінки [1]. Слідом за Л.М. Мітіною, українська дослідниця О.О. Лобач, розглядаючи емоційну гнучкість як гармонічну єдність емоційної стійкості та емоційної експресивності, доповнює визначення вмінням творчо змінювати модальність актуалізованої ситуативної емоції [4].

Аналіз концептуальних позицій [2; 3; 7; 8] щодо структури досліджуваного феномену показав, що:

- до емоційної гнучкості входять дві підструктури: емоційна стійкість і позитивна емоційна експресія;
- емоційна гнучкість включає в себе такі компоненти як емоційна експресія, емпатія та емоційна чуйність.

Оперуючи результатами досліджень названих авторів у сфері вивчення проблеми емоційної гнучкості, ми зробили спробу представити структурну модель емоційної гнучкості студентів психологів.

У структурі емоційної гнучкості майбутніх психологів ми виокремили, слідом за К.М. Семеновою, наступні складові: емоційну стійкість, позитивну емоційну експресію, емоційну емпатію і рефлексію своїх емоційних станів. Ці складові емоційної гнучкості взаємопов'язані, взаємообумовлені і взаємодоповнюють один одного.

Крім того, запропоновані нами структурні складові відображають абстрактний рівень опису досліджуваного феномену. Перехід від абстрактного, теоретичного рівня до конкретних спостережень здійснюється за допомогою емпіричних індикаторів, що забезпечують операціоналізацію теоретичних понять. Виходячи з цього емпіричний індикатор визначався нами як зовнішньо диференційований показник емоційної гнучкості, виражений у кількісній і якісній характеристиці показника відповідності.

В результаті нами позначені наступні показники емоційної стійкості: індекс життєвої задоволеності, домінуючі емоційні стани (схильність до переживання страху, схильність до переживання гніву, емоційна стійкість, ситуативна тривожність, особистісна тривожність, управління своїми емоціями, управління чужими емоціями і самоконтроль). В структурі емоційної експресії представлено домінуючий емоційний стан (схильність до переживання радості, шкалу «спонтанності», шкалу «сензитивності до себе», шкалу «контактність» і «контроль експресії»). До компоненту «емпатія» віднесено раціональний канал емпатії, емоційний канал емпатії, інтуїтивний канал емпатії, установки емпатії, проникаючу здатність в емпатії, ідентифікацію в емпатії. До компоненту «рефлексія» належать такі показники як рефлексія, саморозуміння, розуміння своїх емоцій, розуміння чужих емоцій, здатність до розуміння своїх і чужих емоцій.

На етапі констатуючого експерименту були обрані діагностичні методики, які достовірно вимірюють показники структурних компонентів емоційної гнучкості. Враховуючи, що вивчаємий феномен раніше досліджувався лише в окремих роботах, нами були використані апробовані і стандартизовані методики. При виборі найбільш ефективного дослідницького інструментарію перевага надавалась методикам, що взаємодоповнюють і взаємоперевіряють одна одну.

Відтак, до діагностичного блоку увійшли наступні методики: тест «Індекс життєвої задоволеності» Н.В. Паніної, самоактуалізаційний тест Е. Шострома, адаптований Ю.Є.Альшиною, опитувальник самооцінки рівня реактивної і особистісної тривожності Ч.Д. Спілбергера і Ю.Л.Ханіна, методика Л.А. Рабінович, 16-факторний особистісний опитувальник Кеттелла, тест-опитувальник самовідношення Століна-Пантелеєва, діагностика рівня емпатійних здібностей В.В. Бойко, діагностика рефлексії А.В. Карпова, опитувальник емоційного інтелекту Д.В. Люсіна. Обрані методики діагностики емоційної гнучкості студентів, майбутніх психологів дають змогу дослідити структурні складові вивчаємого феномену.

З метою отримання вихідної факторної структури емоційної гнучкості майбутніх психологів або її коректування, а також встановлення закономірностей між компонентами необхідно застосувати метод математичної статистики, а саме: метод факторного аналізу головних компонентів з подальшим варімакс-обертанням. При обґрунтуванні застосування даного методу у психологічному дослідженні ми спирались на визначення факторного аналізу як сукупності моделей і методів, орієнтованих на виявлення, конструювання і аналіз внутрішніх факторів на основі інформації щодо їх зовнішніх проявів. В результаті був обраний перевірочний, конфігаторний аналіз факторів, критерієм якості якого є відповідність структурі заданій дослідником. Таким чином, факторний аналіз дає змогу отримати просту модель взаємозв'язку явищ на більш високому, причинному рівні, що важливо як у теоретичних, так і у практичних дослідженнях.

Отримані результати дослідження показали наявність чотирьох основних факторів. Відтак, оптимальним є чотирьохфакторне вирішення дослідження. Перший фактор пояснює 20.25% сумарної дисперсії, другий фактор – 12.83%, третій фактор – 9.89%, четвертий фактор – 6.03%. До того ж лише чотири фактори мають власні значення більше одиниці. Виокремлені раніше фактори демонструють коефіцієнти факторних часток, що перевищують 0.5. Отримані фактори називаються уніполярними.

Аналіз факторних дисперсій і матриць дає змогу виокремити і узагальнити показники у наступні фактори.

У першому факторі найбільшу частку має шкала спонтанності (0.75) – здатність індивіда безпосередньо виражати свої емоції, суб'єкт не боїться вести себе природньо і розкуто, демонструвати оточуючим свої емоції. Дана шкала визначає, у якій мірі людина усвідомлює свої емоції. Шкала сензитивності (0.62) розкриває, у якій мірі людина усвідомлює яким чином

проявляються її емоції у поведінці. Шкала контактності (0.61) виявляє здатність до швидкого встановлення глибоких і тісних емоційних контактів з людьми. Схильність до переживання радості (0.54) характеризується значним запасом у індивіда радісного настрою, обмеження швидко згладжуються, він чуйно відкликається на приємне збудження, протидіючи наслідкам засмучення.

Аналіз показників дає змогу назвати даний фактор емоційною експресією.

До другого фактору увійшли наступні параметри: здатність до розуміння своїх і чужих емоцій (0.87) – здатність розуміти емоційний стан людини на основі зовнішніх проявів емоцій або інтуїтивно, чуйність до внутрішніх станів інших людей; здатність до управління своїми і чужими емоціями (0.82) – здатність і потреба управляти своїми емоціями, викликати і підтримувати бажані емоції і тримати під контролем небажані, здатність викликати у інших людей ті чи інші емоції, знижувати інтенсивність небажаних емоцій; управління своїми емоціями (0.76); розуміння своїх емоцій (0.75); розуміння чужих емоцій (0.65); емоційна стійкість (0.68) як здатність управляти емоціями, настроєм, особливо вміння знайти їм адекватне пояснення і реалістичне вираження, та індекс життєвої задоволеності (0.58) – загальна адаптованість, пристосування людини до життя, виражена у емоційних параметрах.

Крім того, велику частку із негативним знаком має схильність до переживання страху (-0.66). Даний знак дає змогу нам інтерпретувати цей показник як схильність до подолання страху, характеристику індивіда як здатного до легкого подолання будь-яких побоювань, боязкості, здатного у більшості ситуацій знайти спосіб ефективно подолати труднощі і небезпеку. Схильність до переживання гніву (0.56) описується як здатність до опанування гніву, індивід не сердиться через дурниці, легко долає незначні перешкоди, обмеження, вони не викликають у нього надмірну досаду, роздратування, обурення. Дані параметри, поєднані у фактор, можна визначити як емоційну стійкість.

Третій фактор включив у себе такі змінні як загальний рівень емпатії (0.96); установки (0.70), які полегшують входження у стан емпатії; інтуїтивний канал емпатії (0.61) – здатність бачити поведінку партнера, діяти в умовах дефіциту вихідної інформації про нього, спираючись на досвід, що зберігається у підсвідомості; ідентифікація (0.61) – вміння зрозуміти партнера на основі співчуття, постановки себе на його місце (в основі ідентифікації виявляється легкість, рухливість і гнучкість емоцій, здатність до наслідування); емоційний канал емпатії (0.52) – здатність людини входити у емоційний резонанс з оточуючими, зрозуміти внутрішній світ партнеру, вміння прогнозувати поведінку. Даний фактор можна визначити як емпатію.

Четвертий фактор поєднав у собі рефлексію (0.58) і шкалу саморозуміння (0.51). Крім того, у даному факторі можна відзначити параметр з негативним значенням – це особистісна тривожність (-0.59). Безперечно, висока особистісна тривожність не сприяє рефлексії своїх емоційних станів і саморозумінню. Особистісна тривожність як індивідуальна риса особистості людини, забезпечує адекватну емоційну реакцію на різні життєві ситуації, що несуть у собі загрозу для свого «Я»: самооцінки, рівня домагань, відношення до себе і т.д. Даний фактор визначено як рефлексію своїх емоційних станів.

Представлені параметри емоційної гнучкості взаємно корелюють, утворюючи чіткий графік, тобто збільшення/зменшення значень одного компоненту в середньому призводить до збільшення/зменшення значень іншого компоненту.

Таким чином, змістовний аналіз факторного аналізу дає змогу визначити показники компонентів структури емоційної гнучкості. Певні показники, заявлені у теоретичній частині дослідження не підтвердили свого зв'язку із компонентами досліджуваного феномену. Серед них самоконтроль, контроль експресії, раціональний канал емпатії, проникаюча здатність до емпатії. Обґрунтуванням випадіння даних параметрів із структури емоційної гнучкості є те, що показники самоконтролю визначають силу контролю своїх емоцій і загальної поведінки. Індивіди, які володіють такою здатністю, соціально уважні і педантичні, виявляють самоповагу і турботу про соціальну репутацію, іноді схильні до впертості. Очевидно, емоційна гнучкість виявляється не у постійному контролі своїх емоцій і поведінки, а у здатності виявляти, викликати і підтримувати у себе та інших людей окремі бажані емоції, управляти негативними емоціями і тримати під контролем небажані. Показник контролю експресії означає здатність керувати своїм емоційним станом і експресивним виразом своїх емоцій. Припускаємо, що це входить у протиріччя з компонентом емоційної експресії, який виражається у безпосередньому вираженні емоцій, виявляється у природній і розкутій поведінці, у демонстрації оточуючим своїх емоцій і тим самим створює обстановку довіри, співучасті і співчуття. Із фактору емпатії виключено два параметри: раціональний канал емпатії, оснований на

когнітивному компоненті, і принаюча здатність до емпатії, яка визначається як комунікативна властивість людини, яка дозволяє через поведінковий компонент створювати атмосферу відкритості і довіри. В той же час встановлено, що емпатія містить емоційну складову, яка виражається у здатності зрозуміти іншого на основі співпереживання, співучасті, постановки себе на місце партнера і здатності емоційно чуйно, гнучко реагувати в ситуаціях взаємодії з партнером.

Теоретичне обґрунтування структурних компонентів емоційної гнучкості і факторний аналіз дав змогу більш конкретно визначити зміст самого поняття досліджуваного феномену та його компонентів.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Під емоційною гнучкістю психологів розуміємо цілісне структурне утворення, що дозволяє особистості швидко, легко адаптуватися до нових, неочікуваних ситуацій, виявляється у здатності зрозуміти, усвідомлювати і управляти своїми і чужими емоційними станами, настроєм, виражається у зданості адекватно, зовнішньо експресивно, виразно демонструвати свої емоції, входити у емоційний стан співрозмовника, створюючи атмосферу співпереживання і співучасті.

До структури вивчаемого феномену увійшли чотири компоненти, які мають наступний зміст:

- емоційна стійкість, яка характеризується загальною адаптованістю людини до життя, виявляється у здатності і потребі зрозуміти свої і чужі емоційні стани, управляти ними, своїм настроєм, заражати бажаними емоціями інших людей і тримати під контролем небажані, долати негативні емоційні реакції, особливо вміння знайти їм адекватне пояснення і реалістичне виявлення;
- емоційна експресія – здатність індивіда спонтано і безпосередньо виражати свої емоції, що проявляється у вмінні вести себе природньо і розкуто, демонструвати оточуючим свої емоції, усвідомлювати специфіку виявлення емоцій у поведінці, володіти збільшеним запасом радісного настрою;
- емпатія, яка включає в себе здатність передбачувати емоційний стан іншого, діяти в умовах дефіциту вихідної інформації, вміння зрозуміти внутрішній світ іншого на основі співчуття, співучасті, постановки себе на місце партнера, а також здатність до наслідування;
- рефлексія своїх емоційних станів – це процес пізнання особистістю себе й своїх емоційних станів, прояснення відношення до себе оточуючих.

Відповідно до отриманих даних, виникає наступне експериментальне завдання – розробити механізм оцінювання рівня сформованості емоційної гнучкості психологів, що і обумовлює тему подальшого дослідження.

Список використаних джерел

1. Аболин Л.М. Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека / Л.М. Аболин. – Казань: Изд-во Казанского университета, 1987. – 264 с.
2. Аршава І.Ф. Емоційна стійкість людини та її діагностика / І.Ф. Аршава. Дис... д-ра психол. наук: 19.00.02 / Дніпропетровський національний ун-т. — Д., 2007. — 480арк. — Бібліогр.: арк. 381-405.
3. Асмаковец Е.С. Психологические факторы и условия развития эмоциональной гибкости учителя / Е.С. Асмаковец. Дис. канд. психол. наук: 19.00.07. – М.: 2000.
4. Лобач О.О. Емоційна культура майбутнього вчителя як умова емоційної вихованості дитини / О.О. Лобач // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. – Вип. 5/6 (26/27). – Полтава: ПДПУ ім. В.Г.Короленка, 2002. – Серія “Педагогічні науки”.
5. Митина Л.М. Психология развития конкурентоспособной личности / Л.М. Митина. – М.: Моск. психол.-соц. ин-т; Воронеж: МОДЭК, 2002. – 400 с. (Серия «Библиотека психолога»).
6. Митина Л.М. Эмоциональная гибкость учителя: Психологическое содержание, диагностика, коррекция / Л.М. Митина, Е.С. Асмаковец. – М.: Флинта, 2001. – 192 с.
7. Семенова Е.М. Тренинг эмоциональной устойчивости педагога [Учеб. пособие] / Е.М. Семенова. – 3-е изд. – М.: Психотерапия, 2006. -
8. Шейко А. Психологічна стійкість юнацтва у критичній ситуації / А. Шейко // Освіта регіону, 2013. – №3. – С.173-184.

References translated and transliterated

1. Abolin L.M. Psihologicheskie mehanizmy jemocional'noj ustojchivosti cheloveka [Psychological mechanisms of human emotional stability]/ L.M. Abolin. – Kazan': Izd-vo Kazanskogo universiteta, 1987. – 264 s.
2. Arshava I.F. Emocijnna stijkest' ljudini ta її diagnostika. [Emotional stability and its human diagnostics] / I.F. Arshava. Dis... d-ra psihol. nauk: 19.00.02 / Dnipropetrovs'kij nacional'nij un-t. — D., 2007. — 480ark. — Bibliogr.: ark. 381-405.
3. Asmakovec E.S. Psihologicheskie faktory i uslovija razvitija jemocional'noj gibkosti uchitelja [Psychological factors and conditions of development of emotional flexibility teacher] / E.S. Asmakovec. Dis. kand. psihol. nauk: 19.00.07. – M.: 2000.
4. Lobach O.O. Emocijnna kul'tura majbutn'ogo vchitelja jak umova emocijnoї vihovanosti ditini [The emotional culture of future teachers as a condition of emotional education of the child] / O.O. Lobach // Zbirnik naukovih prac' Poltavs'kogo

- derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni V.G.Korolenka. – Vip. 5/6 (26/27). – Poltava: PDPU im. V.G.Korolenka, 2002. – Serija "Pedagogichni nauki".
5. Mitina L.M. Psihologija razvittija konkurentosposobnoj lichnosti [Psychology competitive personality development] / L.M. Mitina. – M.: Mosk. psihol.-soc. in-t; Voronezh: MODJeK, 2002. – 400 s. (Serija «Biblioteka psihologa»).
  6. Mitina L.M. Jemocional'naja gibkost' uchi- telja: Psihologicheskoe sodержanie, diagnostika, korrєkcija [Emotional flexibility teacher] / L.M. Mitina, E.S. Asmakovec. – M.: Flinta, 2001. – 192 s.
  7. Semenova E.M. Trening jemocional'noj ustojchivosti pedagoga [Ucheb. posobie] [Training the emotional stability of the teacher] / E.M. Semenova. – 3-e izd. – M.: Psihoterapija, 2006. -
  8. Shejko A. Psihologichna stijkist' junactva u krittichnij situacii [Psychological resilience in youth crisis situation] / A. Shejko // Osvita regionu, 2013. – №3. – S.173-184.

Lukasevych O.A. The development of emotional flexibility in future psychologists. The article is dedicated to the problem of the emotional component of psychologist' professional activity. The concept of "emotional flexibility" in modern psychology has been analyzed. The analysis of the psychological structure of the individual emotional flexibility of psychologist has been presented. The effective diagnostic tools to determine psycholohichnh features of emotional flexibility have been considered and selected. As a result of the empirical study it has been confirmed the presence of structural components of emotional flexibility of future psychologists, such as: emotional stability, emotional expression, empathy and reflection. It was found that emotional stability as a component of emotional flexibility includes general adaptability to human life, the ability and the need to understand and manage their own and others' emotional states, to overcome negative emotional reactions, the ability to find adequate explanations and realistic detection. The individual ability directly and spontaneously express the emotions, to understand the specific detection of emotions in behavior, to have increased joyful mood has been attributed to emotional expression. Empathy component has been determined. This component is characterized by the ability to predict the emotional state of another act in a shortage of output information based on empathy, complicity, and the ability to imitate. Reflective component has been represented as a process of learning the persons themselves and their emotional states, clarifying the relationship to their surrounding. These components of emotional flexibility interrelated, interdependent and form a coherent structure.

Keywords: emotional flexibility, emotional stability, emotional sensitivity, emotional expression, reflection, empathy, emotional regulation, emotional orientation.

УДК 159.923

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ СОМАТИЧНО ХВОРИХ ДІТЕЙ

О.Г. Малина

кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри практичної психології
Запорізький національний університет

Малина О.Г. Психологічний аналіз особливостей емоційної сфери соматично хворих дітей. У статті наведені результати експериментального дослідження особливостей емоційної сфери соматично хворих дітей на прикладі хронічних серцево-судинних захворювань. Теоретичний аналіз означеної проблеми та результати експериментального дослідження дозволили визначити, що у дитячому віці наявність захворювання зумовлює особливі умови та специфічну ситуацію соціального розвитку, що значно ускладнюють і деформують процес психічного розвитку і особливо гостро проявляються у актуальних емоційних станах дитини. Серед них домінуючими виявляються виражена тривожність та астеничні стани. Соматично хворим дітям притаманні низька стресостійкість, емоційна напруга, замкненість у собі, труднощі у відносинах з іншими, виснаження життєвої енергії, відчуття безсилля, стан безпорадності, усвідомлення власного безсилля, вороже ставлення до нового та навколишнього світу, соціально-психологічними наслідками чого стають зниження самооцінки, комунікативні труднощі та проблеми самотності.

Ключові слова: соматично хворі діти, емоційні стани, тривожність, стрес, астения, знижений енергетичний потенціал, самооцінка.

Малина Е.Г. Психологический анализ особенностей эмоциональной сферы соматически больных детей. В статье изложены результаты экспериментального исследования особенностей эмоциональной сферы соматически больных детей на примере хронических сердечно-сосудистых заболеваний. Теоретический анализ данной проблемы и результаты экспериментального исследования позволили определить, что в детском возрасте наличие заболевания формирует особые условия и специфическую ситуацию социального развития, которые значительно усложняют и деформируют процесс психического развития и особенно остро проявляются в актуальных эмоциональных состояниях ребенка. Среди них доминирующими являются выраженная тревожность и астенические состояния. Соматически больным детям присущи низкая стрессоустойчивость, эмоциональное напряжение, замкнутость в себе, трудности в отношениях с другими, истощение жизненной энергии, состояние беспомощности, осознание собственного бессилия, враждебное отношение к новому и окружающему миру, социально-психологическими последствиями чего становятся низкая самооценка, коммуникативные трудности и проблемы одиночества.

Ключевые слова: соматически больные дети, эмоциональные состояния, тревожность, стресс, астения, снижение энергетического потенциала, низкий самооценка.

Постановка проблеми. В Україні вроджені соматичні захворювання у дітей представляють все більш загрозливу проблему охорони здоров'я. Щорічно частота соматичних захворювань у дитячому віці невпинно зростає. Провідне місце серед соматичних розладів дітей належить вродженим патологіям та хворобам серцево-судинної системи, темпи поширення яких останнім часом зросли у 2,5-3 рази. В нашій країні щорічно народжується близько 5-6 тис. дітей з патологіями та хворобами серцево-судинної системи. Ситуація ускладнюється і тим фактом, що будь-яка хронічна хвороба, незалежно від того, яка її біологічна природа, який орган або функціональна система виявляється ураженою нею, створює особливу соціальну ситуацію розвитку психіки людини. Хвороба обов'язково видозмінює психіку хворого внаслідок появи нових форм реагування хворого на хворобу, яких раніше не було. Це особливо актуальна проблема у зв'язку з необхідністю урахування означених умов та негативних тенденцій розвитку у дитячому віці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психіка хронічно хворих набуває особливу специфіку, життєві цінності отримують інші смислові характеристики, змінюється самосвідомість. Зміст соціальної ситуації розвитку в умовах хвороби складається з різних форм особистісного переживання криз. Розуміння психологічних механізмів, що сприяють ефективному виходу з кризи або виникненню та стабілізації особистісних змін має концентруватися на виявленні психологічних резервів компенсації хвороби і повноцінного особистісного зростання. Динаміка кризи розвитку в умовах хронічного захворювання залежить, згідно висновкам В.В. Ніколаєвої, від особливостей сформованої в преморбідній стадії ієрархії мотиваційної сфери та ефективності особистісно-смислової регуляції діяльності. Теоретико-експериментальний пошук найбільш вираженої зміни в структурі особистості соматичних хворих дозволяє вважати, що у внутрішній картині хвороби у хронічного хворого найбільш збідненими стають динамічна й якісна характеристика емоційної складової [3].

В.В. Ніколаєва відзначає такі особливості в життєвій ситуації хворих з хронічними захворюваннями. По-перше, наявність певної біологічної шкідливості, що впливає на умови функціонування організму і центральної нервової системи; специфічна соматогенна інтоксикація (або гіпоксія). Наслідком цього є розвиток астеничного синдрому різного ступеня прояву, а іноді й явищ особливої соматогенної енцефалопатії. По-друге, різний ступінь вітальної загрози, про яку найчастіше знає сам хворий. По-третє, тривалість перебігу хвороби з можливими періодами затухання і загострення хворобливого процесу, що припускають тривале лікування, іноді перебування в стаціонарі в ситуації обтяжливих для хворого лікувальних процедур. По-четверте, відрив від звичних умов життя з обмеженням або повним виключенням трудової діяльності, звуженням і обмеженням звичного кола спілкування тощо. І можливі негативні соціальні наслідки хвороби: втрата або зниження працездатності, зміна сімейного статусу, загальна зміна соціального статусу людини [1].

Зазначені особливості соціальної ситуації розвитку, в яку потрапляє людина, яка раптово захворіла, можуть змінювати весь стиль її життя: її життєві установки, плани на майбутнє, її життєву позицію по відношенню до різних важливих для хворого обставин і до самого себе. Всі ці зміни стають предметом психічної активності хворого і знаходять відображення в особливому утворенні, що формується в умовах хвороби, у внутрішній картині хвороби.

Особливого значення набуває не саме захворювання і викликане ним об'єктивне навантаження, а саме почуття і уявлення, обумовлені ними. При соматичних захворюваннях з хронічним перебігом, що супроводжуються тривалим порушенням обміну, інтоксикацією, наступають важкі і тривалі зміни типу психопатоподібних, які характеризуються: наявністю стійкого розладу настрою, а саме дисфорії з переважанням втоми, стомленості, неприязні до всього оточуючого; почуттям невдоволення, занепокоєння; зниженням продуктивності мислення; поверховістю суджень; зниженням енергії та активності; розвитком егоцентризму і звуженням кола інтересів, одноманітністю поведінки, настирливістю і надокучливістю; станом розгубленості при найменших життєвих утрудненнях.

Ступінь психічних порушень, їх розвиток, перебіг і результат в значній мірі залежить від особливостей і тяжкості соматичного захворювання [4].

З психологічної точки зору, захворювання має великий вплив на розвиток особистості дитини, на її уявлення про себе саму і про навколишній світ. Поряд із загальними закономірностями впливу хвороби на особистість, при серцево-судинних захворюваннях має місце феномен, який Джонсон назвав «соціокультуральною символікою серця». У хворих відзначається інертність, нерішучість,

втрата вольової активності і життєвої стійкості, втрата інтересу до праці і життя в цілому, звуження кола інтересів, егоцентричність, а також образливість, нестриманість. Найбільш частим, на думку Л.Ф. Бурлачука та О.Ю. Коржової, типом ставлення до хвороби є сенситивний і ергопатичний. Слід зазначити, що ергопатичний можна вважати досить типовим для пацієнтів з різноманітною патологією серця [5].

У той же час, як пишуть Н.Д. Лакосіна і Г.К. Ушаков, у дітей найбільш чітко виражене різне ставлення і до хвороби, і до перебування в лікарні [2]. Це залежить від індивідуального досвіду дитини, від умов виховання, від віку і ступеня зрілості її особистості. Наприклад, в пубертатному віці підвищується готовність до іпохондричних переживань. Абсолютно безпорадними виявляються в лікарні діти, які виховуються на кшталт «кумира сім'ї». Нерідко потрапляння дитини до соматичної лікарні вперше виявляє у нього психічну патологію, такі особливості поведінки, на які батьки не звертали уваги (наприклад, аутизм). Тривало хворіючі раніше діти, яким батьки створювали особливі умови, часто виявляють риси психічного інфантилізму і схильність до істеричних реакцій.

Найважливішим чинником змін у психіці хворої дитини, є тип виховання в сім'ї та міжособистісні стосунки в сім'ї в цілому. Саме батьки, в першу чергу, грають роль «медіаторів», опосередковуючи формування у дитини внутрішньої картини хвороби. Однак, у більшості досліджень навіть не ставиться надзвичайно важливе питання про те, що первинне, а що вторинне, де наслідок, а де причина. З одного боку, особливості виховання можуть вести до схильності до соматичних (зокрема, психосоматичних) захворювань. З іншого боку, хвороба дитини часто викликає значні зміни у відношенні до неї, в домінуючих способах виховання.

Отже, на думку більшості дослідників, загальними психологічними особливостями соматично хворих дітей виявляються різноманітні негативні емоційні стани, спостерігається велика схильність до стресів та інших несприятливих чинників середовища не тільки з фізіологічної точки зору, але і з психологічної [2].

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. З метою дослідження особливостей емоційної сфери соматично хворих дітей було проведено експеримент, вибірку якого склали 36 дітей 9-10 років із різними клінічними формами серцево-судинних захворювань, що підтверджені в їх медичних картках, а саме – кардіопатія, неревматичний кардит та пролапс мітрального клапану.

Для діагностики особливостей емоційної сфери хворих на серцево-судинні захворювання дітей використовувалися шкала явної тривожності для дітей (CMAS) адаптована Г.М. Прихожан та тест кольорових переваг М. Люшера, в якості додаткового методу була використана бесіда [7].

Тривожність в даному дослідженні розглядається як хронічне переживання психічної та соматичної напруги, що виявляється у втомі, дратівливості, нетерплячості, почутті внутрішньої скутості, схильності навіть з незначних приводів відчувати напади страху і неспокою та ін.

Шкала явної тривожності для дітей (The Children's Form of Manifest Anxiety Scale - CMAS) призначена для виявлення тривожності як відносно стійкого утворення у дітей 8-12 років. Дана шкала складається з 53 тверджень, 11 з яких відносяться до шкали брехні. Після того, як дитина відповіла на всі твердження, підраховуються дані за контрольною шкалою – субшкалою «соціальної бажаності».

На наступному етапі обробки підраховуються бали за субшкалою тривожності. Первинна оцінка переводиться в шкальну. Як шкальні оцінки використовуються стандартні десятки (стени). Для цього дані випробуваного зіставляються з нормативними показниками групи дітей відповідного віку і статі.

Таблиця 1

Результати дослідження рівня тривожності у дітей з патологіями серця

	Кількісний показник
Нормальний рівень	12 дітей – 33%
Підвищений рівень	18 дітей – 50%
Дуже високий рівень	6 дітей – 17%

Таким чином, у більшості дітей вибірки спостерігається підвищений рівень тривожності – він представлений 18 дітьми з 36 (50%), тобто половина від усієї вибірки. Дуже високий рівень тривожності спостерігається лише у шістьох учнів з 36 (17%). Рівень тривожності, який вписується у

межі норми, мають 12 осіб з усієї вибірки (33%). Тобто ми бачимо, що більше дітей з підвищеним і високим рівнями тривожності, ніж з нормальним.

Також підтверджено, що серед дітей з підвищеним рівнем тривожності більше дівчаток, ніж хлопчиків, що можна пояснити їх більшою емоційною чутливістю, особливо в цьому віці дівчинки сприймають все яскравіше. У ході бесіди це припущення підтвердилося – хлопчики більш спокійно розповідали про себе, про свої проблеми зі здоров'ям, іноді навіть тоді, коли їх і не питали про це. Деякі діти коментували твердження № 6, говорили, що у них буває таке часто і що вони вже звикли. Ці фрази були сказані без негативних емоцій, що говорить про те, що ці діти звикли до свого діагнозу і сприймають це як природну частину себе. Дівчата говорили про неприязнь до лікарень, що вони хвилюються при потраплянні туди і бояться лікарів. Саме таке уявлення домінувало серед 6 дівчаток, які показали в результаті діагностики дуже високий рівень тривожності. Подібні судження були відзначені серед дітей з підвищеним рівнем тривожності.

Решта (12 дітей) спокійно міркували на різні теми, починаючи від навчання у школі, закінчуючи проблемами зі здоров'ям. Це говорить про позитивний емоційний розвиток та успішну соціалізацію. Серед цих дітей є багато таких, хто дружить між собою. Це в деякій мірі допомагає дітям зняти напругу і зменшити загальний рівень тривожності.

З метою виявлення емоційно-характерологічного базису особистості та тонких нюансів актуального емоційного стану соматично хворих дітей в експерименті було використано методику кольорових переваг М. Люшера. М. Люшер припустив, що якщо випробуваному пропонують оцінювати колір як такий, не асоціюючи його з будь-якими речами, то він буде орієнтуватися на об'єктивну структуру кольору, і якщо сигнальне значення певного кольору співпаде з можливостями і ведучою установкою його організму, то саме цей колір буде оцінено як найбільш приємний. На цих двох припущеннях і заснований тест кольорових переваг.

Основні кольори символізують основні психологічні потреби (потреба у задоволеності і прихильності, потреба в самоствердженні, потреба діяти і досягати успіху і потреба дивитися вперед і сподіватися), вони мають особливе значення. І якщо тест виконує здорова, врівноважена дитина, яка вільна від конфліктів і пригніченості, то 4 основних кольори повинні займати перші позиції. Додаткові кольори символізують негативні тенденції: тривожність, стрес, страх, смуток. Ці кольори в нормі повинні стояти в індіферентній зоні або відхилятися. Але на практиці часто виділяються і переміщуються до початку ряду на місце одного або кількох основних кольорів [8].

Результаті проведення методики кольорових переваг М. Люшера вказують, що основними проблемами соматично хворих дітей є взаємини з оточуючими, відчуття неповноцінності і компенсація. Ці висновки підтверджуються тим, що майже у половини вибірки (17 осіб) вибір найбільш приємного кольору припав на додаткові кольори. Тобто діти могли поставити на перше місце чорний, сірий або коричневий колір. Вибір дітей, що позначили зелений колір як неприємний, а чорний як приємний, вказує на те, що спостерігається напруга, викликана спробою впоратися з обставинами, які насправді вище сил і можливостей дитини, що, в свою чергу, породжує значну тривогу і відчуття неповноцінності, в яких дитина не зізнається. У своїх невдачах вона схильна звинувачувати оточуючих або незалежні від неї обставини. Якщо дитина сприймає червоний колір як приємний, а зелений як неприємний, це може свідчити про те, що як і раніше, спроба впоратися з обставинами викликає сильну тривогу і відчуття неповноцінності. Дитина намагається позбутися цього, віддаючи всі свої сили напруженій діяльності, хоче мати право діяти по-своєму. А надмірний самоконтроль може привести до некерованих спалахів гніву. Це означає, що дитина відзначила як найприємніший один з додаткових кольорів, а як самий неприємний – один з основних, що не є нормою, а свідчить про підвищену тривожність і компенсаторні тенденції.

Останнє підтвердилося й емпірично, у 21 дитини були виявлені механізми компенсації, що потім підтвердилося у бесіді, наприклад, одна дівчинка сказала, що хоче танцювати, але їй не дозволяють через проблеми зі здоров'ям, тому вона займається малюванням.

Негативні вибори жовтого та фіолетового кольорів свідчать про стрес, викликаний постійними зусиллями сховати занепокоєння і тривогу під маскою впевненості в собі і безтурботності. Існуюча ситуація неприємна для дитини. Потреба в спілкуванні з людьми, чії норми та цінності були б такими ж високими, як і її, залишається незадоволеною. Хоча виділяється з натовпу і відчуття ізольованості перетворює цю потребу в непереборну спонукальну силу. Ця ситуація для неї особливо неприємна, оскільки зазвичай вона контролює свої бажання. Прагнучи довести іншим унікальність свого

характеру, вона намагається придушити в собі потребу в інших людях. А щоб приховати страх власної неповноцінності, напускає на себе вид безтурботної самовпевненості, висловлюючи своє презирство тим, хто критикує її поведінку. Проте, за удаваною байдужістю ховається потреба схвалення і успіху у оточуючих. Тобто можна говорити про розчарування, приховане удаваною байдужістю (група кольорів характеризує компенсацію).

Важливо відзначити, що більшість дітей виявили потребу в поліпшенні взаємин з оточуючими, які їх не влаштовують. Це підтверджено вибором чорного як позитивного, а синього як негативного кольору і вказує на те, що тривога і невдоволення обставинами або емоційними потребами викликали значний стрес. Основною причиною дитина вважає відсутність будь-якого розуміння з боку оточуючих. Виробляє в собі зневажливе ставлення до них.

Негативні вибори фіолетового та коричневого кольорів дає нам такі результати: у дитини є фрустрація потреби в близьких взаєминах, яка сублімується в художній або інтелектуальній творчості.

Якщо дитина розглядає жовтий та фіолетовий кольори як неприємні, то ми можемо сказати, що розчарування призвело до стриманого і недовірливого «віддалення» від інших та замкнутості. Дитина пригнічує свою вразливість і емоційність, розглядаючи їх як основу для формування ілюзій. Прагне за будь-яку ціну уникнути подальших розчарувань. Вона також вважає, що її обманюють і зловживають її довірою, тому замкнулася в собі і ретельно стежить за тим, щоб триматися подалі від інших. Мотиви інших людей в їх відношенні до неї піддає ретельній і критичній оцінці – щирі вони чи ні. Настороженість легко перетворюється на підозрілість і недовіру. «Обпікшись на молоці, на воду дуєш». Емоційне розчарування, що веде до настороженої недовіри до мотивів інших (група кольорів характеризує компенсацію).

Варто підкреслити наявність в емоційній сфері дітей, хворих на серцево-судинні захворювання, астеничних проявів, що підтверджено прийняттям зеленого кольору та неприйняттям червоного, що вказує на виснаження життєвої енергії, призводить до неможливості будь-якого подальшого підйому активності. Це відчуття безсилля викликає у дитини роздратування і гострий біль. Вона намагається позбутися цього, вперто відстоюючи свою точку зору. Проте загальний стан безпорадності часто визначає безуспішність цих спроб. Наступним кольоровим вибором був чорний як приємний та фіолетовий як неприємний колір. Цей вибір був неодноразовим серед дітей, та свідчить про те, що природна здатність дитини до всього підходити з позицій критичної «розбірливості» взяла перебільшену форму і перетворилася на ставлення «різкого критиканства», коли дитина заперечує усе, незважаючи на факти.

Багато дітей позначали червоний та фіолетовий кольори як негарні, що в свою чергу підтверджує припущення про те, що у дітей існує стрес, викликаний невдачею спроб домогтися розуміння і безпеки. Можливо серйозне нервово виснаження, а також порушення серцевої діяльності. Дитина відчуває сильні переживання, емоційне збудження, вона незадоволена ситуацією, що склалася, яку сприймає як неприємну і болісну, потребує розуміння та гарантій безпеки. Страждає від власного безсилля, невміння досягти бажаного, тому відчуває себе на грані нервового виснаження.

Виявлені позитивні інтерпретації у соматично хворих дітей виявляються у прагненні до гармонії, бажанні упорядкувати ситуацію, тенденції до саморозвитку, бажанні самостійно керувати своїм життям, прагненні до використання різних можливостей. Таким чином, діти намагаються іноді компенсувати те, чого їм бракує, і, не дивлячись на усі бар'єри, усі негативні емоціональні прояви та стани, вони прагнуть до розвитку, самостійності та гармонії.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Отже, за результатами проведеного дослідження можна констатувати, що дітям, які страждають на серцево-судинні захворювання, притаманні підвищена тривожність та астеничні стани, що проявляються як схильність до переживання стресів, емоційна напруга, постійна тривога, замкненість у собі, недостатність життєвих сил, труднощі у відносинах з іншими, дуже критична позиція, бажання залишитись у спокої, виснаження життєвої енергії, нервово виснаження, відчуття безсилля, стан безпорадності, сприйняття ситуації як неприємної і болісної, усвідомлення власного безсилля, сприйняття існуючої ситуації як мінливості долі, думка про те, що до людини пред'являються дуже високі вимоги.

Соматично хворі діти сприймають навколишній світ як дуже складний, спрямований проти них. Це призводить до виникнення труднощів у спілкуванні, невдоволеної потреби в емпатійних відносинах та взаєморозумінні, бажанні залишитися наодинці.

Виявлені в експерименті особливості емоційної сфери соматично хворих дітей вказують на необхідність психологічного супроводу процесу їх психічного розвитку і становлення особистості та впровадження корекційних заходів негативних емоційних станів та їх соціально-психологічних наслідків.

Список використаних джерел

1. Николаева В.В. Влияние хронической болезни на психику / В.В. Николаева. – М.: Издательство Московского университета, 1987.
2. Лакосина Н. Д. Медицинская психология / Н.Д. Лакосина, Г.К. Ушаков. – М., 1984.
3. Соколова Е.Т. Особенности личности при пограничных расстройствах и соматических заболеваниях / Е.Т. Соколова, В.Н. Николаева. – М.: «SvR-Аргус», 1995.
4. Власов В.Н. Постановка экспериментальных исследований по оценке сочетанного действия химических веществ, общей вибрации и шума на сердечно-сосудистую систему: Пособие для врачей / В.Н. Власов, Л.Н. Самыкина, А.В. Шумилина. – Самара-Тольятти, 2006.
5. Менделевич В.Д. Клиническая психология / В.Д. Менделевич. – М.: «МЕДпресс», 2001.
6. Урванцев Л.П. Психология соматического больного / Л.П. Урванцев. – Ярославль, 2000.
7. Прихожан А.М. Психология тревожности: дошкольный и школьный возраст / А.М. Прихожан – СПб.: «Питер», 2009.
8. Дубровская О.Ф. Руководство по использованию восьмичетового теста Люшера / О.Ф. Дубровская – М.: «Наука», 2008.

References transliterated

1. Nikolaeva V.V. Vliyanie hronicheskoy bolezni na psihiku / V.V. Nikolaeva. – М.: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, 1987.
2. Lakosina N. D. Medicinskaja psihologija / N.D. Lakosina, G.K. Ushakov. – М., 1984.
3. Sokolova E.T. Osobennosti lichnosti pri pogranichnyh rasstrojstvah i somaticheskikh zabolevanijah / E.T. Sokolova, V.N. Nikolaeva. – М.: «SvR-Argus», 1995.
4. Vlasov V.N. Postanovka jeksperimental'nyh issledovanij po ocenke sochetannogo dejstvija himicheskikh veshhestv, obshhej vibracii i shuma na serdechno-sosudistuju sistemu: Posobie dlja vrachej / V.N. Vlasov, L.N. Samykina, A.V. Shumilina. – Samara-Tol'jatti, 2006.
5. Mendelevich V.D. Klinicheskaja psihologija / V.D. Mendelevich. – М.: «MEDpress», 2001.
6. Urvancev L.P. Psihologija somaticheskogo bol'nogo / L.P. Urvancev. – Jaroslavl', 2000.
7. Prihozhan A.M. Psihologija trevozhnosti: doshkol'nyj i shkol'nyj vozrast / A.M. Prihozhan – SPb.: «Piter», 2009.
8. Dubrovskaja O.F. Rukovodstvo po ispol'zovaniju vos'micvetovogo testa Ljushera / O.F. Dubrovskaja – М.: «Nauka», 2008.

Malina O.H. Psychological analysis of the emotional sphere of somatically ill children. *The paper is dedicated to the results of the pilot study of the emotional sphere of somatically ill children with chronic cardiovascular diseases. Theoretical analysis of the problem and the results of the pilot study allowed us to determine that the presence of childhood illness causes special circumstances and specific situation of social development, which greatly complicate and distort the process of mental development and especially sharply manifested in actual emotional states of the child. Among the actual emotional states of the child dominate the expressed anxiety and asthenic states. Somatically ill children inherent low stress, emotional stress, selfisolation, difficulties in relationships with others, exhaustion of vitality, a sense of powerlessness, the state of helplessness, awareness of his own helplessness, hostility to the new circumstances and to the world, the social and psychological effects which are lowering self-esteem, communication difficulties and problems of loneliness.*

Keywords: somatically ill children, emotional states, anxiety, stress, fatigue, decreased energy potential, self-esteem.

УДК: 159.2 : 316.356.2 : 159.922.7

PERINATAL PSYCHOLOGY AS A NEW FIELD OF RESEARCH AND PSYCHOLOGICAL PRACTICE

N.O.Mosol

*PhD, assistant professor, docent of chair of pedagogic and psychology of education,
Zaporizhzhya National University
nmosol@yahoo.com*

Мосол Н.О. Перинатальна психологія як нова галузь досліджень та психологічної практики. *У статті визначено предмет, завдання та проблематику перинатальної психології. Розглянуто основні етапи становлення перинатальної психології як самостійної науки та особливості розвитку перинатальної психології в Україні; визначено зміст та специфіку діяльності перинатальних психологів. Аналізуються практичні аспекти перинатальної психології: психологічний супровід вагітних, робота з сім'ями, підготовка до пологів та батьківства. Перинатальний період розглядається як критичний етап розвитку особистості з погляду впливу на психічний та фізичний розвиток дитини. Автор також досліджує питання перинатального виховання, метою якого є встановлення міцного зв'язку батьків з дитиною та сприяння створенню оптимальних умов для гармонійного розвитку дитини.*

Ключові слова: перинатальна психологія, дитина, майбутні батьки, родина, народження, перинатальний період, перинатальне виховання.

Мосол Н.О. *Перинатальная психология как новая область исследований и психологической практики.* В статье определены предмет, задачи и проблематика перинатальной психологии. Рассмотрены основные этапы становления перинатальной психологии как самостоятельной науки и особенности развития перинатальной психологии в Украине, определены содержание и специфика деятельности перинатальных психологов. Анализируются практические аспекты перинатальной психологии: психологическое сопровождение беременных, работа с семьями, подготовка к родам и родительству. Перинатальный период рассматривается как критический этап развития личности с точки зрения влияния на психическое и физическое развитие ребенка. Автор также исследует вопросы перинатального воспитания, целью которого является установление прочной связи родителей с ребенком и содействие созданию оптимальных условий для гармоничного развития ребенка.

Ключевые слова: перинатальная психология, ребенок, будущие родители, семья, рождение, перинатальный период, перинатальное воспитание.

Definition of the problem. Last years have been marked by growing interest to perinatal psychology that is a relatively new interdisciplinary scientific field of psychology. The year 1971 is considered to be the start of perinatal psychology as a separate discipline. It was the date when Dr. Gustav Hans Graber formed the International Study Group for Prenatal Psychology in Vienna. Later it became the International Society of Prenatal and Perinatal Psychology and Medicine (ISPPM).

The development of perinatal psychology in Ukraine has its own specifics. In our country perinatal psychology emerged at the intersection of several sciences such as medicine, psychology, psychotherapy. Associations of parents (formal and not-formal organizations) and spiritual practices (Christian and alternative) played a significant role in the development of perinatal psychology as a field of practice. This interdisciplinary character and combination of different methodologies led to existence of different approaches to perinatal psychology theory and practice.

Nowadays the demand for perinatal psychological assistance in Ukraine has grown –conferences and seminars are conducted to share experience, many families ask for perinatal support, family centers run special programs for future parents. In the same time there is no formal recognition of such profession at the national level and there are different practices, some of which doesn't have any theoretical and methodological background. Existing disunity in definition of the subject, tasks and practices of perinatal psychology actualize the problem of determining the theoretical principles of perinatal psychology and developing scientifically based methods.

The goal of the article is to define the features of perinatal psychology as a science and to characterize the specifics of development of perinatal psychology theory and practice in Ukraine.

Analysis of recent studies and publications. Theoretical and methodological basis of perinatal psychology was founded by development of psychoanalysis (Zigmund Freud, Anna Freud) and its directions: object relations theory (Otto Rank, Melanie Klein, Donald Winnicott), attachment theory (John Bowlby), transpersonal psychology (Stanislav Grof) and others. Jeane Rhodes in "A brief history of pre- and perinatal psychology" emphasized that study of somatic (body) psychology that began to spread on the foundation laid by Wilhelm Reich (1949) was the key to better understanding of body and mind reunion. In the second half of the XX century understanding of the impact of the generative process and intrauterine experience for further development of the individual was achieved in the psychotherapeutic practice. Doctors who were searching for new ways in obstetrics made a significant contribution to understanding of the process (Frédéric Leboyer, Fernand Lamaze, Grantly Dick-Read, Michel Odent) [5]. The multidisciplinary nature of perinatal psychology is defined by the involvement of different scientific specialties such as medicine, neurobiology, psychology, psychoanalysis, anthropology, human ethology, philosophy. Integration of knowledge from many fields has never been more important.

Development of perinatal psychology in Ukraine was impacted by psychology of parenthood and reproductive psychology (Galina Filippova), perinatal psychotherapy (Igor' Dobryakov), transpersonal directions of perinatal psychology (Grigoriy Brekhan), theoretical grounding and practical aspects of perinatal psychology correction (Natalia Kovalenko), practice of preparation for parenthood (Marina Lantsburh, Ivanna Bratus') and others [1; 2; 6].

Presentation of the main material. Perinatal psychology is a study and practice relating to person's earliest development, including conception (and even pre-conception period), birth experience and early postnatal period.

For a long time the influence of fetal development of a child and importance of a birth process have been underestimated. The recognition of the fact that prenatal stage is a crucial period of personality

development became the important scientific achievement. Recent studies in medicine, neuroscience, philosophy, pedagogy, psychology expanded the scientific knowledge about the features of this unique period of development and gave better understanding of its influence. Prenatal and early natal stages determine our biology and psychology make up to a great extent. Scientific studies have proved that fetal development provides not only physical but also mental health of the child and such characteristics as attitudes to ourselves and others, emotional and intellectual potential, action pattern when faced with difficulties and, to some extent, characteristics of our identity – see David Chamberlain [7], Stanislaw Grof [8], Otto Rank [9], Thomas Verny [10], Shirley Ward [11]. As a result of research-based data prenatal period (development before birth) was defined as a separate stage of personality ontogenesis [3]. We should specify that perinatal period include prenatal period, process of birth and first year after birth.

There are many indicators of growing attention to perinatal issues. Among those are appearing of broadcasts and publications in mass media, conducted researches, conferences and forums held on perinatal psychology. Significant experience was gained in associations of and parent's clubs. New methods of prenatal preparation, delivery and recommendations on early childhood have been developed. New approaches that have emerged in the parent environment today are implemented by medical professionals and psychologists.

There is an outgoing discussion about the structure and the main tasks of perinatal psychology. Perinatal psychology provides psychological services to parents, infants, couples and families during the perinatal period which covers planning, pregnancy, birth, postpartum and parenting. The practical tasks of perinatal psychology include optimization and correction of actual problems of mental and physical reproductive health of parents and child development; preparation of couples for conception, pregnancy and childbirth; perinatal education; early prevention of medical and psychological disorders. The following divisions of modern perinatal psychology can be identified: prenatal and early child development; ontogenesis of parental sphere (formation of readiness for parenthood); the impact of early experience on the psyche and personality of an adult (including partnership and child-parent relationship); psychology of paternity. G. Filippova [6] emphasizes that perinatal psychology should be united with psychology of parenthood in the context of common research object and main tasks.

Practice of perinatal psychology combines the following activities: perinatal psychological diagnostics, psychotherapy, psychological correction that are used for a wide range of issues. The main areas of perinatal practices are: perinatal education (training of future parents, preparation for childbirth and parenthood, forming of parental awareness), individual and family counseling and psychotherapy, psychological support of mother and child.

Although the perinatal period is seen as very important stage of personality development you can find that physiological impacts are now fairly widely accepted but psychological impacts are more difficult to quantify. Complex support of the family expecting child is provided by gynecologists, psychologists, psychiatrists, pediatricians. Different diagnostic methods are actively used for determining the level and dynamics of anxiety, the type of pregnancy, the attitude toward parenthood. In Ukraine work with the family expecting child is mostly research-oriented and medically-centered. Future parents don't have complex support (especially psychological assistance) during pregnancy, childbirth and early child development stages. There are many reasons of that: lack of appropriate services; poor traditions to receive such perinatal support; low level of psychological skills and knowledge of medical personnel and others. Therefore, there is some positive dynamic in this field. The National Project "New Life – new quality of maternity and childhood" is currently implemented In Ukraine. Its purpose is to help mothers and newborns, to use modern perinatal technologies, to realize principles of safe motherhood in medical facilities. The network of perinatal centers was organized within this project. Perinatal center is a medical facility in which consultations, treatment and rehabilitation of pregnant women and newborns are provided. Reports of the Ministry of Health show that the implementation of this project reduced maternal and infant mortality. Psychologist is included as a staff member of perinatal centers, so far medical and psychological support is available in such facilities.

Perinatal psychologist is a specialist providing assistance at the stage of planning pregnancy, providing support and education of women or family during pregnancy and after birth. Ukraine does not have a unified system of professional education of such specialists. Ukrainian perinatal psychologists are typically specialists with basic medical, pedagogical or psychological education who took a special educational course. There are no professional degrees available on the basis of higher education

institutions. Perinatal education for specialists is carried out by practitioners, usually author's trainings are held on the basis of non-governmental organizations (associations of conscious parents or centers of psychology).

The main task of perinatal psychologists is psychological support of women and families during pregnancy, childbirth and during the first year after birth. More specifically the tasks can be defined as follows:

- psychological support of future mothers that includes educational component and psychological correction;
- work with families expecting babies or planning pregnancy (special training programs, individual and group counselling);
- psychological assistance during childbirth (labor support);
- support of woman and families after birth (a wide spectrum: work with postpartum depression, breastfeeding support, counselling on issues of early development of a child).

Perinatal psychologists work in psychology centers / conscious parenthood centers or have private practice. An important task of work with family is not only to prepare couple for birth but for parenthood. The main goal of psychological support of family on that stage is to help to create the optimal conditions for the all-round and harmonious development of the individual (to promote intellectual, emotional and social potential of a child) through education and harmonization of family relationships. Programs for future parents have different forms – individual or group work, parent education or preparation for partner labor. The program for future parents typically includes theoretical component (lectures, discussions, watching videos, reading specialized materials) and practical work (art-therapy, physical training, vocalization etc.), counseling of professionals (midwives, psychologists, pediatricians). The content of the training program varies but usually include: information on various aspects of pregnancy and childbirth, characteristics and dynamics of the emotional state of women and men, partnership in the family (not only partnership in labor, but in the wider context of parenting roles), issues of early child development and upbringing. It is important to discuss feelings, fears and anxieties, immersion to the subject makes possible to provide psychological correction.

Another important issue we would like also to explore is promoting of perinatal education. Modern society is characterized by the dysfunctionality of major social institutions, interruption of social interaction, family values devaluation, deterioration of parent-child relationships. There is a major shift from traditional to alternative models of family and marital relations, increasing the marriage age and, therefore, the birth age. The number of children in the family is being decreased (it can be one child or child free families). Those reasons lead to family and demographic crisis. We believe that one of the solutions to this problem is perinatal education, which helps to raise a generation that is capable of conception, gestation and birth of a healthy child. Perinatal education provides knowledge regarding the physiology and psychology of pregnancy and childbirth, contributes to positive attitude toward parenthood and birth of a child as a natural joyous event. Perinatal education promotes conscious parenthood, forming of parental responsibility and parent's competence.

The scientific idea of perinatal education was formed in 70-80 years of XX century at first in Europe, then in America. It should be noted that the history of perinatal education has several millennia. Ancient knowledge about uniqueness of prenatal period can be found in different cultures. Even in old times there were recommendations for pregnant women based on the impact of prenatal experience on mental and physical development of a child. Thus, pregnant women were recommended to avoid unpleasant situations and negative experiences to prevent birth of mentally or physically handicapped children. The well-known are perinatal traditions in China. There are data from the early years of the era about located in beautiful settings "rest centers" for pregnant women. In those centers a mother and unborn child were engaged in aesthetic and musical education. Such practice can be seen as a prototype of modern perinatal centers.

Ukrainian perinatal traditions have been formed and kept over centuries. Traditions are associated with childbirth, choice of godparents, baptism and others. They include a child, a woman in labor, a midwife (povituha), and a father as main participants of birth process. The subjects of family education are parents, children, family, community, its main task is to educate physically, intellectually, spiritually and morally developed person.

Formation of perinatal culture is an important outcome of perinatal education. Perinatal culture is a set of ideas and philosophical views of society, reflected in the existing customs and traditions on the

processes of family planning, pregnancy, child birth and childhood. This issue relates to the culture of parenthood and family values and is very important in the context of future generations' health. The issue raised was investigated more detailed in our previous publications [4].

Preparing of young people for future family life and formation of aware parenthood are very important tasks. Current socio-economic conditions caused a change of public understanding of the "motherhood" and "fatherhood" models. Parent functions were replaced by men's and women's desire for independence, career, freedom from obligations and family responsibilities. Many women don't have qualities that build the basis of aware maternity [6]. Thus, the formation of conscious and responsible parenthood is an important task of perinatal education that is practically realized through training courses in schools, educational programs for boys and girls, promotion of this topic in mass media.

Issues of parenting have being widely discussed last decades. There are many available specialized online resources on perinatal psychology and conscious parenting. However, it should be noted some negative aspects associated with such situation. Firstly, a large amount of information, particularly on the preparation for childbirth, is not an indicator of quality and does not necessarily lead to forming of parenthood awareness. Secondly, information can be controversial, sometimes negative, therefore brings no educational function and can lead to fears and anxiety. Practice shows that sometimes specialists have to work with consequences of such excessive information.

Educational component provides a significant psychological effect. However, information should be given in an accessible and positive form containing relevant topics for parents. The good way to give the information is to have mini-lectures, open discussions, to use methods of interactive education (role games, brain-storming, debates). Such learning process enables developing of tolerance, communication skills and enable forming the set of personal beliefs regarding issues being discussed.

Conclusions and perspectives of further research. Perinatal issues are interesting and relevant. We should emphasize that this field has far reaching consequences for the human race. Different studies contribute to development of perinatal psychology as scientific field and practice. In Ukraine we can register the increasing interest to this field – both among professionals and parents. There are specialized conferences and forums held annually to share professional knowledge and experience, the number of specialists who define themselves as perinatal psychologists is growing. In the same time there is no formal recognition of such profession at the national level and there are perinatal practices which don't have scientific background.

The main goal of perinatal psychology is to promote health and well-being of future generations. At the present state the integration of different approaches and search for unified definition of the subjects, tasks and effective practices of perinatal psychology are on the agenda. Prospects for further research we see in the study of applied aspects of perinatal psychology, research of scientifically-based practices and development of professional training for perinatal psychologists.

Список використаних джерел

1. Добряков И.В. Перинатальная психология / Добряков И.В.. – СПб.: Питер, 2010. – 272с.
2. Коваленко Н.П. Перинатальная психология / Коваленко Н.П. . – СПб: Издательство «Ювента», 2000. – 197с.
3. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг; пер с англ. – [7-е междунар. изд.]. – С. Пб.: Питер, 2000. – 992 с.
4. Мосол Н.О. Формування перинатальної культури у сучасному суспільстві / Н.О. Мосол // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – Вип. 13. – С. 144-152.
5. Оден М. Возрожденные роды / Мишель Оден; [Предисл. Ш. Китсинджер]. – М.: Центр родител. культуры "АКВА", 1994. – 133 с.
6. Филиппова Г.Г. Психология материнства / Филиппова Г.Г. Учебное пособие. М.: Изд-во иститута психотерапии, 2002. – 240с.
7. Чэмберлен Д. Разум вашего новорожденного ребенка / Дэвид Чэмберлен, [пер. с англ. под ред. проф. Г.И. Брехмана]. – М., Независимая фирма «Класс», 2005. – 224 с.
8. Grof S. Beyond the Brain: Birth, Death and Transcendence in Psychotherapy. – State University of New York Press, 1985. – 486 p.
9. Rank O. The Trauma of Birth. – Martino Fine Books, 2010.- 242 p.
10. Verny T. The Secret Life Of The Unborn Child: A remarkable and controversial look at life before birth / Thomas R.Verny, John Kelly. – Sphere, 1982. – 256 p.
11. Ward S. Fractals from the womb: A journey through pre and perinatal psychotherapy. – Create Space Independent Publishing Platform, 2014. – 230 p.

References transliterated

1. Dobrjakov I.V. Perinatal'naja psihologija / Dobrjakov I.V.. – SPb.: Piter, 2010. – 272s.
2. Kovalenko N.P. Perinatal'naja psihologija / Kovalenko N.P. . – SPb: Izdatel'stvo «Juventa», 2000. – 197s.
3. Krajg G. Psihologija razvitiija / G. Krajg; per s angl. – [7-e mezhdunar. izd.]. – S. Pb.: Piter, 2000. – 992 s.
4. Mosol N.O. Formuvannja perinatal'noi kul'turi u suchasnomu suspil'stvi / N.O. Mosol // Problemi suchasnoi psihologii: Zbirnik naukovih prac' Kam'janec'-Podil's'kogo nacional'nogo universitetu imeni Ivana Ogiienka, Institutu psihologii im. G.S. Kostjuka APN Ukraini. – Kam'janec'-Podil's'kij: Aksioma, 2011. – No 13. – S. 144-152.
5. Oden M. Vozrozhdennye rody / Mishel' Oden; [Predisl. Sh. Kitsindzher]. – M. : Centr roditel'skoy kul'tury "AKVA", 1994. – 133 s.
6. Filippova G.G. Psihologija materinstva / Filippova G.G. Uchebnoe posobie. M.: Izd-vo istituta psihoterapii, 2002. – 240s.
7. Chjemberlen D. Razum vashogo novorozhdenного rebenka / Devid Chjemberlen, [per. s angl. pod red. prof. G.I. Brehmana]. – M., Nezavisimaja firma «Klass», 2005. – 224 s.
8. Grof S. Beyond the Brain: Birth, Death and Transcendence in Psychotherapy. – State University of New York Press, 1985. – 486 p.
9. Rank O. The Trauma of Birth. – Martino Fine Books, 2010.- 242 p.
10. Verny T. The Secret Life Of The Unborn Child: A remarkable and controversial look at life before birth / Thomas R.Verny, John Kelly. – Sphere, 1982. – 256 p.
11. Ward S. Fractals from the womb: A journey through pre and perinatal psychotherapy. – Create Space Independent Publishing Platform, 2014. – 230 p.

Mosol N.O. Perinatal psychology as a new field of research and psychological practice. *Perinatal (prenatal) psychology is a study and practice relating to person's earliest development, including conception (and even pre-conception period), birth experience and early postnatal period. Perinatal development influences not only physical but also mental health of a child and such characteristics as attitudes to ourselves and others, emotional and intellectual potential, action pattern when faced with difficulties and, to some extent, our identity. Nowadays the demand for perinatal psychological assistance in Ukraine has grown. Perinatal psychologist is a specialist providing assistance at the stage of planning pregnancy, providing support and education of women or family during pregnancy and after birth. In the same time there are different perinatal practices some of which doesn't have any theoretical and methodological background and there is no formal recognition of perinatal psychology as a profession. Perinatal psychology practice combines the following activities: perinatal psychological diagnostics, psychotherapy, psychological correction, perinatal education. The main areas of perinatal practices are: perinatal education (training of future parents, preparation for childbirth and parenthood, forming of parental awareness), individual and family counseling and psychotherapy, psychological support of mother and child. The main goal of perinatal psychology is to promote health and well-being of future generations.*

Keywords: perinatal psychology, child, future parents, family, birth, perinatal development, perinatal education.

УДК 159.923-057.19

ДОСВІД ДОСЛІДЖЕННЯ КОГНІТИВНО-СМИСЛОВИХ ДЕТЕРМІНАНТ ПЕРЕЖИВАННЯ КРИЗ У БЕЗРОБІТНИХ

О.В. Рудюк

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної психології та психодіагностики
Рівненський державний гуманітарний університет
o.w.rudiuk@gmail.com*

Рудюк О.В. Досвід дослідження когнітивно-смыслових детермінант переживання криз у безробітних. В статті представлено досвід емпіричної розробки проблеми переживання криз у безробітних. В рамках вивчення особливостей когнітивно-смыслові детермінації переживання криз у безробітних досліджено його емпіричні кореляти – когнітивні оцінки індивідуальної ситуації професійного виключення у безробітних та їх когнітивно-смыслові конструкти. Вивчення когнітивних оцінок безробітних дозволило виявити їх найбільш фрустровані психологічні («непевненість у майбутньому», «почуття залежності від зовнішніх обставин») і соціально-психологічні («неможливість використати фах», «складне фінансове становище») сфери життєдіяльності в ситуації професійного виключення. Експліковано систему когнітивно-смыслових конструктів безробітних, що детермінують змістовий характер переживання криз («соціальна оцінка», «професійна ідентифікація», «непевненість в собі – залежність від інших», «відсутність перспективи – переживання почуття меншовартості»).

Ключові слова: професійне виключення, безробіття, криза, переживання, когнітивні оцінки, когнітивно-смыслові конструкти.

Рудюк О.В. Опыт исследования когнитивно-смысловых детерминант переживания кризисов у безработных. В статье представлен опыт эмпирической разработки проблемы переживания кризисов у безработных. В рамках изучения особенностей когнитивно-смысловой детерминации переживания кризисов у безработных исследованы его эмпирические корреляты – когнитивные оценки индивидуальной ситуации профессионального исключения у безработных и их когнитивно-смысловые конструкты. Изучение когнитивных оценок безработных позволило выявить

их наиболее фрустрированные психологические («неуверенность в будущем», «чувство зависимости от внешних обстоятельств») и социально-психологические («невозможность использовать профессию», «сложное финансовое положение») сферы жизнедеятельности в ситуации профессионального исключения. Эксплицировано систему когнитивно-смысловых конструктов безработных, детерминирующих содержательный характер переживания кризисов («социальная оценка», «профессиональная идентификация», «неуверенность в себе – зависимость от других», «отсутствие перспективы – переживание чувства неполноценности»).

Ключевые слова: профессиональное исключение, безработица, кризис, переживания, когнитивные оценки, когнитивно-смысловые конструкты.

Постановка проблеми. В умовах глобалізованої економіки процеси, що відбуваються на ринку зайнятості, характеризуються високим ступенем динамічності та суперечливості, що в реаліях вітчизняної соціально-економічної ситуації проявляється в трендах невизначеності та кризовості професійного розвитку. Найбільш очевидним проявом кризовості професійного розвитку на сучасному етапі можна назвати безробіття, яке в умовах перманентної соціально-економічної депривації акумулює в собі як потенційні можливості для розвитку адаптивного потенціалу особистості, так і найбільш небезпечні ризики для її цілісного і повноцінного функціонування. Супроводжуючись як правило втратою почуття визначеності і прозорості у відношенні власного майбутнього, депривацією базових потреб, професійною і соціальною маргіналізацією, втратою сенсу життя, безробіття стало сьогодні для багатьох джерелом гострого переживання кризи.

Кризовий характер безробіття зумовлений втратою важливих елементів життєзабезпечення людини: соціального статусу, звичного кола спілкування, матеріального статку та ін. Чим більше компонентів життєвої ситуації деформується і чим більш значимими вони є для конкретної людини, тим більш кризовою буде сприйматися ситуація втрати або відсутності роботи. Тому розуміння психологічних умов і закономірностей подолання негативних ефектів і наслідків безробіття неможливе без концептуальної і емпіричної розробки релевантних даному феномену категорій і понять.

Категорією, здатною змістовно охопити увесь простір феноменологічної представленості даного явища, емпірично фіксувати індивідуальні форми особистісної трансформації кризових відношень зайнятості, є концепт *переживання*. Ми вважаємо, що його операціональний потенціал забезпечить не лише психологічну реконструкцію суб'єктивного простору безробітних, але і експлікацію психологічних закономірностей конструктивного подолання негативних ефектів і наслідків професійного виключення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концептуалізація кризової феноменології у сфері трудової зайнятості має теоретичний та емпіричний досвід розробки як у вітчизняній (А. Дьомін, М. Бендюков, Н. Глуханюк, І. Городецька, М. Дмитрієва, С. Євдокимова, Г. Єфремова, О. Житник, Л. Кален, М. Кліщевська, Г. Колобкова, Н. Михайлова, Ю. Павлов, Л. Пельцман, О. Рябова, Н. Саврілова, В. Солнцева, Т. Чуйкова, С. Шафікова та ін.), так і у зарубіжній психології (А. Барбер, А. Вайнфілд, Дж. Дозьє, Д. Дулі, Б. Ешфорт, Р. Каталано, Р. Лазарус, Дж. Летек, К. Рук, А. Сакс, М. Тіджман, Н. Фізер, С. Фінеман, Б. Хьюстон та ін.). Попри високу результативність такого пошуку, відсутні спроби концептуалізації проблеми подолання кризи безробіття через призму аналізу закономірностей когнітивно-сислової активності самих безробітних, їх активної суб'єктивної позиції по відношенню до ситуації професійного виключення. Наш досвід вивчення актуальної проблеми свідчить, що ефективність такої когнітивно-сислової активності безробітних у кризовій ситуації співвідноситься з якісним змістом і смислорядісним характером їх *переживання*.

Операціоналізація концепту *переживання* в якості особливої форми суб'єктивної активності безробітного можлива лише на основі розуміння його як процесу, який має когнітивно-сисловий характер, і виникає при неможливості реалізації суб'єктом професійного виключення провідних цілей, мотивів і цінностей свого життя, проявляється в перетворенні його психологічного світу у напрямку активізації і переосмислення своїх внутрішніх резервів, активної сислової роботи по дискредитації неадекватних новій соціальній ситуації цінностей.

На основі викладеного можна сформулювати **мету дослідження**, яка полягає у вивченні особливостей когнітивно-сислової детермінації переживання криз у безробітних. Її конкретизація в рамках даної статті дозволила визначити основні завдання:

1. Вивчення *когнітивних оцінок* індивідуальної ситуації професійного виключення у безробітних.

2. Дослідження *когнітивно-сміслових конструктів* безробітних, що детермінують змістовий характер переживання криз.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Об'єктом емпіричного дослідження стала безробітна молодь віком від 18 до 35 років з різним стажем безробіття. Якісна структура вибірки, яка налічувала 348 осіб, відповідає соціально-демографічним і професійним характеристикам безробітних, зареєстрованих Рівненським міським центром зайнятості, на базі якого і проводилася основна частина дослідження.

Вивчення *когнітивних оцінок* індивідуальної ситуації професійного виключення у безробітних проводилося в ході пілотажного дослідження з допомогою авторської формалізованої анкети. З цією метою було сформовано репрезентативну рандомізовану вибірку безробітних кількістю 50 осіб з числа учасників емпіричного дослідження. Їм було запропоновано проаналізувати індивідуальну ситуацію професійного виключення (безробіття) і описати ті сфери (фактори) життєдіяльності, які виявилися у них фрустрованими внаслідок втрати професійної і трудової зайнятості і детермінують змістовий характер переживання. Для аналізу і систематизації отриманих даних було залучено спеціалістів міського центру зайнятості, професійні обов'язки яких передбачають безпосередню роботу з безробітними в рамках психологічного і професійного консультування, професійної переорієнтації тощо.

Спеціалістам було запропоновано здійснити експертну оцінку відповідей безробітних і виокремити фактори (сфери) життєдіяльності, які виявилися у них найбільш фрустрованими внаслідок втрати професійної і трудової зайнятості. У результаті було виділено перелік факторів (сфер) життєдіяльності (які найчастіше зустрічалися у відповідях), який змістовно відображає два рівні фрустрованості безробітних – соціально-психологічний і психологічний.

Найбільш фрустрованими соціально-психологічними факторами (сферами) життєдіяльності у безробітних внаслідок професійного виключення (безробіття) виявилися: *«неможливість використати фах»*, *«складне фінансове становище»*, *«зменшення і втрата соціальних контактів»*, *«погіршення стосунків у сім'ї»*, *«зміна відношення з боку оточуючих»*, *«втрата соціального статусу»*. Найбільш фрустрованими психологічними факторами (сферами) життєдіяльності у безробітних в ситуації втрати або відсутності роботи виявилися: *«невпевненість у майбутньому»*, *«поганий настрій, пригніченість»*, *«почуття безпорадності»*, *«почуття меншовартості»*, *«невпевненість в собі, невміння себе подати»*, *«почуття залежності від зовнішніх обставин»*.

В ході реалізації основної частини емпіричного дослідження усім досліджуваним (348 осіб) було запропоновано проранжувати окремо наведені переліки соціально-психологічних і психологічних факторів за критерієм найбільшої фрустрованості в ситуації безробіття. Найбільш фрустрованій сфері життєдіяльності з кожного переліку факторів приписувався перший ранг, найменш фрустрованій сфері – останній ранг.

Вивчення когнітивних оцінок індивідуальної ситуації професійного виключення дозволило виявити деякі тенденції, важливі для розуміння суб'єктивних закономірностей переживання криз у безробітних, забезпечивши тим самим основу для експлікації їх когнітивно-сміслових конструктів.

Таблиця 1

Соціально-психологічні фактори життєдіяльності безробітних
(у % від загальної кількості опитаних для кожного рангу)

Зміст соціально-психологічного фактору	Ранги соціально-психологічних факторів					
	1	2	3	4	5	6
неможливість використати фах	38,2	32,5	17,2	12,1	–	–
складне фінансове становище	26,8	26,4	33,6	13,2	–	–
зменшення і втрата соціальних контактів	–	–	–	17,2	44,3	38,5
погіршення стосунків у сім'ї	14,7	23,9	31,2	12,9	7,2	10,1
зміна відношення з боку оточуючих	–	–	–	10,1	44,3	45,7
втрата соціального статусу	20,4	17,2	17,8	34,6	4,3	5,7

Якщо проаналізувати відсотковий розподіл безробітних у відношенні фрустрованих соціально-психологічних факторів життєдіяльності внаслідок професійного виключення (табл. 1), то стає очевидним, що неможливість реалізувати отримані під час навчання фахові знання і навички є найбільш фрустрованою соціально-психологічною сферою життєдіяльності, що турбує молодь, оскільки 38,2% всіх безробітних приписали їй перший ранг.

Якщо взяти до уваги сукупний показник фактора *«неможливість використати фах»* за двома першими рангами, то переважна частина безробітних (70,7%) віддала пріоритет саме йому. Це свідчить про змістовно-сміслову детермінованість процесів професійної ідентифікації у переважній частині молоді і, як наслідок, суб'єктивну значимість можливої професійної декваліфікації внаслідок безробіття. Можна сказати, що переживання, пов'язані з неможливістю використати освіту і кваліфікацію, належать до специфічних ефектів безробіття.

Фінансові труднощі, які природно і закономірно пов'язані з професійним виключенням, є актуальними для 53,2% (за сумою перших двох рангів) безробітних. Вихід на одне з перших місць фактору *«складне фінансове становище»* є закономірним. Для безробітних це основне джерело страхів і побоювань, оскільки матеріальна депривація змінює звичний уклад життя, зміст цілей і домагань, формує іншу культуру споживання, робить людей більш тривожними, дратівливими, емоційно нестійкими тощо. Матеріальну депривацію можна віднести до розряду генералізованих, неспецифічних ефектів безробіття.

Якщо взяти до уваги, що молодь, виступаючи специфічною суспільною стратою з надзвичайно динамічними соціальними потребами і обмеженістю ресурсів у їх реалізації, прагне реалізувати свій особистісний і професійний потенціал в умовах превалювання цінностей матеріального достатку і фінансового благополуччя, то логічним і закономірним є високий рівень їх фрустрованості в ситуації професійного виключення.

Соціально-психологічні фактори, пов'язані з переживаннями стосовно зміни або втрати статусної ідентифікації (*«втрата соціального статусу»*) і зміни рольової структури сім'ї, викривлення сталого балансу внутрішньосімейної ієрархії, погіршення сімейного мікроклімату (*«погіршення стосунків у сім'ї»*), виокремлюють в якості найбільш фрустрованих відповідно 37,6% і 38,6% безробітних (за сумою перших двох рангів).

Закономірно, що трудова зайнятість, володіючи самостійною цінністю для людини, опосередковано забезпечує збереженість багатьох інших ціннісних компонентів її життя. У разі її депривації відбувається порушення не тільки фінансово-матеріальних і соціально-професійних, але й міжособистісних, соціально-цільових, соціально-ідентифікаційних і соціально-спонукальних зв'язків особистості [1; 3]. В даному випадку можна говорити про те, що інтерференція зазначених вище факторів і створює в індивідуально-психологічній проекції безробітних фон перманентного емоційного напруження, який проявляється у формі гострого переживання кризи.

Відповідно, зниження показників соціальної комунікації (*«зменшення і втрата соціальних контактів»*) (82,8% безробітних за сумою останніх двох рангів) і погіршення відношення з боку оточуючих (*«зміна відношення з боку оточуючих»*) (90% безробітних за сумою останніх двох рангів) не є у молодих безробітних особливо фрустрованими. Порівняно низький рівень фрустрованості зазначених соціально-психологічних сфер життєдіяльності у безробітних можна пояснити розгалуженою соціальною мережею, гнучкою системою механізмів соціальної компенсації, відсутністю їх жорсткої детермінованості професійним середовищем, а також віковими нормами і суспільним мораторієм, які вимагають від молодих людей меншої особистісної відповідальності порівняно з дорослими.

Отже, в цілому ранжування соціально-психологічних факторів (сфер) життєдіяльності безробітних дало логічні і несуперечливі результати, які в повній мірі репрезентували систему їх найактуальніших соціально-психологічних потреб, що не знаходять адекватної реалізації.

Оцінка рівня психологічної фрустрованості безробітної молоді знайшла своє відображення у результатах ранжування найбільш фрустрованих психологічних факторів життєдіяльності (табл. 2). Результати ранжування найбільш фрустрованих психологічних факторів життєдіяльності у безробітних є показовими в сенсі розуміння найбільш актуальних психологічних потреб та наслідків неможливості їх реалізації молодими людьми, які опинилися в ситуації втрати професійної і трудової зайнятості.

Найбільш виражений характер фрустрованості мають фактори *«почуття залежності від*

зовнішніх обставин» (69.2% безробітних за сумою перших двох рангів) і «невпевненість у майбутньому» (66.4% безробітних за сумою перших двох рангів).

Таблиця 2

Психологічні фактори життєдіяльності безробітних
(у % від загальної кількості опитаних для кожного рангу)

Зміст психологічного фактору	Ранги психологічних факторів					
	1	2	3	4	5	6
невпевненість у майбутньому	44.0	22.4	29.3	4.3	–	–
поганий настрій, пригніченість	5.7	17.2	4.6	56.6	10.1	5.7
почуття безпорадності	–	–	–	10.1	61.7	28.2
почуття меншовартості	–	–	–	5.7	29.6	64.7
невпевненість в собі, невміння себе подати	11.8	29.6	46.8	11.8	–	–
почуття залежності від зовнішніх обставин	38.5	30.7	19.3	11.5	–	–

Ці результати доволі логічно можна пояснити в рамках теорії М. Яходи [3]. Вона виділяє п'ять латентних функцій трудової зайнятості, які чітко проявляються в ситуації втрати роботи: 1) праця в силу своєї регулярності і певного часового розпису структурує повсякденне життя людини, робить його впорядкованим, вписує в ритми більш широких соціальних спільностей; 2) трудова зайнятість передбачає регулярну взаємодію з колегами, іншими людьми, що створює передумови для встановлення професійних і дружніх контактів, розширення соціального горизонту людини. Взаємодія з колегами не тільки розширює досвід спілкування, але і являється амортизатором багатьох проблем, що виникають в професійній діяльності і за її межами; 3) праця – засіб залучення людини до колективних цілей, оскільки формує не лише зміст індивідуальних трудових цілей, але і пов'язує їх з цілями інших людей і організацій. Це робить людську працю осмисленою, підтримує в людині почуття загальної компетентності; 4) зайнятість формує соціальний статус людини, оскільки пов'язана з виконанням певних ролей на певних позиціях в соціальній структурі суспільства. З одного боку, це впливає на формування персональної ідентичності і самооцінки, а з іншого боку, позначається на соціальному статусі інших членів сім'ї і сім'ї в цілому; 5) участь у трудовій зайнятості спонукає до регулярної активності, підтримуючи тим самим високий рівень життєвого тону.

Результати нашого дослідження дозволяють доповнити перелік зазначених латентних функцій, принаймні, ще двома. З одного боку, інтеграція людини у сферу трудової зайнятості дозволяє забезпечити не лише прозорість і визначеність професійної перспективи, але і підтримувати почуття впевненості у майбутньому взагалі, з іншого – трудова зайнятість як основний засіб, передумова і можливість задоволення найфундаментальніших особистісних (соціальних і психологічних) потреб, формує у людини почуття впевненості і незалежності від зовнішніх обставин та інших людей. Логічно, що їх депривація в ситуації професійного виключення буде викликати психологічні ефекти, які зафіксовані в нашому дослідженні. Проте ми не виключаємо, що названі функції є специфічними лише у відношенні категорії молодих безробітних.

Найменш виражений характер за результатами дослідження мають психологічні фактори «почуття безпорадності» (89.9% безробітних за сумою останніх двох рангів) і «почуття меншовартості» (94.3% безробітних за сумою останніх двох рангів). Це підтверджує той факт, що молодь володіє оптимальним адаптивним ресурсом, здатним забезпечити високий рівень соціальної і персональної ідентичності та особистісної інтегрованості в ситуації безробіття. В даному випадку, відсутність у молоді пасивної стратегії реагування на ситуацію можливої професійної декваліфікації може бути пов'язана як з віковими особливостями безробітних взагалі, так і зі специфікою вибіркової сукупності зокрема.

Результатом реалізації наступного етапу дослідження стала експлікація когнітивно-сміслових конструктів безробітних, які лежать в основі процесів їх суб'єктивно-сміслові інтерпретації індивідуальної ситуації професійного виключення, визначають змістовий характер переживання криз.

Для вирішення цього завдання було використано метод багатомірного шкалювання, зокрема модель суб'єктивних переваг [2, с. 324], вихідними даними для якої стали групові матриці результатів упорядкування (ранжування) кожним безробітним набору стимулів (соціально-психологічних і психологічних факторів (сфер) життєдіяльності) за критерієм найбільшої фрустрованості. І хоча в нашому дослідженні така диференціація факторів на соціально-психологічні і психологічні є умовною (реально вони є елементами цілісного суб'єктивного простору безробітних), проте в сенсі емпіричної розробки заявленої проблеми є дуже важливою. Ця модель дозволила отримати груповий психологічний простір стимулів в осях істотних ознак-критеріїв і розміщені в цьому ж просторі ідеальні точки для кожного суб'єкта.

В результаті реалізації відповідних процедур математико-статистичного аналізу було отримано оптимальне двохшкальне рішення для двох груп показників: соціально-психологічних і психологічних факторів життєдіяльності безробітних.

Результати шкалювання соціально-психологічних факторів безробітних дозволяють достатньо однозначно інтерпретувати групові критерії переваг за координатами об'єктів. Перша шкала репрезентована двома полюсами-факторами: *«зміною відношення з боку оточуючих»* і *«погіршенням стосунків у сім'ї»*. Вона відображає, на нашу думку, ефекти соціального резонансу і суспільної оцінки факту професійного виключення у свідомості молодих безробітних. Такий резонанс серед найближчого оточення безробітного (сім'я) і в суспільній свідомості (соціум) дає підстави інтерпретувати когнітивно-смысловий конструкт **«соціальної оцінки»** як предиктор змістового характеру переживання кризи в ситуації професійного виключення.

Друга шкала представлена двома полюсами-факторами: *«неможливістю використати фах»* і *«зменшенням і втратою соціальних контактів»*. На відміну від критеріїв, представлених першою шкалою (за характером є зовнішніми), критерії, що лежать в основі другої шкали, є внутрішньо детермінованими, так як виступають базовими елементами процесів професійної ідентифікації молодих безробітних. Високий рівень професійної ідентифікації, вибраний фах і отримана під час навчання спеціальність (80.7% від загальної кількості безробітних) виявилися настільки глибоко інтегрованими у професійну самосвідомість молодих людей, що девальвація професійного статусу внаслідок професійного виключення виявилася дуже значимою для них втратою. Реалізація і розвиток професійних потенцій можливі лише за умови активної інтеграції і включення молоді в систему професійних стосунків, що неможливо поза рамками професійного простору. Тому полюс-фактор *«зменшення і втрата соціальних контактів»* ілюструє якраз фрустрацію професійних контактів як форми соціальних контактів і як необхідного механізму формування професійної ідентичності. Це дає підстави нам виокремити ще один когнітивно-смысловий конструкт **«професійної ідентифікації»**, який лежить в основі патерну когнітивно-смыслових реакцій безробітних на ситуацію їх професійного виключення і в значній мірі визначає результативний ефект переживання кризи.

Інтерпретація результатів шкалювання психологічних факторів безробітних хоча і не викликає особливих труднощів в нашому конкретному випадку, проте є нелегким завданням, оскільки на практиці (в реальному житті) дуже важко відділити «чисті» психологічні ефекти безробіття від похідних.

Перша шкала представлена двома полюсами-факторами: *«невпевненістю в собі, невмінням себе подати»* і *«почуттям залежності від зовнішніх обставин»*. Логіка пояснення такого результату криється, на нашу думку, у вікових особливостях і особистісних характеристиках суб'єктів професійного виключення. Фактор віку і, відповідно, актуального досвіду, є важливим прогностичним чинником, який визначає стратегію реагування на ситуацію професійного виключення у безробітній молоді. Вікова специфіка і досвід її професійного розвитку можуть бути джерелом появи ефектів, які, з одного боку, виступатимуть фасилітаторами активної (ефективної) стратегії реагування на критичну подію, а з іншого, її інгібіторами. Інгібітором процесу ефективного реагування на ситуацію професійного виключення у безробітних може виступати високий стресуючий потенціал ситуації безробіття на фоні відсутності у молоді досвіду вирішення пов'язаних з ним соціально-психологічних проблем (*«невпевненість в собі, невміння себе подати»*).

З іншого боку, більшість молодих людей, які проходять професійну перепідготовку на базі центру зайнятості, характеризуються вираженням інтернальним локусом контролю. Виражені інтернальні атрибуції молодих безробітних гальмують актуалізацію активних поведінкових стратегій

адаптації (самостійний пошук роботи, активне залучення соціальних ресурсів для відновлення зайнятості та ін.) і фасилітують емоційно-фокусовані стратегії подолання безробіття – через активізацію процесів смислорозуміння і смислотрансформуючого переживання криз у їх суб'єктивному досвіді. Це, певною мірою, може викликати у молодих людей загострення почуття залежності від обставин та інших людей (*«почуття залежності від зовнішніх обставин»*).

Можливим поясненням отриманих результатів також може бути те, що ситуація професійного виключення актуалізує у молодих безробітних патерналістську стратегію поведінки, рудиментарні залишки якої були інтеріоризовані від батьків (сім'ї, родини) і у свідомості молодого покоління виявляють певну інерційність. У будь-якому разі, більш ретельне вивчення цього питання може стати предметом окремого дослідження.

З огляду на це, ми можемо маркувати виділений когнітивно-смысловий конструкт як **«невпевненість в собі – залежність від інших»**.

Полюсами другої шкали виявилися психологічні фактори: *«невпевненість у майбутньому»* і *«почуття меншовартості»*. Це знаходить закономірне пояснення, адже перспектива життєвого самоздійснення молоді тісно корелює з можливістю професійної самореалізації, яка виступає своєрідним еталоном, мірилом життєвого успіху. Фрустрація можливостей у реалізації професійної перспективи іррадіює у більш широку площину життєвої самореалізації. Відсутність перспективи в оцінці свого майбутнього (професійного і, більш ширше, життєвого) в силу вираженого максималізму, характерного для цієї вікової групи, набуває особливої гостроти у переживаннях молодих людей, навіть до переживання почуття меншовартості. І хоча результати ранжування психологічних факторів вказують на протилежні тенденції (фактор *«почуття меншовартості»* виявився для безробітних найменш фрустрованим), їх слід інтерпретувати як результат використання психологічних механізмів захисту. З огляду на це, позначаємо виділений когнітивно-смысловий конструкт як **«відсутність перспективи – переживання почуття меншовартості»**.

Якщо порівняти експліковані когнітивно-смыслові конструкти між собою, то можна помітити, що при шкалюванні саме психологічних факторів безробітних вони утворені дихотоміями «причина-наслідок». Це може свідчити про високу ймовірність існування причинно-наслідкових взаємозалежностей між виділеними психологічними полюсами-факторами. Для перевірки і уточнення такого припущення доцільним буде проведення додаткового дослідження.

Висновки і перспективи подальших досліджень. На основі визначеної мети, яка полягала у вивченні особливостей когнітивно-смыслові детермінації переживання криз у безробітних, було досліджено його емпіричні кореляції – *когнітивні оцінки* індивідуальної ситуації професійного виключення у безробітних та їх *когнітивно-смыслові конструкти*, що детермінують змістовий характер переживання криз.

За результатами ранжування виявилось, що найбільш гостро безробітні переживають фрустрацію психологічних (*«невпевненість у майбутньому»*, *«почуття залежності від зовнішніх обставин»*) і соціально-психологічних (*«неможливість використати фах»*, *«складне фінансове становище»*) факторів (сфер) життєдіяльності в ситуації професійного виключення.

Шкалювання психологічних факторів (сфер) життєдіяльності безробітних дозволило експлікувати два когнітивно-смыслові конструкти, які свідомо чи несвідомо використовують молоді люди в процесі суб'єктивної інтерпретації індивідуальної ситуації професійного виключення: **«невпевненість в собі – залежність від інших»** і **«відсутність перспективи – переживання почуття меншовартості»**. Ще два когнітивно-смыслові конструкти були експліковані в процесі шкалювання соціально-психологічних факторів (сфер) життєдіяльності безробітних: **«соціальна оцінка»** і **«професійна ідентифікація»**.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку вбачаємо у емпіричній перевірці припущення про каузальний характер взаємозалежності між психологічними полюсами-факторами виділених когнітивно-смыслових конструктів, а також у дослідженні інтегральних особистісних детермінант переживання криз у безробітних.

Список використаних джерел

1. Глуханюк Н.С. Психология безработицы: введение в проблему / Н.С. Глуханюк, А.И. Колобкова, А.А. Печёркина. – 2-е изд., доп. – М.: Моск. психол.-соц. ин-т, 2003. – 84 с.
2. Наследов А.Д. Математические методы психологического исследования: анализ и интерпретация данных / А.Д. Наследов. – СПб.: Речь, 2004. – 392 с.

3. Jahoda M. Work, employment, and unemployment: values, theories, and approaches in social research / M. Jahoda // American Psychologist. – 1981. – Vol. 36, № 2. – P. 184-191.

References translated and transliterated

1. Gluhanjuk N.S. Psihologija bezroboticy: vvedenie v problemu [Unemployment Psychology: an introduction to the problem] / N.S. Gluhanjuk, A.I. Kolobkova, A.A. Pechjorkina. – 2-e izd., dop. – M.: Mosk. psihol.-soc. in-t, 2003. – 84 s.
2. Nasledov A.D. Matematicheskie metody psihologicheskogo issledovanija: analiz i interpretacija dannyh [Mathematical methods of psychological research: analysis and interpretation of data] / A.D. Nasledov. – SPb.: Rech', 2004. – 392 s.
3. Jahoda M. Work, employment, and unemployment: values, theories, and approaches in social research / M. Jahoda // American Psychologist. – 1981. – Vol. 36, № 2. – P. 184-191.

Rudiuk O.V. The experience of studying of cognitive-notional determinants of crisis experiencing by the unemployed.

The article deals with the experience of empirical elaboration of the issue of overcoming of professional exclusion crisis of the unemployed. It was demonstrated that in the most of the given issue studies of the attempts of conceptualization of unemployment crisis overcoming issue through the prism of cognitive-notional activity patterns of the unemployed analyses, their active subjective position in relation to the situation of professional exclusion are absent. On this basis it is defined that concept “experiencing” which is able to reach the whole area of phenomenological representation of this phenomenon, to fix empirically individual forms of personal transformation of employment crisis relations of the unemployed and has an operational potential in studying of the actual issue. In the frame of studying features of cognitive-notional determination of crisis experiencing by unemployed its empirical correlates were studied, namely cognitive evaluation of individual situation of professional exclusion of the unemployed and its cognitive-notional constructs. Studying of cognitive assessment of the unemployed allowed to detect their most frustrated psychological, namely “uncertainty about future”, “the feeling of dependence on external circumstances” and such social-psychological as “impossibility to use profession”, “complicated financial state” of life spheres in the situation of professional exclusion. The system of cognitive-notional constructs of the unemployed was explicated and it was determined such content nature of crisis experiencing as “social evaluation”, “professional identification”, “diffidence which is dependence on the other”, “the lack of prospects which causes experiencing inferiority”.

Keywords: professional exclusion, unemployment, crisis, experiencing, cognitive assessment, cognitive-notional constructs.

УДК 155.2+302+158.4

ТЕСТ-ОПИТУВАЛЬНИК СХИЛЬНОСТІ ДО АВАНТЮРНОСТІ (АВАНТ-1): РЕЗУЛЬТАТИ АПРОБАЦІЇ

О.П. Саннікова

доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри загальної та диференціальної психології
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
osanniland@gmail.com

О.І. Санніков

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
доцент кафедри теорій і методики практичної психології
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
asannikov2010@gmail.com

Н.І. Меленчук

аспірант кафедри загальної та диференціальної психології
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
mrs.melenchuk@mail.ru

Саннікова О.П., Санніков О.І., Меленчук Н.І. Тест-опитувальник схильності до авантюристичності (АВАНТ-1): результати апробації. У статті розглядаються поняття «авантюра», «схильність до авантюристичної поведінки (авантюристичність)», презентовано результати розробки та апробації оригінальної україномовної версії авторського «Тест-опитувальника схильності до авантюристичності (АВАНТ-1)». Методика спрямована на вивчення компонентів авантюристичності, що належать до формально-динамічного та якісного рівня її континуально-ієрархічної структури. Тест-опитувальник діагностує: настановний, емоційний, когнітивний, конативний (поведінковий) компоненти схильності до авантюристичності; риси особистості, що аранжують авантюристичність; чутливість до авантюристичних дій; загальний показник схильності до авантюристичності. Здійснено апробацію оригінального психодіагностичного інструменту за усіма вимогами психометрії, підтверджено його теоретичний конструкт, доведена надійність і валідність.

Ключові слова: континуально-ієрархічний підхід, схильність до авантюристичної поведінки, авантюристичність, компоненти авантюристичності, апробація, надійність, валідність.

Саннікова О.П., Санніков А.І., Меленчук Н.І. Тест-опросник склонности к авантюристичности (АВАНТ-1): результаты апробации. В статье рассматриваются понятия «авантюра», «склонность к авантюристичному поведению (авантюристичности)», презентованы результаты разработки и апробации оригинальной украиноязычной версии авторской

методики, направленої на изучение компонентів авантюристичності, принадлежащие к формально-динамическому и качественному уровню ее континуально-иерархической структуры. Тест-опросник диагностирует: установочный, эмоциональный, когнитивный, конативный (поведенческий) компоненты склонности к авантюристичности; некоторые черты личности, аранжирующие авантюристичность; чувствительность к авантюристичным действиям и общий показатель склонности к авантюристичности. Осуществлена апробация оригинального психодиагностического инструмента в соответствии с требованиями психометрии, подтвержден его теоретический конструкт, доказана надежность и валидность.

Ключевые слова: континуально-иерархический подход, склонность к авантюристичному поведению, авантюристичность, компоненты авантюристичности, апробация, надежность, валидность.

Постановка проблеми. Необхідність вивчення авантюристичності (схильності особистості до авантюристичної поведінки) спричинена не тільки науковими інтересами, що пов'язані з дефіцитом спеціальних досліджень, спрямованих на структурний аналіз даного феномену, на вивчення покомпонентного складу його показників, індивідуально-психологічних проявів тощо, а й соціальними перетвореннями сьогодення, котрі вимагають від особистості сміливого, а інколи й скорого прийняття рішень в умовах активних трансформаційних процесів, що відбуваються в суспільстві. Не менш важлива розробка психодіагностичного інструментарію, спрямованого на вивчення характеристик авантюристичності, що спричинено відсутністю адекватних методик, котрі можна використовувати не тільки в наукових, а й в практичних цілях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В історичні часи авантюризм розглядався по-різному. У його визначенні важливу роль відігравало уявлення спільноти про норму та форми її порушення. Саме тому, більшість людей використовують поняття «авантюризм» у повсякденному житті, визначаючи його як аморальну поведінку, шахрайство, інтриганство, аферизм. Проте, обмеження цього явища тільки рамками антиповедінки приводить до одностороннього підходу. Необхідно розкрити і позитивні сторони авантюризму. Насамперед, авантюрист – це «шукач, котрий визнав у собі прагу пристрасного відкриття невідомого». Авантюристичні вчинки дають можливість замінити буденність існування чимось новим, допомагають позбутися одноманітності життя і досягти чогось більшого. У справжнього авантюриста віра в себе невіддільна від віри в прихильність фортуни, а відчуття своєї неординарності від відчуття своєї обираності [3, с. 113].

Авантюристичність, розглядається не лише як негативне явище відносно оточення, а і як ресурс творчого прийняття рішень особистістю, котра може сприяти або запобігати адаптаційним процесам у життєдіяльності людини.

У масовій свідомості поняття авантюризм і аферизм не розділяються. Однак ці поняття не слід ототожнювати, оскільки вони мають різне семантичне значення. Так, афера (від французького *affaire* – справа) – це обман, шахрайство, а **авантюра** – це надія на удачу, що не підкріплена ретельним аналізом ситуації [3, с. 115].

Саме така ситуація створює принагідні (кращі) умови для авантюристичної поведінки. Зрозуміло, що кожна людина у своєму житті стикається з такою ситуацією і виявляє авантюристичну поведінку і, навіть, досить успішно для себе. Якщо особа часто використовує подібний стиль поведінки, особливо, коли цьому сприяють певні риси особистості (предиктори), то можна говорити про наявність у такої особи схильності до авантюристичної поведінки, тобто до авантюристичності. Слід розрізняти поняття, що споріднені з поняттям «авантюризм». Спираючись на літературні джерела, ми вважаємо, що:

- *суб'єктивно авантюристична ситуація* – це суб'єктивна інтерпретація зовнішніх та внутрішніх умов, яка спонукає особистість до вибіркової активності, спрямованої на авантюристичні дії;
- *авантюристичні дії* – це дії, котрі спрямовані на вирішення конкретного (простого стосовно мети) завдання в умовах суб'єктивно авантюристичної ситуації;
- *авантюристична поведінка* – це цілеспрямована соціальна поведінка, що дозволяє суб'єкту певними способами, котрі відповідають особливостям особистості та ситуації, реалізовувати свої авантюристичні наміри;
- *стилі авантюристичної поведінки* – більш-менш універсальні реакції на авантюристичну ситуацію з метою оптимальної взаємодії переживань, мислення, когніцій задля перетворення їх у відповідність з авантюристичними намірами;
- *авантюристичний ресурс особистості* – це можливості людини, використання яких забезпечує виконання програми та засобів (стратегій) для вирішення авантюристичних намірів (мети);
- *авантюристична особистість* – це така особистість, котра наділена не лише розвинутою

авантюристично, а й тими рисами особистості, що супроводжують прояви авантюристичності, спонукають до авантюристичних дій, тобто, виступають у якості її внутрішніх чинників і детермінант.

При всій різниці розуміння та відсутності єдиної теоретичної позиції щодо досліджуваного феномену, ми розглядаємо **авантюристичність** (схильність до авантюристичної поведінки) як стійку властивість особистості, психологічна сутність якої виявляється у *надії на легкий і швидкий успіх, удачу* при наявності кінцевої *мети*, яка є принадливою для особистості, *без ретельного аналізу реальних зовнішніх обставин, власних можливостей (ресурсів), шляхів вирішення проблеми тощо, при досягненні цієї мети.*

Основним критерієм наявності авантюристичності є **невідповідність (інконгруентність)** суб'єктивного бачення ситуації, що існує в уяві особистості, об'єктивній реальності, зокрема:

- невідповідність намірів реальному результату;
- невідповідність досягнень (мети), котрі очікуються суб'єктивно реальним досягненням;
- невідповідність уявних умов і обставин, котрі суб'єктивно оцінюються як такі, що сприяють легкому успіху, реальним умовам;
- невідповідність уявних (суб'єктивно оцінюваних) можливостей, здібностей, сил (ресурсів) реальним (об'єктивно існуючим) можливостям тощо.

При цьому, авантюристичність характеризується: 1) спрямованістю на досягнення легкого і швидкого успіху, позитивною настановою на подібні дії, орієнтацією на удачу; 2) позитивним настроєм, радісним очікуванням легкого успіху, передчуттям позитивного результату тощо; 3) певним способом мислення: легковажністю, поверхневою логікою, слабким урахуванням змін, відсутністю аналізу конкретної ситуації, обставин; 4) певними діями, поведінкою, вільною від будь-яких обмежень, вимог, умовностей тощо [1].

Аналіз літератури показав необхідність експлікації та опису компонентно-структурної моделі схильності до авантюристичної поведінки (авантюристичності), що передбачає розробку й обґрунтування багаторівневої, багатокомпонентної структури з урахуванням таких основних характеристик цієї властивості особистості: стійкість, системність, інтегральність [6]. В якості теоретико-методологічної основи для вирішення цієї задачі нами обраний континуально-ієрархічний підхід до дослідження структури особистості О.П. Саннікової [6; 7].

У контексті даного підходу особистість розглядається як макросистема, що складається з різнорівневих підсистем, котрі мають специфічні характеристики. Як рівні виділяються: 1) формально-динамічний; 2) змістовно-особистісний; 3) соціально-імперативний. З позицій даного підходу можна припустити, що на кожному з рівнів авантюристичність презентована відповідними компонентами, котрі характеризуються своїм специфічним змістом. При цьому компоненти різних рівнів схильності до авантюристичної поведінки (авантюристичності) можуть своєрідно взаємодіяти між собою, доповнювати одне одного і утворювати цілісну інтегральну властивість, що не зводиться до суми її складових [5; 7].

Спираючись на вищезазначене, спробуємо надати структуру схильності до авантюристичності:

- *на соціально-імперативному рівні* схильність до авантюристичної поведінки (авантюристичності) відображає систему знань про вимоги даної культури, релігії, професії, соціального середовища стосовно можливих способів авантюристичної поведінки. На цьому рівні також виділяється і такий компонент схильності до авантюристичної поведінки (авантюристичності) як особистісні норми авантюристичної поведінки, якими користується особистість в ситуаціях ризику. Функцією даного рівня є нормативна регуляція проявів авантюристичної поведінки (авантюристичності);
- *на рівні індивідуального досвіду* (проміжна зона між змістовно-особистісним та соціально-імперативним рівнями) авантюристичність презентована досвідом авантюристичної поведінки. На цьому рівні в якості компонентів схильності до авантюристичної поведінки (авантюристичності) виділяються самооцінка власної авантюристичної поведінки, знання особистості про свої можливості в проявах авантюристичної поведінки, ставлення до себе як до авантюристичної особистості. Функцією цього рівня схильності до авантюристичної поведінки (авантюристичності) виступає регулювання обсягу взаємодії особистості із соціумом;
- *на змістовно-особистісному рівні* – схильність до авантюристичної поведінки (авантюристичність) виявляється в характеристиках, що пов'язані із спрямованістю особистості, її потребо-мотиваційною сферою, цінностями. До змістовних характеристик схильності до авантюристичної поведінки

(авантюрності) можна віднести силу і стійкість мотивації виявляти авантюрну поведінку; здатність до свідомої та вольової регуляції авантюрної поведінки; особистісну готовність до авантюрної поведінки, а також стійкі переваги особистості у використанні певних форм авантюрної поведінки, її стратегій в типових соціальних ситуаціях;

- *на якісному рівні* (проміжна зона між формально-динамічним та змістовно-особистісним рівнями) схильність до авантюрної поведінки (авантюрність) містить характеристики, котрі відображають психологічну сутність цього феномена;

- *на формально-динамічному рівні* – схильність до авантюрної поведінки (авантюрність) проявляє себе в динамічних характеристиках, що відображають особливості виникнення проявів авантюрної поведінки та форму їх реалізації в ризикованих ситуаціях.

Отже, авантюрність розглядається як *стійка системна інтегральна* властивість особистості, полікомпонентна за своєю структурою, котра включає формально-динамічні, якісні, змістовно-особистісні, соціально-імперативні характеристики. Запропоновані вище характеристики схильності до авантюрної поведінки (авантюрності) потребують більш детального розгляду та вивчення. На даному етапі дослідження переважно розглядаються формально-динамічні та якісні характеристики схильності до авантюрності. Обрання для розгляду саме цих характеристик пояснюється тим, що по-перше, вони належать до характеристик темпераментного рівня індивідуальності (за В.Д. Небиліциним та Б.М. Тепловим), тобто саме на їх основі формуються змістовні характеристики схильності до авантюрної поведінки (авантюрності); по-друге, як вже було зазначено, формально-динамічні та якісні характеристики містять в собі психологічну сутність будь-якого феномена, у тому числі й авантюрності.

Знайомство із психодіагностичним інструментарієм показало, що авантюрність як цілісна і багатокомпонентна властивість особистості спеціально не вивчалася, але її окремі характеристики діагностуються опосередковано методиками, котрі мають зовсім інші цілі діагностики.

Саме тому, перед нами постала задача розробити валідну і надійну методику, теоретичний конструкт якої співпадав би з нашими уявленнями про структуру авантюрності. Таким чином, метою даного повідомлення є презентація україномовного авторського «Тест-опитувальника схильності до авантюрності» (АВАНТ-1).

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів.

Переклад методики українською мовою потребував самостійного дослідження, її адаптації з подальшою повною апробацією україномовної методики. Попередньо методика була розроблена російською мовою, що спричинено специфічністю регіону м. Одеси і конкретною вибіркою обстежуваних [1]. Даний тест-опитувальник розроблявся нами за усіма правилами психометрії [2], ця версія методики показала високу ступінь надійності і валідності.

Нижче ми наводимо деякі компоненти авантюрності якісного та змістовно-особистісного рівнів, структура яких створена на основі аналізу літератури, досвіду професійних психологів та аналізу творів досліджуваних на задану тему [5; 6; 9]. Слід зазначити, що даний перелік не охоплює всі характеристики авантюрності зазначених рівнів, проте ми експлікували лише ті, що є більш характерними для авантюрності. Отже, цей тест вимірює такі компоненти авантюрності: настановний компонент (AvUst) [8] виявляє відношення до авантюрних дій (позитивне – прийняття, або негативне – неприйняття); думки, що керують реакціями особистості і виступають передумовою авантюрної поведінки (або блокують їх). «Настановний компонент відображує позицію особистості, що не підлягає безпосередньому спостереженню, проте виказує на її вибір, переваги і напрямок у якому вона буде себе презентувати. Таким чином, настановний компонент визначає вірогідність появи певної поведінки в певній ситуації» [8, с. 45]. У нашому випадку – вірогідність появи (або уникнення) авантюрної поведінки в суб'єктивній ситуації. До параметрів якісних характеристик авантюрності можна віднести: емоційний компонент – палітра афективних реакцій, що виявляються у авантюрності; – когнітивний компонент – різновиди суджень, міркувань стосовно авантюрності; конативний компонент – наявність дій, авантюрної поведінки. Крім того, опитувальник спрямований також на діагностику «джерел» авантюрності, тобто, рис особистості, що аранжують (супроводжують) і провокують авантюрну поведінку (AvAr) та чутливості до авантюрних дій (AvPo), що пропонуються з боку інших людей (психологічне реагування на авантюрні пропозиції), чутливість до авантюрних ситуацій.

Апробація україномовної версії авторського «Тест-опитувальника схильності до авантюристів» (АВАНТ-1) здійснювалася у Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка. Вибірку стандартизації склали студенти різних факультетів 2-4-х курсів у віці від 20 до 25 років. Вибірку стандартизації склали 205 осіб.

Математико-статистичну обробку даних (кореляційний, факторний аналіз) здійснено за допомогою комп'ютерної програми SPSS 13.0 for Windows. Факторний аналіз проводився на основі даних, одержаних в результаті емпіричного дослідження якісної структури схильності до авантюристів, що діагностується за допомогою набору індикаторів (питання-відповідь). Мета даної процедури, по-перше, полягала в тому, щоб знайти декілька фундаментальних факторів, котрі пояснювали б велику частину дисперсії в групі оцінок з різних питань, застосованих в нашому дослідженні (всього 72). По-друге, необхідно перевірити сформульовану нами гіпотезу щодо структури схильності до авантюристів і відповідно до теоретичного конструкту методики. Результати факторного аналізу, в основному, підтверджують наявність шести показників авантюристів. Питання, як передбачалося, згрупувалися в шість факторів, в яких найбільш високі факторні ваги одержали індикатори, що характеризують шість виділених нами раніше шкал-компонентів: настановний; емоційний; когнітивний; дієвий; показник рис особистості, що аранжують авантюристів; чутливість до авантюристів дій. У той же час одержаний розподіл питань по факторах дозволив скоординувати ключі до тест-опитувальника.

З метою перевірки остаточного варіанту методики на надійність і валідність ми використали традиційні в психодіагностиці метод розщеплювання (розподіл тесту навпіл), повторного і паралельного тесту [2]. У якості паралельного тесту для перевірки «Тест-опитувальника схильності до авантюристів» (АВАНТ-1), використовувалася відома стандартизована методика визначення типу особистості та імовірнісних розладів даного типу Дж. Олдхем, Л. Морріса (показник «авантюристичний тип») та спеціально розроблена процедура «Самооцінка компонентів авантюристів», котра являє собою модифіковану методику «Розміщення себе на шкалах» Т. Дембо і С. Рубінштейн). Таким чином, для перевірки надійності і валідності створеної методики ми перевіряли: а) надійність частин тесту (перевірка міри внутрішньої узгодженості змісту тесту); б) тест-ретестову надійність (перевірка стійкості результатів тесту в часі); в) надійність паралельних форм (перевірка узгодженості відповідей обстежених на різні завдання) [2; 4]. Результати такої перевірки надані у табл. 1.

Таблиця 1

Значення коефіцієнтів кореляції, одержаних при перевірці на надійність і валідність оригінальної методики

Шкали тесту	Способи перевірки на надійність і валідність тест-опитувальника			
	Метод ділення навпіл (n=280)	Тест-ретест-надійність (x I – xII) (n=200)	Надійність паралельних форм (n=267)	
			«Авантюристичний тип» Дж. Олдхем, Л. Морріс	«Самооцінка компонентів авантюристів»
AvUst	432**	345**	455**	445**
AvEk	546**	435**	502**	421**
AvKk	623**	334**	405**	399**
AvKo	554**	398**	522**	325**
AvAr	563**	399**	354**	501**
AvPo	657**	457**	500**	409**
AvOb	470**	590	494**	532**

Примітка: 1) Позначення xI – xII указує на значення кореляції між результатами першого і повторного тестування; 2) нулі і коми опущені; 3) ** – $p < 0,01$; 4) скорочення: EkA – емоційний компонент; KkA – когнітивний компонент; KoA – конативний компонент; ArA – риси особистості, що аранжують (супроводжують авантюристів); PoA – чутливість до авантюристів дій.

Аналіз таблиць дозволяє зробити загальний висновок про те, що більшість однойменних показників пов'язані між собою на високому рівні. Загалом можна констатувати, що дана оригінальна методика є валідною і має достатній рівень надійності.

Висновки:

1. На основі теоретико-методологічного аналізу психологічних джерел надано розуміння понять, котрі презентують семантичний простір паттерну «авантюризм», а саме: «суб'єктивно авантюрна ситуація», «авантюрні дії», «авантюрна поведінка», «стилі авантюрної поведінки», «авантюрний ресурс особистості», «авантюрна особистість», «авантюрність».

2. Уточнено сутність феномену «схильність до авантюрних дій» (схильність до авантюрності), досліджено його структуру, експліковано та описано компонентний склад показників авантюрності як багаторівневої риси особистості.

3. Основним критерієм наявності авантюрності визначено інконгруентність як невідповідність суб'єктивного бачення ситуації, що існує в уяві особистості, об'єктивній реальності: невідповідність намірів реальному результату; невідповідність досягнень (мети), котрі очікуються суб'єктивно, реальним досягненням; невідповідність уявних умов і обставин, котрі суб'єктивно оцінюються як такі, що сприяють легкому успіху, реальним умовам; невідповідність уявних (суб'єктивно оцінюваних) можливостей, здібностей, сил (ресурсів) реальним (об'єктивно існуючим) можливостям тощо.

4. Розроблено теоретичний конструкт методики, котра спрямована на вивчення компонентів схильності особистості до авантюрності, що належать до формально-динамічної та якісної підструктури властивості, що вивчається. Тест-опитувальник схильності до авантюрності (АВАНТ-1) діагностує: настановний (AvUst), емоційний (AvEk), когнітивний (AvKk), конативний (AvKo) компоненти схильності до авантюрності; риси особистості, що аранжують авантюрність (AvAr); чутливість до авантюрних дій (AvPo) та загальний показник схильності до авантюрності (AvOb).

5. Здійснено апробацію оригінального україномовного психодіагностичного інструменту за усіма вимогами психометрики та доведена надійність і валідність «Тест-опитувальника схильності до авантюрності» (АВАНТ-1).

Список використаних джерел

1. А.с. Психодіагностика авантюрності: «Тест-опитувальник схильності до авантюрності» (АВАНТ-1); «Самооцінка компонентів авантюрності» / Ольга Павлівна Саннікова, Олександр Ілліч Санніков, Наталя Іванівна Меленчук. – Заявка № 60141 від 19.03.2015; реєстрац. № 59701 від 15.05.2015. – 76 с.
2. Анастаси А. Психологическое тестирование / Анна Анастаси, Сюзан Урбина. – СПб. : Питер, 2001. – 688 с.
3. Ильин Е. П. Психология риска / Евгений Павлович Ильин. – СПб. : Питер, 2012. – 288 с.
4. Наследов А. Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных: [учебное пособие] / Андрей Дмитриевич Наследов. – СПб. : Речь, 2004. – 392 с.
5. Санніков А. І. Личностные факторы принятия решений / А. І. Санніков // Наука і освіта. Спецвипуск «Психологія особистості: теорія, досвід, практика». – 2012. – №6/CVІІ. – С. 162–166.
6. Саннікова О. П. Феноменология личности: Избранные психологические труды / О. П. Саннікова. – Одесса: СМІЛ, 2003. – 256 с.
7. Саннікова О. П. Формально-динамические и качественные метахарактеристики индивидуальности / Ольга Павловна Саннікова // Наука і освіта. – 2007. – № 6-7. – С. 30-33
8. Саннікова О. П. Схильність особистості до психологічного подолання суб'єктивно складних ситуацій / О. П. Саннікова // Наука і освіта. – Одеса, 2014. – № 9. – С. 42 – 49.
9. Melenchuk N. I. Subjective perceptions about the adventurism's characteristics / N. I. Melenchuk // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. – 2015. – Part III(22), Issue 45. – Pp. 71–74.

References translated and transliterated

1. Sannikova, O. P., Sannikov, A. I., Melenchuk, N. I. (2015). A.s. *Psikhodiagnostyka avantyurnosti: «Test-opytvalnyk skhylnosti do avantiurnosti» (AVANT-1); «Samoosinka komponentiv avantyurnosti» [Psychodiagnostics of the adventurism's: «Test questionnaire propensity to adventurism's» (AVANT-1); «Self component adventurism's»]*.
2. Anastazi, A. & Urbina, S. (2012). *Psihologicheskoe testirovanie [Psychological testing]*. SPb. : Piter [in Russian].
3. Ilin, E. P. (2012). *Psihologiya riska [Risk of Psychology]*. SPb. : Piter [in Russian].
4. Nasledov, A. D. (2004). *Matematicheskie metody psihologicheskogo issledovaniya. Analiz i interpretatsiya daniy [Mathematical methods of psychological research. Analysis and interpretation of data]*. SPb. : Rech [in Russian].
5. Sannikov, A. I. (2012). *Lichnostnyie faktoryi prinyatiya resheniy [Personal factors of decision-making]*. *Nauka i osvita – Science and Education*, № 6/CVІІ, pp. 162–166 [in Russian].
6. Sannikova, O. P. (2003). *Fenomenologiya lichnosti: Izbrannyie psihologicheskie trudy [Phenomenology of personality: Selected psychological works]*. Odessa: SMIL [in Russian].
7. Sannikova, O. P. (2007). *Formalno-dinamicheskie i kachestvennyie metaharakteristiki individualnosti [Formal-dynamic and high-quality metaharakteristiks of personality]*. *Nauka i osvita – Science and Education*, № 6-7, pp. 30–33 [in Russian].
8. Sannikova, O. P. (2014). *Skhylnist osobystosti do psikhologichnoho podolannia subiektyno skladnykh sytuatsii [Psychological tendency of the individual to overcome difficult situations subjectively]*. *Nauka i osvita – Science and Education*, № 9, pp. 42–49 [in Ukrainian].

9. Melenchuk, N. I. (2015). Subjective perceptions about the adventurism's characteristics. *Science and education a new dimension. Pedagogy and Psychology, III(22), Issue 45*, pp. 71–74 [in English].

Sannikova O. P., Sannikov A. I., Melenchuk N. I. Test-Questionnaire of Propensity to Adventurousness (AVANT-1): Results of Testing. The article deals with the concepts of «adventure», «predisposition to adventurous behavior (adventurousness)». The content of the last phenomenon was specified, its structure studied, component composition of indicators of adventurousness as multi-personality trait explicated and described. Adventurousness is seen as a stable feature of personality, psychological essence of which is manifested in the hope of easy and quick success, good luck in the presence of the ultimate goal, which is attractive for the personality, without a thorough analysis of real external circumstances, its own possibilities (resources), solutions to the problem, etc., at achieving this goal. The main criterion of the presence of adventurousness is a discrepancy (incongruity) between subjective view of the situation that exists in the imagination of the personality and objective reality: discrepancy between real intentions and results; discrepancy between achievements (goals) that are subjectively expected and real achievements; discrepancy between alleged conditions and circumstances that are subjectively assessed as being conducive to easy success, the real conditions; discrepancy between alleged (subjectively evaluated) capabilities, abilities, power (resources) and real (objectively existing) capabilities. Results of developing and testing the original Ukrainian version of the author's «Test-questionnaire of Propensity to Adventurousness (AVANT-1)» are presented. The method aims to study components of adventurousness belonging to the formal-dynamic and qualitative levels of its continual-hierarchical structure. Test-questionnaire diagnoses: adjusting, emotional, cognitive, connotative (behavioral) components of propensity to adventurousness; personality traits that arrange adventurousness; sensitivity to adventurous actions; general indicator of propensity to adventurousness. The approbation of the original psycho-diagnostics tool for all requirements of psychometrics confirmed its theoretical construct, proved its reliability and validity.

Keywords: continual-hierarchical approach, propensity to adventurous behavior, adventurousness, components of adventurousness, testing, reliability, validity.

УДК 159.923

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ПРОЦЕСУ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ

Ю.М. Саприкін

здобувач кафедри практичної психології
Запорізький національний університет
sapryukinyuriy@ya.ru

Саприкін Ю.М. Психологічні чинники процесу професійного самовизначення. В статті розглянуто професійне самовизначення особистості як динамічний та безперервний процес становлення й розвитку професіонала, розкрито сутність процесу професійного самовизначення особистості та його істотних психологічних характеристик. Визначено основні психологічні чинники процесу професійного самовизначення від елементарних анатомо-фізіологічних особливостей людської психіки, таких як задатки до професійної самосвідомості та психологічної готовності до професійного самовизначення. Встановлено щільний взаємозв'язок між психологічними чинниками процесу професійного самовизначення: схильностями, здібностями, мотивами, професійними інтересами, ціннісними орієнтаціями, професійною самосвідомістю та відповідними видами діяльностей, що зумовлюють їх розвиток: пізнавальною, комунікативною, ціннісно орієнтаційною, самооцінювальною, рефлексивною, перетворюючою. На основі теоретичного дослідження психологічних чинників процесу професійного самовизначення визначено їх роль, структурну взаємозалежність та підпорядкованість один одному. Побудовано теоретичну модель структури психологічних чинників процесу професійного самовизначення.

Ключові слова: процес професійного самовизначення, психологічні чинники професійного самовизначення, професійна самосвідомість, психологічна готовність до професійного самовизначення, суб'єкт професійного самовизначення.

Сапрыкин Ю.Н. Психологические факторы процесса профессионального самоопределения. В статье рассмотрено профессиональное самоопределение личности как динамический и непрерывный процесс становления и развития профессионала. Раскрыта сущность процесса профессионального самоопределения личности и его существенных психологических характеристик. Определены основные психологические факторы процесса профессионального самоопределения от элементарных анатомо-физиологических особенностей человеческой психики, таких как задатки, до профессионального самосознания и психологической готовности к профессиональному самоопределению. Установлена тесная взаимосвязь между психологическими факторами профессионального самоопределения: склонностями, способностями, мотивами, профессиональными интересами, ценностными ориентациями, профессиональным самосознанием и соответствующими видами деятельности которые обуславливают их развитие: познавательная, коммуникативная, ценностно ориентационная, рефлексивная, самооценочная, преобразовательная. На основании теоретического исследования психологических факторов профессионального самоопределения определена их роль, структурная взаимозависимость и взаимоподчиненность. Построена теоретическая модель структуры психологических факторов процесса профессионального самоопределения.

Ключевые слова: *процесс профессионального самоопределения, психологические факторы профессионального самоопределения, профессиональное самосознание, психологическая готовность к профессиональному самоопределению, субъект профессионального самоопределения.*

Постановка проблеми. Професійне самовизначення особистості як динамічний та безперервний процес становлення й розвитку професіонала є перспективним та, водночас, актуальним напрямком досліджень психологів-науковців, адже сучасний світ професій з його різноманітністю, різновекторністю, повсякчасною мінливістю та вибагливістю до можливостей молодих спеціалістів, вимагає від фахівця все більш поглибленої психологічної готовності до прийняття відповідальних рішень стосовно свого професійного майбутнього та життя в цілому.

Як відомо, процес професійного самовизначення детермінується декількома основотворчими факторами – це фактори зовнішнього впливу до яких належать: стан ринку праці, соціально-політична ситуація в суспільстві, матеріальні можливості, умови праці, вимоги професії, вплив близького оточення, засобів масової інформації тощо; фактори внутрішнього психологічного впливу: інтереси, схильності, здібності, ціннісні орієнтації, ступінь професійної ідентичності, самосвідомості, самооцінки, мотиваційні складові, особливості особистості. Обидва фактори тісно взаємопов'язані між собою і утворюють певну психологічну залежність, яка, на нашу думку, характеризується принципом детермінізму С.Л. Рубінштейна: «Зовнішні причини (зовнішні впливи) завжди діють лише опосередковано через внутрішні умови». Тобто, при визначенні будь-яких психологічних явищ, особистість виступає як згуртована сукупність внутрішніх умов, через які заломлюються усі зовнішні чинники.

Отже, зазначений принцип спрямовує нашу увагу на знаходження та досконале вивчення якомога більшої кількості психологічних чинників (складових), що безпосередньо приймають участь у процесі професійного самовизначення особистості. Адже, чим більш повно та різнобічно буде висвітлений кожен із психологічних компонентів як окремо, так і в структурній взаємодії й підпорядкованості один одному, тим ціліснішим та всеосяжнішим буде наше розуміння тих психологічних механізмів професійного самовизначення, завдяки яким людина здійснює успішний вибір не лише майбутньої професійної діяльності, але й зберігає здатність до ефективної протидії будь-яким кризовим явищам та несприятливим психологічним станам на шляху до професійної самореалізації та самоактуалізації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченню проблем, які пов'язані з професійним самовизначення та впливом на даний процес психологічних факторів: професійних мотивів, інтересів, рефлексивних компонентів, професійної ідентичності, самооцінки, ціннісних орієнтацій, знайшло своє відображення в роботах Д.М. Дубровіної, І.А. Дружиніної, І.Г. Ожерел'євої, Л.В. Потапчук, Н.Є. Рубцової, І.В.Сиромятнікова, Ю.Є. Сорокиної, З.Л. Становських, Т.В. Темирова, П.А. Шавіра [3, с.7; 2, с.1; 9, с.62; 10, с.1; 11, с.211; 12, с.355; 13, с.1; 14, с.1]

Більшість дослідників, що вивчали психологічні складові процесу професійного самовизначення, трактують проблему професійного самовизначення з позицій окремих особистісних та психологічних чинників що робить уявлення про нього досить розрізненим та одностороннім. На наш погляд, існує досить незначна кількість ґрунтовних досліджень процесу професійного самовизначення, що характеризують цей процес у структурній цілісності та взаємодії усіх названих психологічних складових, тому метою нашого дослідження є виявлення основних психологічних чинників процесу професійного самовизначення та їх розгляд у структурній взаємодії та підпорядкованості один одному.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Існує велика кількість різноманітних за змістом, впливом тих чи інших психологічних чинників, визначень поняття професійного самовизначення, тому враховуючи мету даної статті ми будемо спиратися на наступне тлумачення цього поняття: професійне самовизначення у загальному вигляді являє собою процес вибору, який здійснюється на основі аналізу особистісних можливостей суб'єкта і співвіднесення їх із вимогами професії, що обирається та розглядається не як одномоментний акт, а як продовжений у часі процес, який складається з декількох етапів, тривалість яких залежить не лише від зовнішніх умов, але й від індивідуальних особливостей суб'єкта професійного самовизначення [6, с.120].

Професійне самовизначення, на думку науковців, не обмежується лише вибором певної професії, а скоріше виступає як змістовний процес духовного розвитку особистості. Тому для побудови наукової теорії профорієнтації важливе значення має дослідження закономірностей формування внутрішньої, психологічної основи самовизначення.

Управління вибором професії здійснюється через процес професійного самовизначення, який безпосередньо обумовлений інтересами та схильностями особистості, її самооцінкою та рівнем домагань, ідеалами та ціннісними орієнтаціями, установками, вольовими якостями. Перераховані особистісні характеристики утворюють загальну психологічну основу, на яку лягає вся сукупність зовнішніх впливів, що надходять зі школи, сім'ї, інших референтних груп, засобів масової інформації.

Отже, спираючись на окреслені психологічні компоненти процесу професійного самовизначення, спробуємо розглянути кожен з них у певній структурній послідовності.

Найпершим компонентом з якого, на наш погляд, варто розпочати відтворення структури психологічних чинників професійного самовизначення є задатки – генетично детерміновані анатомо-фізіологічні особливості головного мозку та нервової системи, що уособлюють в собі індивідуально-природні передумови розвитку схильностей та здібностей людини. В даному визначенні важливо підкреслити роль задатків як елементарних, природних анатомо-фізіологічних передумов розвитку таких важливих компонентів процесу професійного самовизначення як схильності та здібності. Але, перш ніж перейти до характеристики даних понять, необхідним видається більш широке тлумачення задатків, яке відображається у введеному В.М. М'ясищевим понятті «дані» – відносно елементарні психічні особливості, що не є здібностями та обумовлені відповідними задатками. Дані, на думку автора, зумовлюють вибірковість реагування та більш високу чутливість до певних сторін зовнішніх чинників, більш тонке та диференційоване їх сприйняттям. В свою чергу, це сприяє виникненню емоційного відгуку та естетичного відношення до діяльності, із якою стикається людина. Таким чином, взаємодіючи із діяльністю, до якої у людини наявні специфічні дані, можуть актуалізуватись психічні особливості, що підвищують реактивність у відношенні до всього що стосується даної діяльності. Також «дані» людини є однією з умов виникнення схильностей. На думку П.А. Шавіра, комплекси психічних особливостей «даних» (музикальність, педагогічність) являють собою основу для формування здібностей людини до певної діяльності [14, с.46].

Схильності утворюють собою наступну ланку структури професійного самовизначення, похідну від задатків та «даних», адже саме під впливом останніх, на думку більшості психологів-науковців, у людини формується вибіркоче ставлення до діяльності, потреба в ній, інакше кажучи, формуються схильності, які призводять до пробудження та мобілізації прихованих до цього людських сил, що допомагають виявленню та формуванню здібностей та в значній мірі визначають професійну спрямованість. Таким чином, розвиток здібностей, як наступного елементу структури професійного самовизначення, не може виникати поза схильностями, а схильність неминуче призводить до розвитку здібностей, даний феномен із наукової точки зору кваліфікується як закон відповідності схильностей та здібностей. Вагомим критерієм правильного вибору професії є відповідність схильностей та здібностей тим вимогам, що дана професія висуває до працівника. Важливо зазначити, що здібності завжди є похідними від взаємодії особистості та умов її життя та діяльності. У діяльності здібності не тільки проявляються, але й створюються.

Наступним і найважливішим, основоположним компонентом структури професійного самовизначення особистості є сформована у ньому потреба. Більшість авторів характеризують дану потребу як новоутворення ранньої юності, адже саме в цей віковий період, завдяки новій соціальній ситуації розвитку, необхідність визначення свого місця у житті, проблема самовизначення актуалізується та вказує напрям розвитку основним інтересам та мотивам діяльності молодих людей. Потреба у самовизначенні слугує своєрідним інтегратором вже сформованих в особистості психологічних властивостей, якостей та відносин, завдяки яким з'являється можливість вдалого вирішення проблеми професійного самовизначення.

Проміжною психологічною ланкою між потребою та предметом, на який вона спрямована, є інтерес. Із інтересами пов'язана першочергова реактивність особистості на зовнішні чинники, її безпосередня вибіркочість та реактивність. Інтерес виражає потребу не стільки в об'єкті, у оволодінні ним, скільки у тих переживаннях, що він викликає. Іншими словами, інтереси мають у своїй основі потреби людей, але спрямовані не стільки на предмет певних потреб, скільки на ті суспільні умови,

які забезпечують доступність даних предметів, до них відносять певні матеріальні та духовні цінності, що обумовлюють задоволення потреб.

Таким чином, безпосередні інтереси утворюють ту психологічну основу на якій будується професійний інтерес. Він є надбудовою яка складається із різноманітних співвідношень навчальних, прикладних, художніх, читацьких, ігрових, спортивних інтересів [14, с.53].

П.А. Шавір слушно зазначив, що у всіх випадках, коли професійний інтерес базувався на більш загальному інтересі до галузі науки чи діяльності, привабливим та значущим для людини ставав специфічний зміст професії, оскільки він міг більш правильно та глибоко відобразитись у її свідомості. За відсутності даної умови професійний інтерес стає менш стійким, а переважання сторонніх мотивів призводить до випадкового вибору професії [14, с.57].

С.Б. Овсяннікова підкреслює важливу роль професійного інтересу в процесі професійного самовизначення, наголошуючи на тому, що основний показник рівня професійного самовизначення – змістовність та глибина професійного інтересу із врахуванням його місця в системі мотивів що утворюють професійну спрямованість.

Дане справедливе твердження відкриває нашій увазі основну рушійну силу та невід’ємний елемент структури професійного самовизначення – мотиви. Якщо професійний інтерес відіграє роль емоційного відношення до професійної діяльності, то мотиви вибору професії являють собою безпосередню дієву форму зв’язку особистості із вподобаною професією. Як стверджує П.А. Шавір: «Тільки шляхом аналізу системи мотивів, що лежать в основі суб’єктивного ставлення (позитивного, або негативного) людини до професії, можна говорити про реальний психологічний зміст професійної спрямованості» [14, с.27].

Повнота професійної спрямованості складається із різноманіття мотивів вподобання професії. Чим повніше професійна спрямованість, тим більш різносторонній зміст має для людини вибір даного виду діяльності, тим більш різностороннє задоволення отримує людина від реалізації даного наміру. Таким чином, одна з форм розвитку професійної спрямованості полягає у збагаченні її мотивів: від окремого мотиву до все більш розгалуженої системи мотивів. Мотиви мають свою унікальну для кожної людини структуру (підпорядкованість).

В психологічній літературі розглядаються наступні мотиви, що складають основу професійного самовизначення: мотиви основного змісту професії; мотиви особливості професії у суспільній свідомості (престиж, суспільна значущість професії); мотиви, пов’язані із потребами особистості (саморозкриття, самоствердження, особливості характеру, звичок, матеріальні потреби); мотиви самосвідомості (впевненість у власній гідності, у наявності достатнього творчого потенціалу, що обраний професійний шлях є покликанням); мотиви-зацікавленість у зовнішніх, об’єктивно не існуючих атрибутах професії; мотив, що органічно пов’язаний із змістом або процесом діяльності, приймає участь у розвитку відповідних здібностей та являє собою найважливішу психологічну передумову самовиховання (даний мотив спонукає людину оцінювати себе, свої знання, вміння, та моральні якості).

Мотиви розрізняють прямі та сторонні. Виникнення прямих мотивів свідчить про те, що дана діяльність набула безпосередньої особистісної значущості для людини (переживання суспільної необхідності праці, свідомість свого обов’язку). Якщо людина керується сторонніми мотивами, внутрішньо не пов’язаними із змістом або результатом діяльності, то не можна сказати що вона працює заради справи якою займається (матеріальна зацікавленість, честолюбство).

Значущість інших груп мотивів у структурі професійної спрямованості особистості залежить від того, чи доповнюють вони мотив що відповідає об’єктивному змісту професії, або конкурують із ним.

Зважаючи на безпосередню дієву, або іншими словами – важливу функціональну роль мотивів в процесі професійного самовизначення, логічним постає питання походження даних спонукальних сил. Що є базисом на підставі якого формуються мотиви вибору тієї чи іншої професійної діяльності? Такою основоположною психологічною платформою, на думку науковців, є система ціннісних орієнтацій особистості. Як зазначають Л.І. Катаєва та Т.А. Полозова: «У психолого-акмеологічному розумінні, цінності та ціннісні орієнтації приймають участь у якості базисної основи у формуванні суб’єктно-професійної структури особистості та найближчим чином, зокрема функціонально-дієво, пов’язані із мотиваційно-смісловою підструктурою особистості» [4, с.154].

О.А. Кожурова та А.А. Малинина також визначають ціннісні орієнтації як першооснову формування мотивів вибору професії, наголошуючи, що сформована система ціннісних орієнтацій,

виражаючи свідоме ставлення людини до соціальної дійсності, визначає широку мотивацію її поведінки та суттєво впливає на всі сторони її діяльності, зокрема на вибір професії та професійні орієнтації [5, с.86].

Окрім мотивотворчої функції, ціннісні орієнтації відіграють важливу смислоутворюючу роль в процесі професійного самовизначення. Як зазначають Н.Е. Рубцова та Т.В. Темиров, – «Професійний вибір не обмежується лише вибором конкретної професійної діяльності, але із необхідністю включає в себе те, якою людиною хоче бути, заради чого варто працювати, тобто до вибору певних духовних та екзистенційних смислів» [11, с.215]. Саме завдяки ціннісно орієнтаційній діяльності, яка є переважно внутрішньою психічною діяльністю, забезпечується генерування системи цінностей, пошук свого покликання, визначення своєї відповідності обраній професії. Її зміст сприяє пошуку сенсу життя, самостійному визначенню усіх суспільних та особистісних ідеалів.

Тільки в єдності із ціннісно-орієнтаційною діяльністю пізнання може здійснювати процес самовизначення особистості. Така єдність, на думку П.А. Шавіра, виникає завдяки двосторонності людської свідомості, що включає не тільки знання, але й переживання того що є значущим для людини з огляду на її потреби. Саме у ціннісно орієнтаційній діяльності виникає вибіркоче, безпосереднє реагування суб'єкта на конкретний вид людської діяльності [14, с.22].

Таким чином, засновуючись на пізнавальній та ціннісноорієнтаційній діяльності, утворюється система мотивів вподобання певної професійної діяльності. Інакше кажучи виникає розвиток тієї сторони особистості, яку можна назвати її професійною спрямованістю, разом із якою виникає рефлексія особистості щодо власних інтересів та схильностей, її професійна самосвідомість.

Перед тим, як надати характеристику професійній самосвідомості, для більш повного розуміння її змісту та ролі в структурі професійного самовизначення, нам видається необхідним попередньо розглянути поняття професійного наміру, як її невід'ємного складового елементу. В психологічній літературі даний термін розглядається як усвідомлене ставлення до певного виду професійної діяльності, що включає в себе знання про призначення професії, прагнення обрати професію та отримати відповідну освіту. В свою чергу, усвідомлене ставлення до професії складається з наступних елементів: усвідомлення суспільного та особистісного сенсу обраного професійного шляху (смыслотворчий мотив); усвідомлення своєї відповідності обраній професії (адекватність самооцінки власної відповідності професії); співвідношення своїх потреб та можливостей із об'єктивними факторами (усвідомлення труднощів реалізації власних професійних планів) та найголовніша умова професійного наміру – наявність стійкого професійного інтересу.

Таким чином, професійна самосвідомість постає стрижневим компонентом професійного самовизначення, який поєднує усі вищезгадані психологічні складові (схильності, здібності, потреби, інтереси, наміри, мотиви, ціннісні орієнтації) у єдину концептуальну модель професійного Я-образу особистості.

Професійна самосвідомість, або професійна ідентичність, як деякі автори її визначають – це інтеграційний психологічний феномен, який є результатом когнітивно-емоційно-поведінкового процесу ототожнення себе із професією та професійною спільнотою, інтегрує професійні знання, структуровані в певні програми професійних дій і знання людини про саму себе як про представника певної професії та здатний забезпечити перспективи самовираження, самореалізації та професійного зростання. І.Г. Ожерел'єва та І.В. Сиромятніков розкривають соціально-психологічну природу професійної ідентичності, – «Формування професійної ідентичності передбачає усвідомлення сенсу власної діяльності через розуміння її місця в системі групової діяльності, суспільного розподілу праці. Взаємозв'язок самовизначення та ідентифікації визначається тим, що остання незмінно передбачає вибір (тобто самовизначення) критеріїв відношення до інших та самовідношення» Також варто відзначити слушну думку авторів стосовно провідної ролі рефлексивної діяльності у формуванні професійної ідентичності: «Важливим, але не єдиним механізмом самовизначення є ідентифікація, що передбачає інтеграцію багатьох актів ототожнення з іншими в єдиний образ, що дозволяє досягнути певності у самовідношенні та професійній ідентичності. Таким чином, професійна ідентичність являє собою сукупний результат процесів самовизначення, ідентифікації, персоналізації та самоорганізації, у якому найважливішу роль відіграють рефлексивні процеси...В даному випадку самовизначення розглядається як рефлексивна діяльність суб'єкта, спрямована на зменшення невизначеності майбутнього вибору за рахунок розширення психологічного простору або інформаційної основи самовизначення» [9, с.71].

Рефлексивна діяльність, як своєрідний психологічний інструмент становлення професійної ідентичності особистості, потребує, на наш погляд, окремого розгляду та характеристики. Так З.Л. Становських визначає рефлексію як специфічну інтелектуальну активність особистості, що виникає у певній ситуації утруднення реалізації значущої діяльності і є спробою подолання труднощів шляхом їх усвідомлення та віднайдення нових способів діяльності та самореалізації. Центральним психологічним механізмом рефлексії автор визначає «децентрацію» – вихід за межі наявної ситуації, перехід у «рефлексивний режим» функціонування свідомості і посідання відносно себе активної позиції, емоційне переживання суб'єктом всіх моментів, пов'язаних із самою ситуацією, себе в ній, діяльністю по вирішенню проблеми як кінцевим продуктом рефлексії [13, с.8].

Окремо варто зазначити важливість виникнення самої рефлексивної ситуації для професійного самовизначення, та надати їй наступне визначення: рефлексивна ситуація – це сукупність внутрішніх і зовнішніх чинників, які детермінують процес входження особистості у режим самоаналізу, самопізнання, що здійснюються на певному емоційному фоні. Її якісними характеристиками є значущість ситуації для особистості, наявність конфліктності, неузгодженості інформації, мотивів, способів здійснення, самостійне цілепокладання в напрямку спроб вирішення проблеми [13, с.8].

У даному визначенні слід зосередити увагу на таких якісних характеристиках рефлексивної ситуації як наявність конфліктності та неузгодженості інформації стосовно професійного майбутнього або ж самої професійної діяльності, адже вони складають основу психологічних протиріч особистості які є потужним фактором розвитку професійного самовизначення. Як стверджує П.А. Шавір, – «Виникнення дієвих форм зв'язку із вподобаною професією забезпечує протиріччя між рівнем професійної спрямованості та об'єктивними вимогами професії. У зв'язку із цим підвищується рівень професійної спрямованості – ступінь відповідності провідного мотиву вподобання професії її об'єктивному змісту.» Дані дієві форми зв'язку із професією автор визначив як «перетворююча діяльність». На його переконання у процесі перетворюючої діяльності виникає реальна взаємодія особистості із професією та розкриття невідповідностей сенсу окремих сторін професії особистісному сенсу. В результаті виникає поглиблення мотиваційної основи участі у професійній діяльності, підвищення рівня професійної спрямованості. Чим більш привабливий зміст обраної професії для людини, тим гостріше переживаються названі протиріччя, й тим більш поглиблюватиметься особистісний сенс участі у даній діяльності. Таким чином, організація перетворюючої діяльності як активної проби сил являє собою вирішальну умову підвищення рівня професійної спрямованості, а значить і професійного самовизначення [14, с.38].

Залучення особистості до перетворюючої діяльності сприяє активізації самооцінки та підвищенню рівня її адекватності. Як стверджують науковці, адекватність самооцінки є одним з головних критеріїв готовності до усвідомленого вибору професії. В свою чергу, самооцінка виконує дві основні функції в процесі професійного самовизначення: а) орієнтувальна функція (вміння правильно оцінити свої якості, їх відповідність вимогам професії, вміння орієнтуватися в самому собі); б) стимулююча функція – виражає ставлення до себе та спонукання до діяльності.

Образ бажаної професії, як когнітивне та емоційне утворення, на думку Д.М. Дубровіна, слугує мотиваційним фактором оцінки себе та своїх можливостей. В свою чергу результат оцінки мотивує постановку тих чи інших професійних та життєвих цілей. Таким чином, самооцінка виступає як внутрішній спонукач, внутрішня мотивація [3, с.9].

Велике значення в процесі професійного самовизначення відіграє комунікативний зв'язок молоді людини із іншими людьми. У зв'язку із соціальною природою людини, діяльність спілкування є загальною умовою пізнання, утворення системи цінностей, перетворюючої діяльності та ін. Є.А. Клімов стверджує, що професійне самовизначення слід розуміти як окремий випадок включення людини в групу. Таке включення, на думку дослідника, супроводжується прийняттям і засвоєнням особистістю мети, цінностей, норм і стилю життя, способів поведінки і дій.

Основним результатом комунікації та спільної діяльності особистості з іншими людьми є утвердження нею позиції суб'єкта, що на переконання психологів є неодмінною передумовою для успішного професійного самовизначення. Так, К.А. Абульханова-Славська характеризує самовизначення як усвідомлення особистістю своєї позиції, що формується в середині координат системи відносин, й від того як складаються система відносин (до колективного суб'єкта, свого місця всередині колективу та інших членів колективу) залежить самовизначення та суспільна активність

особистості. Ю.Є. Сорокіна розглядає самовизначення не лише як процес, але й як результат вибору своєї позиції, цілей та засобів самоздійснення у конкретних життєвих обставинах [12, с.355]. На думку І.Г. Ожерел'євої та І.В.Сиромятнікова, способом професійного самовизначення спеціаліста, результатом співвідношення цінностей та вимог професії із власним рівнем професійних здібностей, життєвими та професійними цінностями, усвідомлення та прийняття ним на цій основі власної професійно-діяльничої концепції постає його позиція. Також вони акцентують увагу на тому, що внутрішня позиція суб'єкту самовизначення виражає готовність до прийняття тих чи інших цінностей професії, професійного оточення, визначає потенційний напрямок професійного саморозвитку спеціаліста [9, с.70].

Саме формування психологічної готовності до професійного самовизначення є основною метою сучасної системи профорієнтації. І.В. Дубровіна стверджує, що основним психологічним новоутворенням раннього юнацького віку слід вважати не самовизначення як таке (особистісне, професійне), а власне психологічну готовність до самовизначення: сформованість на високому рівні психологічних структур, перш за все самосвідомості: розвинутість потреб, що забезпечують змістовну спрямованість особистості, серед яких центральне місце посідають моральні установки, ціннісні орієнтації та часові перспективи; становлення передумов індивідуальності як результат розвитку та усвідомлення своїх потреб та інтересів [7, с.113].

С.Б. Овсяннікова також визначає головною метою професійного самовизначення поступове формування внутрішньої готовності самостійно та свідомо планувати, корегувати та реалізовувати перспективи свого розвитку (професійного, життєвого, особистісного) [8, с.140].

Г.О.Корсун у своєму теоретичному дослідженні робить висновок, що вже після формування в учня психологічної готовності до самостійного вибору майбутньої сфери трудової діяльності, його можна розглядати як суб'єкта професійного самовизначення [6, с.122].

На наш погляд, дуже спорідненим поняттям із психологічною готовністю є поняття особистісної зрілості. Л.В. Потапчук пов'язує особистісну зрілість із системою цінностей, головна мета якої – цілеспрямоване формування життєвого шляху та має суттєвий вплив на самовизначення та на результати професійної діяльності. На її думку, особистісна зрілість – це складне структурне утворення що включає в себе такі характеристики: відповідальність в різних сферах діяльності, самостійність, емоційну зрілість, самореалізацію, адекватне самоствердження, цілепокладання [11, с.3]. Таким чином, проаналізувавши основні психологічні складові процесу професійного самовизначення, ми відобразили їх у наступній структурній послідовності та взаємозалежності.

Рис. 1. Теоретична модель структури психологічних чинників процесу професійного самовизначення особистості

Задатки, дані та схильності, розміщуючись в основі психологічної структури процесу професійного самовизначення, відображають базові особистісні особливості суб'єкта самовизначення та є передумовою для розвитку та формування відповідних професійних здібностей. В свою чергу здібності є результатом щільної взаємодії психологічних складових процесу професійного самовизначення (професійних потреб, інтересів, мотивів, протиріч, намірів й ціннісних орієнтацій) та діяльностей, що забезпечують власне їх розвиток (динаміку). Наступний рівень структури професійного самовизначення характеризується сформованістю професійної самосвідомості, яка забезпечує інтеграцію всіх вищезгаданих структурних компонентів, їх усвідомлення особистістю. Інтеграція та усвідомлення усіх психологічних компонентів процесу професійного самовизначення на рівні самосвідомості дає можливість для формування активної позиції суб'єкта професійного самовизначення, сформованість якої свідчить про психологічну готовність особистості до прийняття відповідальних та виважених рішень стосовного свого професійного й життєвого майбутнього.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. В результаті проведеного теоретичного дослідження психологічних чинників професійного самовизначення особистості, вдалося розглянути внутрішню психологічну детермінанту даного процесу з позиції взаємодії кожного з його структурних компонентів: від елементарних анатомо-фізіологічних особливостей людської психіки, таких як задатки, до професійної самосвідомості та психологічної готовності до професійного самовизначення.

Встановлено щільний взаємозв'язок між психологічними чинниками процесу професійного самовизначення: схильностями, здібностями, мотивами, інтересами, ціннісними орієнтаціями, професійною самосвідомістю та відповідними видами діяльностей, що зумовлюють їх розвиток: ціннісноорієнтаційною, пізнавальною, перетворюючою, самооцінювальною, рефлексивною, комунікативною. Таким чином, було створено теоретичну модель структури психологічних чинників процесу професійного самовизначення, яка на наш погляд, слугує основою для подальшого дослідження психологічних механізмів успішності вибору професійного та життєвого шляху особистості.

Список використаних джерел

1. Валитова Е.Ю. Проблемы профессионального самоопределения студентов в техническом университете / Е.Ю. Валитова // Вестник ТГПУ. 2014. – №4(145). – С. 157-162.
2. Дружиніна І.А. Психологічні чинники розвитку професійної ідентичності майбутніх практичних психологів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 "Педагогічна та вікова психологія" / І.А. Дружиніна. – Київ, 2009. – 20, [1] с.
3. Дубровин Д.Н. Профессиональное самоопределение в подростковом и раннем юношеском возрасте как психологический феномен и психолого-педагогическая проблема/ Д.Н. Дубровин // Журнал практической психологии. – 2004. – №4-5. – С. 7-11.
4. Катаева Л.И. К вопросу о сущности профессионального самоопределения личности в пространстве становления нового российского общества / Катаева Л.И., Полозова Т.А. // Мир психологии. – 2005. – № 1. – С.147-156.
5. Кожурова О.А. Особенности структуры профессионального самоопределения учащихся старших классов / Кожурова О.А., Малинина А.А. // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия «Психология». – 2007. – № 1. – С.85-93.
6. Корсун Г.О. Професійне самовизначення старшокласників як проблема теорії та методики виховання в роботах вітчизняних та зарубіжних вчених / Г.О. Корсун // Вісник НТУУ «КПІ» Філософія. Психологія. Педагогіка. 2007. – № 2. – С. 120-123.
7. Музиченко Л.В. Самовизначення і професійне середовище / Л.В. Музиченко // Соціальна психологія. – 2003. – № 2. – С.112-119.
8. Овсянникова С.Б. Профессиональное самоопределение как путь реализации активной позиции личности / С.Б. Овсянникова // Вестник ТГПУ. – 2011. – № 4(106). – С.139-144.
9. Ожерельева И.Г. Теоретическое обоснование методологии оценки профессионального самоопределения субъекта деятельности / Ожерельева И.Г., Сыромятников И.В. // Инновации и образование. – 2005. – № 1. – С. 62-80.
10. Потапчук Л.В. Психологічні особливості становлення особистої зрілості старшокласників: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 "Педагогічна та вікова психологія" / Л.В. Потапчук. – Київ, 2001. – 20, [1] с.
11. Рубцова Н.Е. Духовный смысл психологического обеспечения профессионального самоопределения / Рубцова Н.Е., Темиров Т.В. // Мир психологии. – 2008. – № 2. – С.211-221.
12. Сорокина Ю.Е. Жизнеосмысление как предпосылка профессионального самоопределения / Ю.Е. Сорокина // Известия Тульского государственного университета. – 2012. – № 2. – С.355-362.
13. Становських З.Л. Рефлексивні компоненти професійного самовизначення старшокласників: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 "Педагогічна та вікова психологія" / З.Л. Становських. – Київ, 2005. – 20, [1] с.

14. Шавир П.А. Психология профессионального самоопределения в ранней юности / П.А. Шавир. – М.: Педагогика, 1981. – 96 с.

References transliterated

1. Valitova E.Ju. Problemy professional'nogo samoopredelenija studentov v tehničeskom universitete / E.Ju. Valitova // Vestnik TGPU. 2014. – №4(145) . – S. 157-162.
2. Druzhinina I.A. Psihologični činniki rozvitku profesijnoi identičnosti majbutnih praktičnih psihologiv: avtoref. dis. na zdobuttja nauk. stupenja kand. psihol. nauk : spec. 19.00.07 "Pedagogična ta vikova psihologija" / I.A. Druzhinina. – Kiïv, 2009. – 20, [1] s.
3. Dubrovin D.N. Professional'noe samoopredelenie v podrozkovom i rannem junosheskom vozdaste kak psihologičeskij fenomen i psihologo-pedagogičeskaja problema/D.N. Dubrovin//Zhurnal praktičeskoj psihologii. –2004. – №4-5. – S.7-11.
4. Kataeva L.I. K voprosu o sushhnosti professional'nogo samoopredelenija lichnosti v prostranstve stanovlenija novogo rossijskogo obshhestva / Kataeva L.I., Polozova T.A. // Mir psihologii. – 2005. – № 1. – S.147-156.
5. Kozhurova O.A. Osobennosti struktury professional'nogo samoopredelenija uchashhihsja starshih klassov / Kozhurova O.A., Malinina A.A. // Vestnik Samarskoj gumanitarnoj akademii. Serija «Psihologija». – 2007. – № 1. – S.85-93.
6. Korsun G.O. Profesijne samoviznachennja starshoklasnikov jak problema teorii ta metodiki vihovannja v robotah vitčiznjanih ta zarubizhnih včenih / G.O. Korsun // Visnik NTUU «KPI» Filosofija. Psihologija. Pedagogika . 2007. – № 2. – S. 120-123.
7. Muzichenko L.V. Samoviznachennja i profesijne seredovishhe / L.V. Muzichenko // Social'na psihologija. –2003. – № 2. – S.112-119.
8. Ovsjannikova S.B. Professional'noe samoopredelenie kak put' realizacii aktivnoj poziciji lichnosti / S.B. Ovsjannikova // Vestnik TGPU. – 2011. – № 4(106). – S.139-144.
9. Ozherel'eva I.G. Teoretičeskoe obosnovanie metodologii ocenki professional'nogo samoopredelenija sub#ekta dejatel'nosti / Ozherel'eva I.G., Syromjatnikov I.V. // Innovacii i obrazovanie. – 2005. – № 1. – S. 62-80.
10. Potapchuk L.V. Psihologični osoblivosti stanovlennja osobistoï zrilosti starshoklasnikov: avtoref. dis. na zdobuttja nauk. stupenja kand. psihol. nauk : spec. 19.00.07 "Pedagogična ta vikova psihologija" / L.V. Potapchuk. – Kiïv, 2001. – 20, [1] s.
11. Rubcova N.E. Duhovnyj smysl psihologičeskogo obespečenija professional'nogo samoopredelenija / Rubcova N.E., Temirov T.V. // Mir psihologii. –2008. –№ 2. –S.211-221.
12. Sorokina Ju.E. Zhizneosmyslenie kak predposylka professional'nogo samoopredelenija / Ju.E. Sorokina // Izvestija Tul'skogo gosudarstvennogo universiteta. – 2012. – № 2. – S.355-362.
13. Stanovs'kih Z.L. Refleksivni komponenti profesijnogo samoviznachennja starshoklasnikov: avtoref. dis. na zdobuttja nauk. stupenja kand. psihol. nauk : spec. 19.00.07 "Pedagogična ta vikova psihologija" / Z.L. Stanovs'kih. – Kiïv, 2005. – 20, [1] s.
14. Shavir P.A. Psihologija professional'nogo samoopredelenija v rannej junosti / P.A. Shavir. – М.: Педагогика, 1981. – 96 с.

Saprykin Y.M. Psychological factors of professional self-determination process. *The article deals with the professional self-determination as a dynamic and continuous process of becoming and development of professional. The essence of the process of professional self-determination and its essential psychological characteristics are revealed in the article. Thanks' to those psychological characteristic a person carries out a successful choice not only in the future profession, but also retains the ability to deal effectively with any crises and the adverse psychological states on the way to professional self-realization and self-actualization. The main psychological factors of professional self-determination process, (from the basic anatomical and physiological characteristics of the human psyche, such as inclinations, to the professional identity and psychological readiness for professional self-determination) are identified in the article. The close relationship between the psychological factors of professional self-determination: inclinations, abilities, motivation, professional interests, value orientations, professional self-awareness and the corresponding types of activities that cause their development: cognitive, communicative, value orientation, reflective, self-assessment and converter are established in the article. Based on the theoretical study of the psychological factors of professional self-determination, we have defined their role, the structural interdependence and mutual submission. We have built a theoretical model of the psychological factors of professional self-determination process, which will serve as a basis for further study of psychological mechanisms of successful selection of professional and individual life path.*

Key words: *professional self-determination process, psychological factors of professional self-determination, professional identity, psychological readiness for professional self-determination, professional self-determination of the subject.*

УДК:159.9

ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСІБ СХИЛЬНИХ ДО ПЕРЕЖИВАННЯ ОБРАЗИ РІЗНОГО СТУПЕНЮ

Н.В. Свєртілова

*аспірант кафедри загальної та диференціальної психології,
Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського
nata.ha@list.ru*

Свєртілова Н.В. Психологічні характеристики осіб схильних до переживання образу різного ступеню. У статті представлені результати теоретичних і емпіричних досліджень деяких психологічних характеристик в осіб схильних до переживання образу різного ступеню. Задля емпіричної перевірки психологічних характеристик, що супроводжують переживання образу обрані методики: «Тест-опитувальник схильності до переживання образу» (ТОСОБ), автори – О.П. Саннікова, Н.В. Свєртілова та Фрайбурзький особистісний опитувальник (FPI), форма В. Отримані результати дозволили встановити, що у осіб, які не схильні до переживання образу переважно виражені такі психологічні характеристики як: врівноваженість, відкритість, товарицькість, екстраверсія, маскуліність. Представники вибірки, схильні до переживання образу демонструють: невротичність, сором'язливість, високу емоційну лабільність, депресивність, відкритість.

Ключові слова: психологічні характеристики, схильність до переживання образу різного ступеню, образливість, властивості.

Свєртілова Н.В. Психологические характеристики лиц, склонных к переживанию обиды разной степени. В статье представлены результаты теоретического и эмпирического исследования некоторых психологических характеристик у лиц склонных к переживанию обиды разной степени. Для эмпирической проверки психологических характеристик, сопровождающих переживание обиды выбраны методики: «Тест-опросник склонности к переживанию обиды» (ТОСОБ), авторы – О.П. Санникова, Н.В. Свєртілова и Фрайбургский личностный опросник (FPI), форма В. Полученные результаты позволили установить, что у лиц не склонных к переживанию обиды преимущественно выражены такие психологические характеристики как: уравновешенность, открытость, общительность, экстраверсия, маскулинность. Представители выборки, склонные к переживанию обиды демонстрируют: невротичность, застенчивость, высокую эмоциональную лабильность, депрессивность, открытость.

Ключевые слова: психологические характеристики, склонность к переживанию обиды разной степени, обидчивость, свойства.

Постановка проблеми. В сучасному суспільстві зростає інтерес до розуміння емоцій, управлінню емоційними станами, як в міжособистісній, так і в професійній сфері. Емоції допомагають людині пристосовуватися до життя, але багато сильних емоцій, до яких відноситься образа, можуть стати джерелом страждань. Найгірше настає тоді, коли людина вибирає одну з негативних емоцій як домінуючий спосіб реагування на життєві ситуації, така емоція стає рисою її характеру. Специфіка переживання образу і образливість як риса особистості веде до порушень міжособистісних взаємин і процесів соціальної адаптації: ускладнює життя образливої людини і життя людей, що оточують її; ускладнює спілкування, створює конфліктні ситуації і руйнує захисні сили організму. Вивчення переживання образу, її особливостей, психологічних характеристик особистості, схильної до переживання образу, забезпечує краще розуміння цього переживання, вміння керувати своїми психоемоційними станами і адаптуватися в суспільстві. І, нарешті, великий відсоток в консультативній, психокорекційній та терапевтичній практиці, припадає на роботу з переживанням образу і прощенням. К. Д. Ушинський, підкреслюючи соціальний зміст емоцій, зазначав, що суспільство, що піклується про освіту розуму, здійснює великий промах, бо людина більше людина в тому, як вона відчуває, ніж як вона думає [2].

Метою даної статті є виклад результатів теоретико-емпіричного дослідження психологічних характеристик осіб, схильних до переживання образу різного ступеню.

На початку дослідження, розглядаючи особистість, яка схильна до переживання образу, ми припустили, що існує ряд психологічних властивостей, що супроводжують переживання образу.

Аналіз літератури дозволив зробити висновок, що переживання образу найбільше пов'язано з такими емоціями та властивостями як: гнів, агресивність, тривожність, почуття провини, невпевненість у собі, низькою самооцінкою, схильністю до залежних відносин, порушенням соціальної адаптації тощо [3; 5; 14;16].

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. В науковій літературі образа розглядається як фрустраційна, але не як базова емоція [5]; як емоційна

реакція на суб'єктивне несправедливе ставлення до себе [6]; як установка на самовиправдання (пошук причин своєї образи в іншій людині) як вимоги до зовнішнього світу, очікування того, що світ буде враховувати потреби суб'єкта [18]; як побічний продукт у дослідженнях провини, сорому і страху [3]; як суб'єктивне переживання несправедливості, при відведенні собі в цьому переживанні ролі жертви [8]; як симптом зруйнованого психологічного злиття, яке породжує нездатність людей вступати в міжособистісні відносини [9].

В якості причин виникнення образи в літературі вказують ситуації, незаслуженого приниження і порушеного гідності [6]; внутрішній конфлікт в ситуаціях, коли очікування суб'єкта образи не збігаються з реально існуючою ситуацією або поведінкою іншої людини [7; 16]; значущі життєві відносини, прояв базальної тривожності [17] і т.д. Вважається, що переживання образи пов'язані з такими особливостями особистості як інфантильність [17]; спрямованість на себе, егоцентризм, нездатність чи невміння індивіда зрозуміти іншого [4]; образа пов'язана з почуттям провини [3;9] і супроводжується станом невдоволення, напруги, збудження [6]; переживання образи супроводжують такі емоції і почуття як досада, прикрість, роздратування, гнів, страх, печаль, розчарування, обурення [12].

У статті ми розглядаємо образу як емоційну реакцію на несправедливе ставлення до себе, вона виникає в ситуації, коли людина вважає, що незаслужено принижена або зачеплена її власна гідність [6]. Образа не є базовою емоцією і з'являється в онтогенезі людини в ранньому дитинстві, з початку її взаємодії з іншими людьми [4; 5; 6; 7]. Переживання людиною образи може відбуватися тільки в соціальному контакті. Образа, як і будь-яка інша емоція, виконує важливу функцію у виживанні, зокрема, пристосуванні людей один до одного. На думку Ю.М. Орлова, переживання образи найбільше необхідно в дитячому віці. Завдяки своїм функціям: сигнальній, управління та адаптаційній, образа допомагає дитині увійти у світ людських відносин, адаптуватися до світу людей, сприяє становленню її особистості. Близьке оточення – батьки, друзі, вчителі, допомагають навчитися розпізнавати свої і чужі емоції, контролювати і управляти ними, переживати емпатію, що необхідно для існування в людському суспільстві [7].

Всі емоції необхідні людині для існування, але часте переживання однієї і тієї ж емоції, призводить до появи рис характеру, пов'язаних з нею. Так, схильність часто переживати образу, на думку О.А. Апуневіч, стає рисою характеру – образливістю. О.А. Апуневіч визначає образу як переживання людиною несправедливості і безпорадності в результаті неузгодженості її очікувань і реальності ситуації, котра є значимою для людини. Автор розрізняє образу і образливість. На її думку, образливість стає рисою характеру, сприяє формуванню відповідного типу особистості і порушує її адаптаційні можливості [3].

Образа – це страждання, вважає Ю.М. Орлов, якого будь-яка людина намагається уникнути. Будь-яке страждання збуджує захисні дії, серед яких найбільш древніми захистами є втеча і напад з відповідними емоціями страху і гніву. Гнів – одна з базових емоцій. Причина гніву, як правило, фрустрація, нездоланна перешкода до досягнення якої-небудь мети. Найчастіше гнів сприймається в соціумі як небажана реакція, і люди, як правило, намагаються її уникати, підміняючи іншими емоціями, наприклад, образою. Про це в своїх дослідженнях говорив Е. Шостром, коли вивчав істинні або помилкові прояви гніву; він стверджував, що люди часто проявляють гнів і обурення, хоча насправді відчують образу [7;19].

К. Хорни, пов'язуючи стан ворожості з образою, говорить, що ворожість виникає тільки, якщо фрустрація несправедлива, або відчувається як несправедлива. Тоді у неї є специфічна риса: людина обурюється, відчуває себе ображеною. Невдача або неприємність перебільшуються і кривдник несподівано стає «підлим, противним, жорстоким, низьким, тобто, образа вирішальним чином впливає на судження ображеного про іншого» [17].

Ю.М. Орлов стверджує, що ображені часто виявляють злість і агресію. На його думку, кривдник найчастіше – близька людина, отже, виникає внутрішній конфлікт: «гнів на того, кого люблю». Утримуючись при образі від явного нападу, людина нападає на кривдника в думках. Ця розумова агресія і стримуваний гнів руйнують тіло, заподіюють хвороби [7].

Цікавий взаємозв'язок між гнівом і образою дає буддистська філософія, розглядаючи образу як жіночій прояв гніву, яка йде всередину людини, в той час як гнів – чоловіча емоція, енергія якої спрямована у зовнішній світ. [20].

У літературі переживання образи часто пов'язують з тривогою і тривожністю як властивостями особистості. На відміну від страху, як реакції на біологічну загрозу життю і здоров'ю людини, тривога найчастіше пов'язана з соціальним аспектом. Вона виникає у людини, коли небезпеці піддається її положення у суспільстві, її цінності, уявлення про себе, потреби. Тривога часто пов'язана з очікуванням невдач у соціальній взаємодії. У цьому випадку вона розглядається як емоційний стан, пов'язаний з можливістю фрустрації соціальних потреб [15]. К. Хорни пов'язує переживання образи з проявами «базальної тривожності». Аналізуючи невротичну особистість, вона говорить про переживанні образи як невротичну реакцію у відносинах, які пов'язані з оцінкою «Я» і самоствердженням. К. Хорни також вважає, що образа як прояв базальної тривожності, виникає в результаті базальної агресивності. Базальна тривожність впливає на самоставлення людини та її ставлення до інших людей [17].

Теоретичний аналіз показує, що образа пов'язана з такими поняттями як впевненість у собі, самовідношення, асертивність, залежність.

З погляду А. Лазаруса, впевненість у собі – це здатність індивіда відкрито говорити про свої бажання і вимоги; вміння говорити «ні»; вміння відкрито висловлювати позитивні і негативні почуття; вміння встановлювати контакти, починати і закінчувати розмову [13].

Упевнені в собі люди не скуті і не боязкі – вони здатні висловлювати свої почуття прямо, без агресії і образливої переваги над іншими. Н.М. Подоляк вважає, що неасертивним особам притаманні такі психологічні характеристики, як: висока емоційна лабільність, депресивність, невротичність, дратівливість, спонтанна агресивність, образа, ворожість, агресивність, негативізм, фрустрація (як психічний стан). [10].

К. Хорни дає визначення образі як невротичної реакції у відносинах, які пов'язані з оцінкою «Я», з самоствердженням [17]. На думку З.А. Агеєвої і М.С. Гріценко, образа в загальній психології розуміється як негативне емоційне переживання, найпоширенішою причиною якого є вражене самолюбство [1]. Переживання образи виникає в ситуаціях, пов'язаних з оцінкою «Я» і самоствердженням. В.В. Столін вказує, що переживання образи є внутрішнім конфліктом, неадекватним уявленням про себе [16]. А.Р. Шмелев вважає, що необґрунтована образа є проявом егоцентризму: сприйняття своєї точки зору як єдиної існуючої і нездатності або невміння індивіда зрозуміти іншого [4].

На думку Ф. Перлза, переживання образи пов'язане із залежністю в стосунках. Він розглядав образу як симптом порушеного злиття. Злиття – механізм захисту, фіксований у тих, хто не переносить відмінностей, іншого мислення і поглядів та намагається стримати неприємні переживання нового і чужого. Одна з проблем злиття – ненадійність основи взаємовідносин. В такому злитті образа тісно пов'язана з почуттям провини. Якщо одна людина ображається, інша почуває себе винною. Ф. Перлз вважав комунікацію через образу та вину опором по відношенню до контакту з іншою людиною як особистістю, у формі вибуху гніву, акту благородного розуміння і прощення, розуміння чужої радості, чесності з собою, або будь-якої іншої дії, що може тут виявитися доречним [9].

Отже, узагальнюючи вищесказане можна припустити, що схильність до переживання образи супроводжується такими психологічними властивостями як: агресія, дратівливість, нервозність, тривожність, невпевненість у собі, схильності до залежних відносин, низка асертивність тощо.

Процедура емпіричного дослідження. Для проведення діагностичної частини дослідження був використаний наступний методичний інструментарій: для дослідження переживання образи – оригінальний «Тест-опитувальник схильності до переживання образи» (ТОСОБ), автори – О.П. Саннікова, Н.В. Свєртілова. Методика розроблена на кафедрі загальної та диференціальної психології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». За допомогою тест-опитувальника були досліджені формально-динамічні та якісні показники образливості: ЧОБ – чутливість до переживання образи, УОБ – усталеність переживання образи, ШРОБ – широта поширення переживання образи, ВОБ – виразність прояву переживання образи, ЕКОБ – емоційний компонент, ККОБ – когнітивний, ПКОб – поведінковий, КРКОБ – контроль-регулятивний, КомОб – композитна оцінка образливості (узагальнена).

Діагностику психологічних характеристик було здійснено за допомогою Фрайбурзького особистісного опитувальника FPI (форма В), адаптованого і модифікованого на факультеті психології ЛДУ, А.А. Криловим і Т.І. Ронгінською спільно з Гамбургським університетом. Опитувальник спрямований на діагностику наступних показників: FI – невротичність; FII – спонтанна агресивність; FIII

– депресивність; FIV – роздратованість; FV –товариськість; FVI – врівноваженість; FVII – реактивна агресивність; FVIII – сором'язливість; FIX – відкритість; FX – екстраверсія – інтроверсія; FXI – емоційна лабільність; FXII – маскуліність – фемінність [11].

Математико-статистична обробка даних здійснювалася методами кількісного аналізу з використанням комп'ютерної статистичної програми SPSS 17.0 for Microsoft Windows. Якісний аналіз проводився за допомогою методу «асів» і профілів.

У дослідженні брали участь 120 осіб – слухачів факультету післядипломної освіти та роботи з іноземними громадянами із спеціальності «Психологія» у віці від 22 років до 54 років

За допомогою «Тест-опитувальника схильності до переживання образи» (ТОСОБ) з вибірки досліджених було виявлено дві групи осіб: групу осіб, схильних до переживання образи (Обтах+) – 4-й розподіл значень показників образи; групу осіб, не схильних до переживання образи (Обмін-) – 1-й розподіл. Перша і друга група були представлені в кількості 20 осіб.

Результати та їх обговорення. Аналіз отриманих емпіричних даних проводився поетапно. На першому етапі для вивчення характеру взаємозв'язків між показниками схильності до переживання образи і властивостями особистості, що вивчаються за допомогою тесту FPI був проведений кореляційний аналіз. На другому етапі емпіричного дослідження за допомогою методів «асів» були виділені дві груп осіб: групу осіб, схильних до переживання образи (Обтах+), і групу осіб, не схильних до переживання образи (Обмін-). Далі за допомогою методу «профіль» було виявлено особливості деяких психологічних характеристик особистості у осіб, схильних до переживання образи різного ступеню. Результати кореляційного аналізу надані у таблиці 1.

Таблиця 1

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками образливості та факторами особистості, що діагностовано опитувальником FPI

Фактори FPI	Показники образливості								
	ЧОБ	УОБ	ШРОБ	ВОБ	ЕКОБ	ККОБ	ПКОБ	КрКОБ	КомОБ
FI	435*	373*	322*	394*	406*	428*		-337*	508*
FII	252*			221*	205*	256*	263*	-246*	285*
FIII	481*	479*	355*	384*	447*	561*		-357*	581*
FIV	420*	371*	252*	474*	480*	470*	291*	-412*	536*
FV						-203*			-150
FVI	-364*	-434*	-370*	-145	-302*	-401*		405*	-397*
FVII	292*	273*		220*	262*	302*	297*	-203*	335*
FVIII	284*	328*	233*	265*	286*	377*		-269*	365*
FIX	240*	173			186	182		-194*	221*
FX		-180				-150	218*		
FXI	490*	479*	311*	446*	487*	590*		-388*	603*
FXII						-173	165		

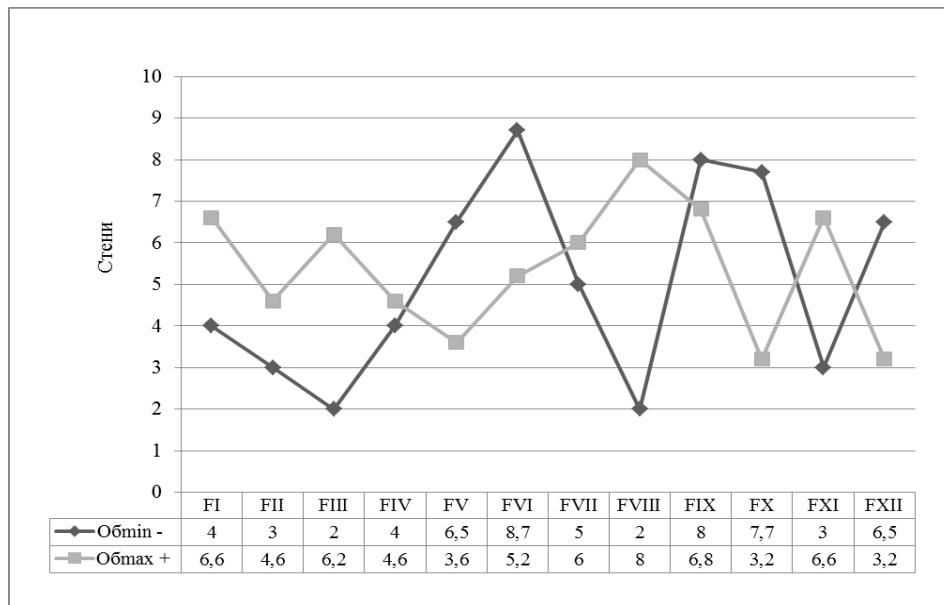
Примітка: 1) умовні позначення факторів особистості за методикою FPI: FI – невротичність, FII - спонтанна агресивність, FIII – депресивність, FIV – роздратованість, FV – товариськість, FVI – врівноваженість, FVII – реактивна агресивність, FVIII – сором'язливість, FIX – відкритість, FX – екстраверсія – інтроверсія, FXI – емоційна лабільність, FXII - маскуліність – фемінність.

Усі показники образливості додатно на 1% рівні (окрім КрКОБ - від'ємно) виявили зв'язок з параметром FIV. Усі показники (за винятком ПКОБ) додатно на 1% рівні пов'язані з показниками FI, FIII, FVIII, FXI, лише показник КрКОБ пов'язаний з усіма ними від'ємно на 1% рівні. Більшість показників образливості (за винятком ПКОБ) від'ємно на 1% рівні пов'язані з FVI, показник КрКОБ пов'язаний з ним на 1% рівні додатно. Більшість компонентів образливості, окрім УОБ, ШРОБ виявили додатній зв'язок на 1% рівні з параметром FII, та від'ємний на 1% рівні з КрКОБ. Показник FV від'ємно на 1% рівні пов'язаний з показниками образливості ККОБ та КомОБ. Майже всі компоненти образливості виявили додатній зв'язок на 1% рівні з параметром FVII, окрім ШРОБ та показника КрКОБ, який має від'ємний зв'язок з цим параметром. Показники образливості ЧОБ, УОБ, ЕКОБ, ККОБ, КомОБ мають значимий додатній зв'язок з показником FIX на 1% та 5% рівні. Від'ємний зв'язок на 5% ($p \leq 0,05$) рівні з показником FX демонструють УОБ та ККОБ, але показник ПКОБ зв'язаний с FX додатно на 1% рівні. Останній показник FXII від'ємно на 1% рівні пов'язаний з показником образливості ККОБ, а додатно на 1% рівні з ПКОБ.

Аналіз взаємозв'язків між показниками образливості та властивостями особистості, що діагностовано опитувальником FPI, визначив, що спостерігається велика кількість значимих додатних зв'язків. Однак, виявилися і від'ємні зв'язки між деякими показниками образливості та показниками FV, FVI, FX, FXII. Крім того, в більшості випадків від'ємний зв'язок демонструє показник КркОб.

Подальше застосування якісного аналізу дозволило вивчити психологічні характеристики представників кожної групи – схильних та не схильних до переживання образи.

На рис. 1. надані профілі означених груп досліджуваних. Значення, що відображені на графіку, представляють собою середньоарифметичне значення конкретного показника, отриманого представниками досліджуваних груп. На осі абсцис (OX) розташовані показники факторів особистості за методикою FPI, на осі ординат (OY) – їх числові значення, що надані у стенох. До низьких відносяться значення в діапазоні 1-3 бали, до середніх - 4-6 балів, до високих – 7-9 балів. Аналіз та інтерпретація профілю відбувається з опорою на ті показники, що максимально відхиляються від середніх значень.

Рис.1. Профілі факторів особистості за методикою FPI в групах осіб схильних до переживання образи різного ступеню

Примітка: 1) Обмін- (n=20) група осіб, що не схильні до переживання образи; 2) Обмах+ (n=20) - група осіб, схильних до переживання образи.

Загалом візуально фіксується, що у даній вибірці виявлено достатньо яскравих представників груп схильних (Обмах+), та не схильних (Обмах-) до переживання образи. Перед тим як здійснити аналіз профілів, поранжуємо найбільш виражені фактори кожного профілю за їх відхиленням від середньої лінії ряду. Результати ранжування подані у табл. 2

Таблиця 2

Ранжування показників асертивності в групах схильних і не схильних до переживання образи

Ранги	група Обмах+	група Обмін -
1	екстраверсія – інтроверсія (FX -)	депресивність (FIII -)
2	маскулінність – фемінність (FXII-)	сором'язливість (FVIII -)
3	товариськість (FV -)	емоційна лабільність (FXI -)
4	відкритість (FIX +)	врівноваженість (FVI +)
5	емоційна лабільність (FXI +)	відкритість (FIX +)
6	невротичність (FI +)	

Проаналізуємо кожен профіль окремо для виявлення деяких психологічних характеристик, що властиві представникам груп схильних та не схильних до переживання образи. Потім здійснимо їх порівняння між собою для пошуку схожості й відмінностей між ними.

Аналіз графіків та таблиць дозволяє скласти психологічні характеристики представників групи схильних (Обмін-), та не схильних до переживання образи (Обмін+).

Профіль групи осіб не схильних до переживання образи (Обмін-) знаходиться як вище так і нижче середньої лінії ряду, що відповідає значенням з першого по четвертий квартилі розподілу (2 – 8,7). Отже, представників даної групи можна охарактеризувати як життєрадісних, енергійних і підприємливих. Досліджені цієї групи відрізняються багатством, гнучкістю і різноманітними можливостями психіки, невимушеністю в міжособистісних відносинах, упевненістю в своїх силах, успішністю у виконанні різних видів діяльності, що вимагають активності, ентузіазму і рішучості (FIII-). Такі особи сміливі, схильні до ризику. Рішення приймають швидко і негайно приступають до їх здійснення, не вміють терпляче чекати, не переносять відтяжок і коливань, подвійності і амбівалентності (FVIII-). Низькі значення показника (FXI-) дозволяють припустити, що особи не схильні до переживання образи емоційно зрілі, мислять тверезо і реалістично. У своїй поведінці вони керуються надійними, реально відчутними цінностями. Їм властива відсутність внутрішньої напруженості, свобода від конфліктів, задоволеність собою і своїми успіхами, готовність слідувати нормам і вимогам (FVI +). Високі значення показника (FIX+) у даної групи свідчать про прагнення до довірливо-відвертої взаємодії з оточуючими людьми при високому рівні самокритичності. Однак, необхідно відзначити, що ця шкала дозволяє оцінити достовірність результатів. Автори опитувальника вважають, що якщо досліджений набирає за даною шкалою високий бал, то цей результат свідчить про його адекватну реакції на процедуру дослідження, готовність щиро відповідати на запитання. У групі осіб схильних до переживання образи (Обмін+) показник «відкритість» (FIX+) також має досить високі значення.

Профіль групи осіб схильних до переживання образи розташований в зоні від середніх до високих значень (3,2 – 8). Представники даної групи відчувають деякі труднощі в контактах, прагнення до видів діяльності, не пов'язаних з широким спілкуванням. В ситуаціях вимушеного спілкування легко втрачають душевну рівновагу, отже, намагаються зберігати дистанцію у взаєминах (FX-). Особи схильні до переживання образи чутливі, схильні до хвилювань, м'які, поступливі. У них розвинена уява та тяга до фантазування. Такі особи демонструють підвищений інтерес до людей і до нюансів міжособистісних відносин. У поведінці їм не вистачає сміливості, рішучості та наполегливості. Вони уникають суперництва, легко поступаються, приймають допомогу і підтримку (FXII-). Представники даної групи новим знайомствам воліють вузьке коло знайомих і друзів, уникають зайвої близькості в стосунках (FV-). Вони чутливі, вразливі, артистичні, не переносять грубих слів, м'які, жіночні, занурені в фантазії, реальне життя легко ранить їх (FXI +). Особам схильним до образи властиво підвищена чутливість, висока тривожність, збудливість у поєднанні з швидкою виснаженістю. Внаслідок цього несуттєві подразники можуть легко викликати спалахи роздратування і збудження (FI +).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз літератури дозволив встановити, що образа є емоційною реакцією на несправедливе ставлення до себе, вона виникає в ситуації, коли людина вважає, що її власна гідність незаслужено принижена і зачеплена. Переживання людиною образи може відбуватися тільки в соціальної взаємодії. Аналіз літератури дозволив зробити висновок, що переживання образи найбільше пов'язано з такими емоціями та властивостями як: гнів, агресивність, тривожність, почуття провини, невпевненість у собі, низькою самооцінкою, схильністю до залежних відносин, порушенням соціальної адаптації.

2. Для емпіричної перевірки співвідношення показників деяких психологічних характеристик особистості та схильності до переживання образи різного ступеню в якості психологічного інструментарію були обрані: оригінальний «Тест-опитувальник схильності до переживання образи» (ТОСОБ), (автори: О.П. Саннікова, Н.В. Свєртілова) та Фрайбурзький особистісний опитувальник (FPI) адаптований А.А. Криловим і Т.І. Ронгінським.

3. Кореляційний аналіз емпіричних даних виявив наявність значущих від'ємних та додатних зв'язків між показниками схильності до переживання образи та деяких психологічних характеристик особистості, а саме: невротичність, емоційна лабільність, товариськість, відкритість, інтроверсія, фемінність тощо.

4. Порівняння профілів осіб схильних і не схильних до переживання образи, дозволило виділити наступні особливості досліджуваних. У осіб, які не схильні до переживання образи переважно виражені такі психологічні характеристики як: врівноваженість, відкритість, товариськість,

екстраверсія, маскуліність. Представники вибірки, схильні до переживання образи демонструють: невротичність, сором'язливість, високу емоційну лабільність, депресивність, відкритість.

Список використаних джерел

1. Агеева З.А., Гриценко М.С. Социально-психологическая природа и феноменология обидчивости / Агеева З.А., Гриценко М.С. // Журнал Вестник Ивановского государственного университета. Вып. 1 – 2009. – С.19
2. Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект: исследования феномена / И.Н. Андреева // Вопросы психологии. – 2006. – № 3. – С. 78-86.
3. Апуневич О.А. Психологические особенности преодоления обиды и обидчивости в подростковом возрасте: Автореф. дис....канд.психол.наук / Апуневич О.А. – Череповец, 2001.
4. Игнатъева А.В. Обида как эмоциональное состояние личности: [Электронный ресурс] / А. В. Игнатъева. Доступ к источнику: <http://www.docme.ru/doc/40758/ignat>.
5. Изард К.Е. Психология эмоций / К.Е. Изард. – СПб.: Питер, 2009. – 464с.
6. Ильин Е.П. Эмоции и чувства / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2001 – 752 с.
7. Орлов Ю.М. Обида. Вина. Серия: Исцеление размышлением / Ю.М. Орлов. Изд. Слайдинг, 2004. – 96с.
8. Орлова Л.М. Пиши обиды на песке: Психологический тренинг / Л.М.Орлова, И.А.Шипилова. – Одесса:Друк,2009. – 136с.
9. Перлз Ф. Практика гештальттерапии / Ф. Перлз. – М.: Институт Общегуманитарных Исследований, 2001.
10. Подоляк Н.М. Індивідуально–психологічні особливості асертивності особистості: дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / Подоляк Наталія Михайлівна. – Одеса, 2014. – 202 с.
11. Практикум по экспериментальной и практической психологии: Учеб. пособие/ [ред. А.А. Крылов]. – СПб: Изд-во С.-Петербургск. ун-та, 1997. – 312с.
12. Психология адаптации личности. Анализ. Теория. Практика / А.А. Реан, А.Р. Кудашев, А.А. Баранов – СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2006. – 479 с.
13. Ромек В.Г. Уверенность в себе как социально-психологическая характеристика личности /В.Г.Ромек// Социальная психология личности в вопросах и ответах: Учеб. пособ/Под ред. В.А.Лабунской. – М.:Гардарика, 1999. – С.207-226.
14. Санникова О.П. Адаптивность личности. Монография / Санникова О.П., Кузнецова О.В. – Одесса: Издатель М.П. Черкасов, 2009. – 285с.
15. Справочник по психологии и психиатрии детского и подросткового возраста. – СПб.: Питер, 2000. – 896с.
16. Столин В.В. Самосознание личности / В.В.Столин. – М.: МГУ, 1983. – 284 с.
17. Хорни К. Невротическая личность нашего времени / К. Хорни. – М., 1993. – 480с.
18. Шапкин С.А. Деятельность в особых условиях: компонентный анализ структуры и стратегии адаптации / Шапкин С.А. Дикая Л.Г. // Психологический журнал. 1996. Т. 17. № 1. – С.19-34.
19. Шостром Э. Человек-манипулятор. Внутреннее путешествие от манипуляции к актуализации / Э. Шостром. – М.: Апрель-Пресс, Психотерапия, 2008. – 192 с.
20. Фомин А.В. Где искать корни обиды? / А.В. Фомин // Журнал «Нескучный сад». – 2011 – № 3. - <http://www.pravmir.ru/proshhenie-glavnaya-forma-protivostoyaniya-zlu/>

References translated and transliterated

1. Ageeva Z.A., Gritsenko M.S. Sotsialno-psihologicheskaya priroda i fenomenologiya obidchivosti [Social-psychological nature and phenomenology of resentment]/Zhurnal Vestnik Ivanovskogo gosudarstvennogo universiteta. Vyip. 1, 2009g., str.19
2. Andreeva I.N. Emotsionalnyiy intellekt: issledovaniya fenomena [Emotional intelligence: study the phenomenon] / Voprosyi psihologii. 2006. № 3. S. 78-86.
3. Apunevich O.A. Psihologicheskie osobennosti preodoleniya obidy i obidchivosti v podrostkovom vozraste [Psychological features of overcoming resentment and touchiness in adolescence] /Avtoref. dis....kand.psihol.nauk/Apunevich O.A. – Cherepovets, 2001.
4. Ignateva A. V./Anzhelika Viktorovna Ignateva. Obida kak emotsionalnoe sostoyanie lichnosti: [Resentment as the emotional state of the person]/ A. V. Ignateva. Dostup k istochniku: <http://www.docme.ru/doc/40758/ignat>.
5. Izard K. E./ Izard Kerrol. Psihologiya emotsiy [Psychology of emotions]/SPb.: Piter, 2009. - 464s.: il. –
6. Ilin E. P./ Evgeniy Pavlovich Ilin. Emotsii i chuvstva [Emotions and feelings] SPb.: Piter, 2001 - 752 s. (Seriya "Masterya psihologii"). Uchebnoe posobie.
7. Orlov Yu. M./Yuriy Mihaylovich Orlov. Obida. Vina [Resentment. Guilt.]/Seriya: Istselenie razmyshleniem. Izd. Slayding, 2004. – 96s.
8. Orlova L. M./Lyudmila Mihaylovna Orlova, Shipilova I. A./ Irina Alekseevna Shipilova. Pishi obidy na peske: Psihologicheskii trening [Write resentment in the sand : Psychological training] / L. M. Orlova, I. A. Shipilova. - Odessa: Druk, 2009. - 136s.
9. Perlz F./ Frederik. Praktika geshtaltterapii [The practice of Gestalt therapy]/Perevod M. P. Papusha. – M.: Institut Obschegumanitarnyih Issledovaniy, 2001.
10. Podolyak N. M. Individualno–psihologichni osoblivosti asertivnosti osobistosti [Individual psychological characteristics of the individual assertiveness]: dis. ... kand. psihol. nauk : spets. 19.00.01 / Podolyak Nataliya Mihaylivna. – Odessa, 2014. – 202 s.
11. Praktikum po eksperimentalnoy i prakticheskoy psihologii [Workshop on Experimental and Applied Psychology] /Ucheb. posobie/ [red. A.A. Kryilov]. – SPb: Izd-vo S.-Peterburgsk. un-ta, 1997. – 312s.
12. Psihologiya adaptatsii lichnosti. Analiz. Teoriya. Praktika [Psychology of personality adaptation . Analysis. Theory. Practice]/A. A. Rean/Artur Aleksandrovich Rean, A. R. Kudashev/ Azat Rishatovich Kudashev, A. A. Baranov/Aleksandr Aleksandrovich Baranov. — SPb.: PRAIM-EVROZNAK, 2006. - 479 s.
13. Romek V.G./Vladimir Georgievich Romek. Uverennost v sebe kak sotsialno-psihologicheskaya harakteristika lichnosti

- [Confidence as a social-psychological characteristics of the individual] / Sotsialnaya psihologiya lichnosti v voprosah i otvetah: Ucheb. posobie /Pod red. prof. V.A. Labunskoy. - M.: Gardariki, 1999. - s.207-226.
14. Sannikova O. P./Olga Pavlovna Sannikova. Kuznetsova O. V./Oksana Vladimirovna Kuznetsova. Adaptivnost lichnosti [Adaptability of individual] /Monografiya. – Odessa: Izdatel M.P. Cherkasov, 2009. – 285s.
  15. Spravochnik po psihologii i psihiatrii detskogo i podrostkovogo vozrasta [Handbook of psychology and psychiatry, child and adolescent] – SPb.: Piter, 2000. – 896s.
  16. Stolin V. V./Vladimir Viktorovich Stolin. Samosoznanie lichnosti [Self-consciousness] -M.: MGU, 1983. – 284 s.
  17. Horni K./Karen Horni. Nevroticheskaya lichnost nashego vremeni [Neurotic Personality of Our Time] / K. Horni. – M., 1993. – 480s.
  18. Shapkin S. A./Sergey Anatolevich Shapkin. Dikaya L. G./Larisa Grigorevna. Deyatel'nost v osobiyh usloviyah: komponentnyiy analiz struktury i strategii adaptatsii [Activity in special conditions : Component analysis of the structure and adaptation strategies] / Psihologicheskii zhurnal. 1996. T. 17. # 1. - S. 19-34.
  19. Shostrom E. Chelovek-manipulyator. Vnutrennee puteshestvie ot manipulyatsii k aktualizatsii. [Man-manipulator. The inner journey of manipulation to actualization] — M.: Aprel-Press, Psihoterapiya, 2008. — 192 s.
  20. Fomin A.V. Gde iskat korni obidy?/ [Where to look for the roots of resentment?]/Zhurnal «Neskuchnyi sad». – 2011 – # 3. - <http://www.pravmir.ru/proshhenie-glavnaya-forma-protivostoyaniya-zlu/>

Svertilova N.V. Some psychological characteristics in individuals' propensity to experience various degrees of resentment. The article presents the results of theoretical and empirical study of some psychological characteristics in individuals' propensity to experience various degrees of resentment. The article examines the resentment as an emotional reaction to the unfair treatment of myself, it occurs in a situation where a person believes that his undeservedly humiliated or hurt his own dignity. Analysis of the literature leads us to the conclusion that propensity for experiencing resentment is associated with such emotions and personality traits as: rage, aggression, anxiety, guilt, self-insecurity, low self-esteem, a tendency to affiliate relations, disorder of social adaptation etc. For the empirical testing of psychological characteristics that accompany the experience of resentment we have chosen such methods as: "Test questionnaire propensity to experience of resentment" (TOSOB), the authors – O.P. Sannikova, N.V. Svertilova and Freiburg Personality Inventory, FPI. The empirical research was conducted in two stages: 1) quantitative analysis (the correlation analysis); 2) qualitative analysis (analysis the profiles of selected groups). The results showed that individuals, that don't have the propensity to experience of resentment primarily, demonstrated psychological characteristics, such as: adequacy, communicativeness, extroversion, masculinity. Representatives of the selection, that have the propensity to experience of resentment showed such characteristics as: neurotic, shyness, high emotional lability, depression, openness.

Keywords: psychological characteristics, propensity to experience various degrees of resentment, touchiness.

УДК: 005.44:378.011.3-057.1:159.9

ПРОЦЕСС ГЛОБАЛИЗАЦИИ: СИСТЕМА ПОДГОТОВКИ ПРАКТИЧЕСКИХ ПСИХОЛОГОВ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ

Т.В. Сенько

доктор психологических наук, профессор
Университет Яна Кохановского в Кельцах, Польша
tv-senko@gmx.net

Сенько Т.В. Процес глобалізації: система підготовки практичних психологів у вищій школі. У статті описані та проаналізовані основні компоненти підготовки практичних психологів у вищій школі в рамках процесу глобалізації. Автор статті: 1) розглядає питання, пов'язані з моделюванням сучасної системи підготовки фахівців-психологів у вищій школі; 2) приділяє основну увагу тому, як саме потрібно готувати практичних психологів у ситуації інтенсивного розвитку науки і техніки, інформатизації життєвого простору та процесу глобалізації; 3) підкреслює, що у сучасних психолого-педагогічних дослідженнях акцент робиться, перш за все, на проблеми формування професійної компетентності при підготовці студентів до роботи в системі «людина-людина»; 4) характеризує найважливіші завдання викладання у вищій школі на сучасному етапі розвитку суспільства; 5) робить основний акцент на понятті особистісної зрілості як найбільш важливого компоненті в рамках професійної компетентності практичного психолога. У висновку автор підкреслює, що інвестиції в людський потенціал – це найбільш економічно ефективні інвестиції сьогодні.

Ключові слова: моделювання сучасної системи вищої школи, підготовка практичних психологів, процес глобалізації, професійна компетентність, особистісна зрілість.

Сенько Т.В. Процесс глобализации: система подготовки практических психологов в высшей школе. В статье описаны и проанализированы основные компоненты подготовки практических психологов в высшей школе в рамках процесса глобализации. Автор статьи: 1) рассматривает вопросы, связанные с моделированием современной системы подготовки специалистов-психологов в высшей школе; 2) основное внимание уделяет тому, каким образом нужно готовить практических психологов в ситуации интенсивного развития науки и техники, информатизации жизненного пространства и процесса глобализации; 3) подчеркивает, что в современных психолого-педагогических исследованиях акцент делается, прежде всего, на проблемах формирования профессиональной компетентности при подготовке

студентов к работе в системе «человек-человек»; 4) характеризует важнейшие задачи преподавания в высшей школе на современном этапе развития общества; 5) делает основной акцент на понятии личностной зрелости как наиболее важном компоненте в рамках профессиональной компетентности практического психолога. В заключении автор подчеркивает, что инвестиции в человеческий потенциал – это самые экономически эффективные инвестиции сегодня.

Ключевые слова: моделирование современной системы высшей школы, подготовка практических психологов, процесс глобализации, профессиональная компетентность, личностная зрелость.

Постановка проблемы. Моделирование современной системы подготовки специалистов высшего звена, основой которого является, прежде всего: *высокий уровень подготовки специалистов, творчество инновационность, повышение квалификации, профессиональных знаний и умений* в течение всей жизни, – рождает вопрос о том, *каким образом* нужно готовить специалистов высшего звена в ситуации интенсивного развития науки и техники, информатизации жизненного пространства и процессом глобализации. На современном этапе развития общества и совершенствования системы образования мы сталкиваемся с таким явлением, как переход от *адаптационного* образования к образованию *критично-креативному*, направленному на **ценности**, связанные с человеком и его жизнью. Данный подход ставит перед педагогами, работающими в высшей школе и подготавливающими специалистов-психологов для работы в системе «человек-человек», все более трудные и ответственные задачи. Не менее важным вопросом является и то, *какие компоненты структуры высшего образования* являются наиболее значимыми сегодня.

Задачи преподавания в высшей школе. *Важнейшими задачами преподавания* в высшей школе и *высшего образования* в целом на современном этапе развития общества являются следующие: 1) передача знаний и опыта; 2) использование научных методов в преподавании, научное обоснование требований к обучению и создание условий, формирующих творческие способности студентов в соответствующие научные направления; 3) развитие ценностей студентов и социальных отношений; 4) развитие управленческих навыков в сочетании с чувством ответственности; 5) формирование готовности к участию в социально-культурном и национально-патриотическом развитии подрастающего поколения; 6) подготовка профессиональных кадров в различных областях.

Каждое из этих направлений может вызывать определенные трудности. В связи с этим, преподаватели высшей школы должны быть готовы к разработке методов их преодоления [31 – 32].

Комплексная программа обучения в современной высшей школе. *Комплексная программа обучения в современной высшей школе* должна сформировать систему дискретных единиц обучения, а именно: 1) лекции; 2) семинарские занятия; 3) семинар, ведущий к написанию диссертации (бакалавра, магистра или доктора наук); 4) семинар, на котором обсуждаются конкретные вопросы, связанные с подготовкой в рамках конкретной специальности или специализации (без написания диссертации); 5) практические и лабораторные занятия по определенным темам; 6) различные практики под руководством специалиста в данной области; 7) личные или коллективные консультации.

Важно, чтобы в программе обучения в рамках высшего образования определялось как нечто *целое*, например, знания, навыки, компетенции, а также подчеркивалось, *что лежит в основе* этого целого: *процессы обучения, решение конкретных образовательных задач, определения важнейших понятий, мотивация и положительное отношение к учебной деятельности*, а также *опыт* – в зависимости от академической сферы [23]. Подобная программа позволяет преподавателю высшей школы обеспечить *интерес* к учебному процессу с одновременным *систематическим контролем* знаний студентов. Хорошая программа преподавания в высшей школе всегда должна быть гибкой и разнообразной, в зависимости от субъектов учебного процесса. Особое место в учебных программах высших учебных заведений должно отводиться *педагогической практике*, которая должна стать главным компонентом *активного обучения* студентов за счет включения их собственной деятельности и их собственных ресурсов в учебный процесс. Иногда эта деятельность включает *самосознание* студента и его *мета-осведомленность*, что позволяет определить, на какой стадии развития он находится, насколько реализованы в данный момент обучения его потенциальные возможности, и какие перспективы могут ожидать его в будущем. Активный и самостоятельный студент именно в рамках прохождения правильно организованной практики начинает понимать, что

значит находиться на *высоком уровне развития* и более *эффективно функционировать* на профессиональном уровне.

При рассмотрении требований, предъявляемых к подготовке практических психологов в высшей школе, следует раздифференцировать их на две большие группы:

1. Требования, предъявляемые к профессиональной подготовке.
2. Требования, предъявляемые к личности практического психолога.

Элементы профессиональной компетентности преподавателя. Профессиональная подготовка специалистов должна строиться в соответствии с *основными задачами* преподавания в современной высшей школе [13]. *Фундаментальность подготовки* практических психологов обеспечивает их мобильность, способность овладения обновленной информацией, новыми диагностическими и коррекционными процедурами. Именно она является одной из основных проблем, существующих в современных условиях при подготовке специалистов-профессионалов и вызывает определенные трудности, к решению которых должны быть готовы как преподаватели высшей школы, занимающиеся подготовкой практических психологов, так и сами практические психологи, получившие соответствующую подготовку в высшей школе [31; 32]. Важно подчеркнуть, что проблема фундаментальности особенно сложна при подготовке специалиста с базовым психологическим образованием в связи с противоречием, обусловленным большим количеством психологических дисциплин учебного плана и необходимостью одновременно обеспечить глубину и широту образования. По-видимому, фундаментальность может быть достигнута за счет овладения, прежде всего, *закономерностями психологической науки и формирования методов познания* на базе этой науки. При этом должно быть обеспечено оптимальное соотношение всех учебных дисциплин учебного плана: гуманитарных и социально-экономических, общенаучных и общепрофессиональных по основной специальности (методологических, естественнонаучных, общепсихологических, диагностических, диагностико-коррекционных, коррекционных и др.).

Это может быть достигнуто, *во-первых*, в результате углубленного изучения отдельных областей науки. При этом должно быть обеспечено знание общих закономерностей, характеризующих единую картину мира, поскольку подобные закономерности, являясь инвариантным знанием, позволяют узнать и усвоить частные закономерности, характерные для других наук. *Во-вторых*, поскольку глубина общего в значительной степени определяется многообразием частного, для достижения фундаментальности психологического образования в процессе профессиональной подготовки практических психологов необходимо обеспечить возможно больший набор различных спецкурсов и спецсеминаров, являющихся логическим продолжением основных психологических учебных курсов.

Во многих психолого-педагогических исследованиях делается акцент на том, что *при подготовке* студентов к работе в системе «человек-человек», специалисты высшего звена должны развивать у них прежде всего *профессиональную компетентность*, заключающуюся в:

- понимании всего того, что связано с *педагогическим процессом*, а так же как собственными *личностными* и *поведенческими* характеристиками педагога, так и *личностными* и *поведенческими* характеристиками учащихся;
- подготовленности к *инновациям* и принятию *критично-креативной доктрины* в обучении и воспитании;
- развитии *способности* и *мотивации* к *самопознанию*, *саморазвитию* и *самообразованию*;
- сформированности *коммуникативных умений* и *навыков*;
- использовании в профессиональной деятельности *открытого диалога* и распространение *идеалов гуманизма*;
- сформированности *умения контроля* и *оценки* достижений и проблем как учеников, так и своих собственных [12; 13; 22; 24; 27; 33].

Данные элементы профессиональной компетентности должны формироваться в рамках *каждого* компонента структуры высшего образования: их отражение мы должны находить в его *целях* и *программах обучения*, в требованиях к *профессиональному развитию* преподавателей высшей школы, а также в требованиях к *личности* и *личностному развитию* как преподавателей высшей школы, так и студентов.

Професійна компетентність має вирішальне значення в роботі практичного психолога з дітьми різних вікових груп, педагогами і батьками, а також допомагає йому вирішувати різноманітні складні проблеми, що виникають в сучасному суспільстві. Тому дуже важливим є формування *синтезованих теоретичних психолого-педагогічних знань і професійних умінь*, серед яких повинні бути, перш за все, виділені наступні:

- загальні закономірності психічного розвитку в онтогенезі, періодизація психічного розвитку, проблема співвідношення навчання і розвитку;
- особливості особистісного розвитку в дошкільному віці;
- психологічні особливості молодшого шкільного віку;
- психологія ігрової діяльності, структура гри, закономірності розвитку гри в онтогенезі, види гри;
- структура і функція спілкування; практика організації ефективного спілкування, в тому числі техніка комунікації емпатичного прийняття;
- методи психологічного впливу;
- теорія і практика терапії, методи і прийоми, що використовуються в корекції, види корекційно-розвиваючих ігор;
- сім'я і розвиток особистості дитини;
- типи сімейного виховання;
- види батьківської позиції; методи оптимізації дитячо-батьківських відносин;
- методи психологічного дослідження і діагностики дитини.

Окрім теоретичних знань для ефективного підготовки практичних психологів необхідно навчати їх володінню *практичними навиками і вміннями* в області психологічної діагностики, методами і техніками терапії, консультування і інших способів психологічного впливу. Тут також важливо забезпечити єдиність загального і особливого. Це можна досягти, *во-перше*, в процесі засвоєння конкретних знань діагностичних, діагностико-корекційних і корекційних дисциплін, а також синтезованих психолого-педагогічних знань і, *во-друге*, при певній організації і особливій увазі до формування загальних і спеціальних професійних умінь в процесі проведення лабораторних і практичних занять, психологічних практикумів і практик – неперервної, навчальної, виробничої.

Не менш важливим при забезпеченні фундаментальності професійної підготовки практичного психолога є *целенаправлене використання і інваріантність змісту навчальних дисциплін* як засоби формування пізнавальної діяльності. В даному випадку сформована на змісті різного рівня узагальнення пізнавальна діяльність може стати необхідним інструментом для пізнання інших сфер знання. Формування пізнавальної діяльності як засоби, що забезпечує засвоєння знань в нових умовах, набуває особливого значення в зв'язі з тим, що у особистості з'являється неограничена рамками навчання можливість подальшого пізнання всіх більш фундаментальних закономірностей природи і суспільства.

Важливе значення при формуванні професіоналізму психолога-практика має грамотна організація науково-дослідницької роботи майбутніх спеціалістів в університеті, так як цільова орієнтація сучасної системи вищої освіти пов'язана з формуванням студента як суб'єкта творчої професійної діяльності. Правильна організація науково-дослідницької роботи в університеті дає можливість, *во-перше*, набувати і вдосконалювати дослідницькі навички, виходячи за межі курсової або дипломної роботи; *во-друге*, це можливість наукової дискусії, що виходить за межі діалогу між студентом і науковим керівником; *в-третьє*, набуття професійних навичок, формування власного дослідницького інстинкту, внутрішнього відгуку на актуальні проблеми, що стоять перед суспільством на порозі переходу до другого тисячоліття; *в-четверте*, можливість вивчення актуальніших проблем практичної психології разом з професорсько-викладацьким складом кафедри, магістрантами і аспірантами, а також з психологами-практиками. Знайомство студентів в науково-дослідницьких лабораторіях з найновішими науковими досягненнями і експериментальними розробками є необхідним кроком на шляху до усвідомлення своєї значущості в суспільстві і пошуку адекватних відповідей, що дають можливість для особистісного зростання і

формирования высокого уровня профессиональной компетентности, которого так недостает большинству практических психологов сегодня.

Комплексная программа обучения практических психологов в современной высшей школе должна определяться как нечто *целое*, например, знания, навыки, компетенции, а также подчеркивать, что *лежит в основе* этого целого: *процессы обучения*, решение *конкретных образовательных задач*, определения *важнейших понятий*, *мотивация* и *положительное отношение* к учебной деятельности, а также *опыт* – в зависимости от академической сферы [23]. Подобная программа позволяет преподавателю высшей школы обеспечить *интерес* каждого студента-психолога к учебному процессу с *одновременным систематическим контролем* его знаний. Хорошая программа преподавания в высшей школе всегда должна быть гибкой и разнообразной в зависимости от субъектов учебного процесса. Особое место в учебных программах высших учебных заведений должно отводиться *психолого-педагогической практике*, которая должна стать главным компонентом *активного обучения* студентов-психологов за счет включения их собственной деятельности и их собственных ресурсов в учебный процесс. Иногда эта деятельность включает *самосознание* студента и его *мета-осведомленность*, что позволяет определить, на какой стадии развития он находится, насколько реализованы в данный момент обучения его потенциальные возможности, и какие перспективы могут ожидать его в будущем. Активный и самостоятельный студент именно в рамках прохождения правильно организованной практики начинает понимать, что значит находиться на *высоком уровне развития* и более *эффективно функционировать* на профессиональном уровне.

Рассмотренные требования к профессиональной подготовке практического психолога необходимы и значимы. Однако, когда мы говорим о его фундаментальной подготовке, необходимо помнить и о *формировании личности специалиста*. На наш взгляд, *наиболее важным компонентом* в рамках *профессиональной компетентности* практического психолога является именно *личностная зрелость* и *личностный подход* при организации образовательного процесса. Реализация личностного подхода предполагает развитие содержательной, операционной и мотивационной ее сторон. Ведущими компонентами личности специалиста высшей школы являются уровень субъективного контроля, субъективное «Я» и рефлексия, проявляющиеся как в личностном, так и в профессиональном плане отношений [12; 13; 15].

Личностная зрелость как важнейший компонент профессиональной компетентности.

Не вызывает сомнения факт, что все рассмотренные выше компоненты являются обязательными в модели подготовки специалиста высшей школы на этапе глобализации современного общества. Однако *наиболее важным компонентом* в рамках их *профессиональной компетентности* является, на наш взгляд, *личностная зрелость* и *личностный подход* при организации образовательного процесса в современной высшей школе. Реализация личностного подхода предполагает развитие содержательной, операционной и мотивационной ее сторон. Ведущими компонентами личности специалиста высшей школы являются уровень субъективного контроля, субъективное «Я» и рефлексия, проявляющиеся как в личностном, так и в профессиональном плане отношений [14; 28].

Почему именно на этом *важно акцентировать внимание*, рассматривая основные проблемы подготовки молодых специалистов для системы образования? Известно, что *личность* может быть сформирована только *личностно зрелой личностью*. Поэтому особое значение должно быть уделено требованиям к *личности преподавателя высшей школы*, а также разработке *образца* такой личности, включающей аспекты и параметры функционирования человека, работающего в академической среде. Прежде всего необходимо принимать во внимание *психологические компоненты* личности преподавателей высшей школы, лежащие в *когнитивной, эмоционально-мотивационной и поведенческой* сферах. *Личностная зрелость* – это, прежде всего, *социальная зрелость*, выражающаяся в том, насколько адекватно преподаватель высшей школы понимает свое место в обществе, каким *мировоззрением* или *философией* руководствуется, каково его отношение к общественным институтам (нормам морали и права, законам и социальным ценностям), к своим обязанностям и своему труду.

Социальная зрелость – это более широкое понятие, включающее в себя не только такие виды зрелости, как *гражданскую, моральную и эстетическую*, но и предполагающее наличие *личностной (психологической) зрелости*. Вместе с тем, *личностная зрелость* характеризуется как

сложное образование, входящее в общую структуру личности и взаимосвязанное с личностными особенностями человека. В период личностной зрелости различные личностные особенности, а также типы деятельности интегрируются и в своих развитых формах порождают совмещенные способы жизнедеятельности человека, поднимающие развитие личности на качественно новый уровень.

Психологи выделяют различные характеристики личностной зрелости. Анализ различных подходов и концептуальных позиций позволяет выделить основные черты и характеристики психологически зрелой личности, а также ее базовые компоненты и основные критерии, уровни психологической организации, конкретные черты, важные показатели, индикаторы личностно зрелой и личностно незрелой личности. Рассмотрим их более подробно.

1. Психологически зрелой личностью является человек, достигший высокого уровня психического развития – способный вести себя независимо от воздействующих на него обстоятельств (и даже вопреки им), руководствоваться собственными, сознательно поставленными целями, активно и сознательно управлять своим поведением [5 – 7].

2. Критериями личностной зрелости являются активная жизненная позиция и осуществление личностью свободного выбора, при котором человек несет ответственность за свой выбор, умеет осуществлять свою жизненную стратегию, не скован заранее предрешенным исходом, воспринимает совершаемое им как совершаемое в силу внутренней необходимости, идет на риск, способен не только выигрывать, но и терять [3; 9].

3. Базовыми компонентами, входящими в структуру личностной зрелости являются: адекватность целеполагания и самоотражения, самоконтроль поведения, эмоциональная зрелость, высокий уровень реализованности событий жизни, активность, самостоятельность, ответственность, терпимость, саморазвитие и интегративный компонент – позитивное мышление. Вокруг базовых компонентов группируются множество других [11; 19].

4. Уровнями психологической организации зрелой личности являются ее интегрированное функционирование и качественная переработка на высшем уровне способов взаимоотношений с миром и установление для каждого из них своего места, определяемого типологией тех жизненных ситуаций, с которыми личности приходится справляться [2].

5. Индикаторами личностной зрелости являются адекватный возрасту уровень зрелости эмоциональной, познавательной, поведенческой сфер, адаптивность в микросоциальных отношениях, соответствие субъективных образов отражаемым объектам реальности и характера реакций – внешним раздражителям, способность к саморегуляции своих чувств, поведения; поддержание активности, перспективное планирование жизненных целей [18].

6. Конкретными чертами зрелой личности являются: стремление к творчеству и проявление творческого начала в разнообразных сферах жизни, восприимчивость к широкому кругу явлений социальной жизни; интеллектуальная активность в постановке жизненных проблем, готовность их понимания и решения; избирательный характер эмоциональной чувствительности и восприимчивости к определенным явлениям окружающего мира и человеческих отношений, мобильность способностей, то есть умение реализовать в соответствующих действиях присущие человеку потенции, которые он хотел бы раскрыть, рефлексия на свой духовный облик, служащая задачам самоорганизации [20].

7. Характеристиками психологически зрелой личности являются: развитое чувство ответственности, развитые ценности, самостоятельность, потребность в заботе о других людях, активное участие в жизни общества и эффективное использование своих знаний и способностей, активное доминантно-положительное отношение к себе и к окружающим людям, способность к психологической близости с другим человеком, возможность конструктивного решения жизненных проблем на пути к наиболее полной самореализации, личностный способ бытия [1; 15; 17; 28].

8. Зрелая личность характеризуется и по степени самоактуализации, зрелости ценностно-смысловой сферы и уровню личностной ориентировки. Процесс личностной ориентировки направлен на последовательную реализацию таких задач, как: ориентировка в своих личностных ценностях, формирование самосознания как отражения реализации ценностного отношения к миру, построение жизненной перспективы в рамках своей системы личностных ценностей [8].

9. Значимым показателем зрелости личности является уровень доверия к себе – овладение собой и своей сущностью, ценностная позиция по отношению к себе, стремление не только к

соответствию миру, в котором живешь, но и к соответствию самому себе и ценностным представлениям о себе самом [16].

10. Для *личностно зрелого человека* характерно умение *строить зрелые межличностные отношения*: отношения принятия и понимания между двумя самоактуализирующимися и демонстрирующими высокий уровень внутренней конгруэнтности и аутентичности личностями, между людьми, способными к совершению ответственных поступков и сознающими ценностно-смысловые и мировоззренческие предпосылки и следствия своих поступков, отношения между людьми, каждый из которых видит в себе и другом целостность и ценность человеческого бытия [10].

11. В качестве *индикаторов недостаточной личностной зрелости* выступают наличие внутриличностных конфликтов, тревожность и неуверенность в себе, психическое напряжение, симптомы невротических реакций, акцентуированные черты, недостаточную адекватность в уровне зрелости различных личностных сфер, неполную адаптивность в микросоциальных процессах, трудности саморегуляции своих состояний, чувств, поведения и др. [19].

12. Саморазвитие является *непрерывным процессом*. Ни один человек не может претендовать на роль *полностью развитой и зрелой личности*. Поведение зрелого человека всегда мотивировано осознанными процессами, а поведение незрелых лиц чаще направляется неосознанными мотивами, проистекающими из переживаний детства [4].

Важно подчеркнуть, что *серьезным препятствием* в личностном развитии и профессиональном функционировании преподавателя высшей школы может стать его *эгоцентризм*, проявляемый даже в самой малой степени. *Позитивное отношение* преподавателя к студентам, использование *положительных форм личностного поведения*, как доминантных, так и подчинительных, во взаимодействии с ними в сочетании с умом и мудростью педагога, его компетентностью и авторитетом, смягчает или отменяет все формы эгоцентризма и позволяет личностно зрелому преподавателю высшей школы использовать наиболее сложные способы принятия перспектив развития личности другого человека [15; 30].

Как видим, главной во всех характеристиках и критериях *зрелой личности* является мысль об *активной личности*, способной ставить *новые задачи и стремиться к различным целям*, – словом, о личности как субъекте противоречивого процесса ее жизненного пути. Именно такая *активная и сознательно действующая личность* педагога высшей школы может стать *образцом* для будущих специалистов системы образования. Именно она поможет создать условия для полноценного формирования личности каждого молодого человека, решившего посвятить себя психолого-педагогической деятельности и выстраивать *полноценный диалог* в системе взаимодействия «педагог высшей школы – студент» на каждой ступени образовательного процесса.

Коммуникативная компетентность педагога высшей школы. Именно *полноценное взаимодействие* и умение *выстраивать полноценный диалог* являются основой коммуникативной компетентности педагога высшей школы, овладение которой в последствии поможет каждому специалисту системы образования выстраивать полноценный диалог в системе взаимодействия «учитель-ученик», «учитель – родители», «учитель – учитель», «учитель – психолог», «учитель – администрация учебного заведения», «учитель – общество» Основная проблема, требующая решения в рамках данного направления, – это формирование в период обучения в высшей школе умения будущих специалистов *строить диалог* в рамках субъект – субъект – объектного взаимодействия; то есть такой диалог, который, в конечном счете, приводит к успеху как во взаимодействии между партнерами, так и успеху в деятельности, в которую они включены. Диалог в данном случае мы рассматриваем не в узком понимании, как разговор, беседу нескольких лиц, которые говорят попеременно и не планируют свою речь. Нас интересует проблема *профессионального диалога* в широком смысле, который позволяет решать психологические проблемы и оказывать содействие в развитии личности. Такому диалогу *необходимо учиться*, показывая и объясняя, прежде всего, его значение в личностном и профессиональном становлении специалиста высшей школы и его роль в решении самых сложных профессиональных проблем [14].

Для выстраивания такого *полноценного диалога* важны *коммуникативные умения и навыки*, способность каждым из участников процесса коммуникации самостоятельно определять *каким образом* он должен поступать в той или иной ситуации и *определять линию своего поведения* в данной ситуации. Педагоги и их ученики, вступающие в межличностное взаимодействие, взаимно интерпретируют слова, жесты и поступки друг друга. Успех взаимодействия и положительные

отношения между его участниками могут возникнуть только в том случае, если в рамках каждой ситуации возникает понимание, основанное *на правильной взаимной интерпретации слов, жестов, тех или иных форм поведения* участников взаимодействия. Образовательный процесс не может и не должен рассматриваться в отрыве от анализа *процесса коммуникации* между педагогами и теми, кого они учат, независимо от того, о какой ступени образовательного процесса идет речь. И в дошкольных учреждениях, и в школах, и в высших учебных заведениях *особое место* в процессе коммуникации отводится сегодня *не только вербальному, но и невербальному поведению* как педагогов, так и их учеников. Объяснение учебного материала, принятие и понимание учащимися идей, высказываемых педагогами, вопросы к учащимся и их ответы, оценка знаний и многое другое в образовательном процессе, в огромной мере, как считают многие специалисты, опирается на невербальные элементы коммуникации [21; 25; 26].

Взаимопонимание участников образовательного процесса будет *более эффективным* в том случае, если в нем принимает участие *максимальное число* студентов, а главным видимым результатом коммуникации будет высокая *активность всех его участников*. В ходе взаимодействия в диаде «педагог-студент» элементы вербальной и невербальной коммуникации, используемой педагогом, *улучшают контакт* со студентами. Данная коммуникация имеет существенный *терапевтический эффект*, так как именно она является *главным условием* для создания атмосферы *взаимопонимания и доверия* между педагогами и студентами, а так же для формирования *психологического климата коллектива*, положительно влияющего на развитие *творческой активности* и достижения *высоких успехов* в образовательном процессе [29; 34].

В целом, коммуникативная компетентность педагога высшей школы является еще одним важным *интегративным компонентом* модели «учителя учителей», позволяющим на высоком уровне реализовать комплексную программу обучения в высшей школе в рамках процесса глобализации современного общества.

Выводы и перспективы дальнейших исследований. В заключение важно подчеркнуть, что инвестиции в человеческий потенциал, способствование умственному и духовному развитию молодого человека, повышение его знаний, умений и навыков, а также формирование его отношений с окружающими людьми – это *самые экономически эффективные инвестиции* сегодня. Именно они *могут поднять* уровень человеческого существования на более высокую и действенную ступень. И *ответственность* за реализацию этой важной задачи лежит на каждом, кто занимается подготовкой специалистов в современных высших образовательных учреждениях.

Список использованных источников

1. Абульханова-Славская К.А. Личностные механизмы регуляции деятельности / К.А. Абульханова-Славская // Психология формирования и развития личности. – М: Изд-во Наука, 1981.– С. 19-44.
2. Анциферова Л.И. Системный подход в психологии личности / Л.И. Анциферова // Принцип системности в психологических исследованиях. – М: Изд-во Наука, 1990. – С. 61-78.
3. Асмолов А.Г. Психология личности: принципы общепсихологического анализа / А.Г. Асмолов. – М: Изд-во Смысл, 2001. – 416 с.
4. Битянова Н.Р. Психология личностного роста / Н.Р. Битянова. – М: Изд-во Международная педагогическая академия, 1995. – 64 с.
5. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе /Л.И.Божович // Вопросы психологии. – 1978. – № 4. – С. 23-35.
6. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л.И.Божович // Вопросы психологии. – 1979. – № 2. – С. 47-56.
7. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л.И. Божович // Вопросы психологии. – 1979. – № 4. – С. 23-33.
8. Ивков Н.Н. Условия и динамика разрешения ценностных противоречий в зрелости: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / Н.Н. Ивков.– Москва, 2002. – 233 с.
9. Леонтьев Д.А. Поиск смысла в новом тысячелетии / Д.А. Леонтьев // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22, № 1. – С. 129-130.
10. Минигалиева М.Р. Зрелые межличностные отношения / М.Р. Минигалиева, Н.П. Ничипоренко // Семейная психология и семейная терапия.– 2002. – № 1. – С. 86-97.
11. Реан А.А. Аутоагрессивный паттерн личности / А.А. Реан // Ананьевские чтения-98 / А.А. Крылов (общ. ред.); СПб. гос. ун-т., Фак. психологии. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1998. – С. 52–54.
12. Сенько Т.В. Основные компоненты современной системы подготовки специалистов высшего звена в рамках процесса глобализации / Т.В. Сенько // Науковий вісник Мукачівського державного університету, Серія «Педагогіка та психологія» – 2015. – Вип. 1(1). – С. 158-163.

13. Сенько Т.В. Современная высшая школа: модель «учителя учителей» / Т.В. Сенько // Психосфера / Е.Е. Сапогова (red.). – Тула: Изд-во ТулГУ, 2015. – Выпуск девятый. – С. 504-512.
14. Сенько Т.В. Психология взаимодействия: в 5ч. Ч. 2.: Диагностика и коррекция личностного поведения / Т.В. Сенько. – Минск: Изд-во Карандашев, 1998. – 16 с.
15. Сенько, Т.В. Психология взаимодействия: в 5ч. Ч. 1.: Базисная структура межличностного взаимодействия / Т.В. Сенько. – Минск: Изд-во Карандашев, 1999. – 120 с.
16. Скрипкина Т.П. Доверие к себе как условие развития личности / Т.П. Скрипкина // Вопросы психологии. – 2002. – № 1. – С. 95–103.
17. Слободчиков В.И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию объективности: [учебное пособие для вузов] / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев.– Москва: Изд-во Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
18. Харитонов, А.Н. Признаки зрелых, трудных и нарушенных семейных межличностных отношений / А.Н. Харитонов // Ежегодник Российского психологического общества: Материалы 3-го Всероссийского съезда психологов: в 8 т. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2003. – Т. 8. – С. 24-62.
19. Шамионов Р.М. Психология социального поведения личности: [учебное пособие] / Р.М. Шамионов. – Саратов: Издательский центр «Наука», 2009. – 186 с.
20. Якобсон П.М. Психология чувств и мотивации: Избранные психологические труды / П.М. Якобсон. – Москва: Изд-во Ин-т практ. психологии; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 1998. – 304 с.
21. Aves C. Zrozum swojego przedszkolaka. – Warszawa: Wyd. K. E LIBER, 2007.
22. Banach C. Pedagogzy o edukacji nauczycielskiej // Nauczyciele akademicy w procesie kształcenia pedagogów / K. Duraj-Nowakowa (red.). – Kraków-Łowicz, 1999. – S. 402-406.
23. Eckstein D., Henson R. N. Stimulus/response learning in masked congruency priming of faces: Evidence for covert mental classifications? // The Quarterly Journal of Experimental Psychology, 2012. – № 65. – S. 92-120.
24. Kochanowska E. W powstawaniu modelu „nauczyciela nauczycieli” // Edukacja Jutra, tom 1 / T. Koszycz, J. Jonkisz, S. Toczek-Werner (red.). – Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, 2007. – S. 349-354.
25. Kowalska G. Kompetencje nauczyciela efektywną komunikacją interpersonalną w procesie edukacyjnym // Edukacja, 2000. – № 3. – S. 41-49.
26. Knapp M. L., Hall Ju. A. Komunikacja niewerbalna w interakcjach międzyludzkich. – Wrocław: Wyd. ASTRUM, 2000.
27. Senko T. Fear of an examination as a type of school fear vs forms of personality behavior of pupils // Teacher's competences and the learning environment / Ed. I. Radovanovic, Z.Zastona. – Belgrad: University of Belgrade, 2011. – S. 125-143.
28. Senko T. Diagnoza zachowań osobowościowych. –Legnica: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy, 2015.
29. Scherban T. Właściwości psychologiczne komunikacji edukacyjnej // Psychologiczno-pedagogiczne wsparcie rozwoju dzieci i młodzieży / Tatiana Senko (red.). – Nowy Sącz: Wyd. Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Nowym Sączu, 2014. – S. 35-52.
30. Torf B., Sessions D. Principals perceptions of the causes of teacher ineffectiveness //Journal of Educational Psychology, 2005. – № 97. – S. 530-537.
31. Turska D. Edukacja jako „impuls do pełnego rozwoju”? W kręgu jungowskich inspiracji // Psychologia Rozwojowa, 2011, № 16, z. 2. – S. 13-20.
32. Turska E., Stasiła-Sieradzka M., Diec A. Ścieżki edukacyjne młodych kobiet i mężczyzn, a struktura ich wartości zawodowych //Czasopismo Psychologiczne, 2012. – № 18. – S. 307-315.
33. Walesa C. Psychologiczna analiza dydaktyki szkoły wyższej // Horyzonty Psychologii, 2013. – Tom 3. – S. 71-90.
34. Wawrzyniak-Beszterda R. Doświadczenia komunikacyjne uczniów w czasie lekcji. – Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2002.

References transliterated

1. Abul'hanova-Slavskaja K.A. Lichnostnye mehanizmy reguljacji dejatel'nosti / K.A. Abul'hanova-Slavskaja // Psihologija formirovanija i razvitija lichnosti. – M.: Izd-vo Nauka, 1981.– S. 19-44.
2. Anciferova L.I. Sistemnyj podhod v psihologii lichnosti / L.I. Anciferova // Princip sistemnosti v psihologicheskikh issledovanijah. – M.: Izd-vo Nauka, 1990. – S. 61-78.
3. Asmolov A.G. Psihologija lichnosti: principy obshhepsihologicheskogo analiza / A.G. Asmolov. – M.: Izd-vo Smysl, 2001. – 416s.
4. Bitjanova N.R. Psihologija lichnostnogo rosta / N.R. Bitjanova. – M.: Izd-vo Mezhdunarodnaja pedagogicheskaja akademija, 1995. – 64 s.
5. Bozhovich L.I. Jetapy formirovanija lichnosti v ontogeneze / L.I. Bozhovich // Voprosy psihologii. – 1978. – № 4. – S. 23-35.
6. Bozhovich L.I. Jetapy formirovanija lichnosti v ontogeneze / L.I. Bozhovich // Voprosy psihologii. – 1979. – № 2. – S. 47-56.
7. Bozhovich L.I. Jetapy formirovanija lichnosti v ontogeneze / L.I. Bozhovich // Voprosy psihologii. – 1979. – № 4. – S. 23-33
8. Ivkov, N.N. Uslovia i dinamika razreshenija cennostnyh protivorechij v zrelosti: dis. ... kand. psihol. nauk : 19.00.13 / N. N. Ivkov. – Moskva, 2002. – 233 s.
9. Leont'ev, D.A. Poisk smysla v novom tysjacheletii / D.A. Leont'ev // Psihologicheskij zhurnal. – 2001. – T.22, №1.–S.129-130.
10. Minigaliev, M.R. Zrelye mezhlchnostnye otnoshenija / M.R. Minigaliev, N.P. Nichiporenko // Semejnaja psihologija i semejnaja terapija. – 2002. – № 1. – S. 86-97.
11. Rean A.A. Autoagressivnyj pattern lichnosti / A.A. Rean // Anan'evskie chtenija-98 / A.A. Krylov (obshh. red.); S.-Peterb. gos. un-t., Fak. psihologii. – SPb.: Izd-vo Sankt-Peterburgskogo universiteta, 1998. – S. 52–54.

12. Sen'ko T.V. Osnovnye komponenty sovremennoj sistemy podgotovki specialistov vysshego zvena v ramkah processa globalizacii / T.V. Sen'ko // Naukovij visnik Mukachivs'kogo derzhavnogo universitetu, Serija «Pedagogika ta psihologija». – 2015. – Vip. 1(1). – S. 158-163.
13. Sen'ko, T.V. Covremennaja vysshaja shkola: model' «uchitelja uchitelej» / T.V. Sen'ko // Psihosfera / E. E. Sapogova (red.). – Tula : Izd-vo TulGU, 2015. – Vypusk devjatyj. – S. 504-512.
14. Sen'ko T.V. Psihologija vzaimodejstvija: v 5 ch. Ch. 2.: Diagnostika i korekcija lichnostnogo povedenija / T.V. Sen'ko. – Minsk : Izd-vo Karandashev, 1998. – 16 s.
15. Sen'ko T.V. Psihologija vzaimodejstvija: v 5 ch. Ch. 1.: Bazisnaja struktura mezhlichnostnogo vzaimodejstvija / T.V. Sen'ko. – Minsk: Izd-vo Karandashev, 1999. – 120 s.
16. Skripkina, T.P. Doverie k sebe kak uslovie razvitija lichnosti / T.P. Skripkina // Voprosy psihologii. – 2002. – № 1. – S. 95–103.
17. Slobodchikov V.I. Osnovy psihologicheskoy antropologii. Psihologija cheloveka : Vvedenie v psihologiju sub#ektivnosti : [uchebnoe posobie dlja vuzov] / V.I. Slobodchikov, E.I. Isaev. – Moskva : Izd-vo Shkola-Press, 1995. – 384 s.
18. Haritonov A.N. Priznaki zrelyh, trudnyh i narushennyh semejnyh mezhlichnostnyh otnoshenij / A.N. Haritonov // Ezhegodnik Rossijskogo psihologicheskogo obshhestva : Materialy 3-go Vserossijskogo s#ezda psihologov: v 8 t. – SPb. : Izd-vo Sankt-Peterburgskogo universiteta, 2003. – T. 8. – C. 24-62.
19. Shamionov R.M. Psihologija social'nogo povedenija lichnosti : [uchebnoe posobie] / R.M. Shamionov. – Saratov: Izdatel'skij centr «Nauka», 2009. – 186 s.
20. Jakobson P.M. Psihologija chuvstv i motivacii : Izbrannye psihologicheskie trudy / P.M. Jakobson. – Moskva : Izd-vo In-t prakt. psihologii; Voronezh : Izd-vo NPO «MODJeK», 1998. – 304 s.
21. Aves C. Zrozum swojego przedszkolaka. – Warszawa: Wyd. K. E LIBER, 2007.
22. Banach C. Pedagogzy o edukacji nauczycielskiej // Nauczyciele akademicy w procesie ksztalcenia pedagogów / K. Duraj-Nowakowa (red.). – Kraków-Łowicz, 1999. – S. 402-406.
23. Eckstein D., Henson R.N. Stimulus/response learning in masked congruency priming of faces: Evidence for covert mental classifications? // The Quarterly Journal of Experimental Psychology, 2012. – № 65. – S. 92-120.
24. Kochanowska E. W powstawaniu modelu „nauczyciela nauczycieli” // Edukacja Jutra, tom 1 / T. Koszycz, J. Jonkisz, S. Toczek-Werner (red.). – Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, 2007. – S. 349-354.
25. Kowalska G. Kompetencje nauczyciela efektywną komunikacją interpersonalną w procesie edukacyjnym // Edukacja, 2000. – № 3. – S. 41-49.
26. Knapp M. L., Hall Ju. A. Komunikacja niewerbalna w interakcjach międzyludzkich. – Wrocław: Wyd. ASTRUM, 2000.
27. Senko T. Fear of an examination as a type of school fear vs forms of personality behavior of pupils // Teacher's competences and the learning environment / Ed. I. Radovanovic, Z.Zasłona. – Belgrad: University of Belgrade, 2011. – S. 125-143.
28. Senko T. Diagnoza zachowań osobowościowych. – Legnica: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy, 2015.
29. Scherban T. Właściwości psychologiczne komunikacji edukacyjnej // Psychologiczno-pedagogiczne wsparcie rozwoju dzieci i młodzieży / T. Senko (red.). – Nowy Sącz: Wyd. Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Nowym Sączu, 2014. – S.35-52.
30. Torf B., Sessions D. Principals perceptions of the causes of teacher ineffectiveness // Journal of Educational Psychology, 2005. – № 97. – S. 530-537.
31. Turska D. Edukacja jako „impuls do pełnego rozwoju”? W kręgu jungowskich inspiracji // Psychologia Rozwojowa, 2011, № 16, z. 2. – S. 13-20.
32. Turska E., Stasiła-Sieradzka M., Diec A. Ścieżki edukacyjne młodych kobiet i mężczyzn, a struktura ich wartości zawodowych // Czasopismo Psychologiczne, 2012. – № 18. – S. 307-315.
33. Walesa C. Psychologiczna analiza dydaktyki szkoły wyższej // Horyzonty Psychologii, 2013. – Tom 3. – S. 71-90.
34. Wawrzyniak-Beszterda R. Doświadczenia komunikacyjne uczniów w czasie lekcji. – Kraków: Oficyna Wydawnicza „ Impuls”, 2002.

Senko T.V. The process of globalization: training of practical psychologists in higher education. Key elements for the development of top level-specialists in psychology are: profound level of initial education and training, creativity and innovation, continuous improvement of qualification, professional knowledge and skills throughout the whole career. The key question is, what is the right approach to prepare the specialists in an environment characterized by intensive rate of change in science and technology. This paper describes and analyzes the main components training of practical psychologists in high school as part of the globalization process. In this article the author 1) addresses issues related to the preparation of practical psychologists in modern high school; 2) focuses on the characterization of the professional competence, of the person skilled psychologist and communicative competence; 3) points out that in modern psycho-pedagogical research focuses primarily on issues of formation of professional competence in preparing students to work in the "people-person" system; 4) describes the most important tasks of teaching in higher education at the present stage of development of society; 5) is mainly focused on the concept of personal maturity as the most important components with in the professional competence of specialists of high school. Investments in human capital – is the most cost-effective investment today.

Keywords: high school, training of practical psychologists, professional competence, the personality of psychologist as a specialist, communicative competence.

УДК 316.6

МОЖЛИВОСТІ СИТУАЦІЙНОГО АНАЛІЗУ У СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

М.М. Скорик

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник

Київський інститут гендерних досліджень

kgsi.org@gmail.com

Скорик М.М. Можливості ситуаційного аналізу у соціально-психологічних дослідженнях. Статтю написано, враховуючи суттєві переваги диспозиційних пояснень в ряді робіт із соціальної психології, що фіксувались автором та її колегами на матеріалі гендерних досліджень в психології. Представлено сучасний етап персонологічно-ситуаційних дискусій з метою виявити можливості та обмеження ситуаційного аналізу у вітчизняній соціально-психологічній науці. Перша частина статті містить короткий ретроспективний огляд історичних дискусій стосовно «соціальної ситуації» як концепту, ситуаційних пояснень як резерву для розширення прогностичних можливостей психології. Друга частина містить теоретичний розгляд «людини-в-ситуації» в її сучасних психологічних прочитаннях та пропонує окремі інтеграційні моделі ситуаційного психологічного аналізу. Зокрема, запропоновані модель ситуаційно обумовлених диспозицій; включення в аналіз ситуацій основних соціальних, пізнавальних і мотиваційних процесів індивіда через розгляд того, як він ці ситуації кодує та оцінює.

Ключові слова: ситуціоналізм, ситуація, ситуаційний аналіз, персонологія, диспозиційна концепція особистості.

Скорик М.М. Возможности ситуационного анализа в социально-психологических исследованиях. Статья написана, исходя из существенных преимуществ диспозиционных объяснений в ряде работ по социальной психологии, которые фиксировались автором и его коллегами на материале гендерных исследований в психологии. Представлен современный этап персонологических-ситуационных дискуссий с целью выявить возможности и ограничения ситуационного анализа в отечественной социально-психологической науке. Первая часть статьи содержит краткий ретроспективный обзор исторических дискуссий о "социальной ситуации" как концепте и ситуационных объяснений как резерва для расширения прогностических возможностей психологии. Вторая часть содержит теоретическое рассмотрение "человека-в-ситуации" в ее современных психологических прочтениях и предлагает отдельные интеграционные модели ситуационного психологического анализа. В частности, предложены: модель ситуационно обусловленных диспозиций; включение в анализ ситуаций основных социальных, познавательных и мотивационных процессов индивида через рассмотрение того, как он эти ситуации кодирует и оценивает.

Ключевые слова: ситуационализм, ситуация, ситуационный анализ, персонология, диспозиционная концепция личности.

Постановка проблеми. Сучасна ситуація, коли наше суспільство, світ зіткнулися зі значними викликами, зокрема тими, що прямо загрожують їх безпеці, вимога формувати життєстійкість особистості у сучасному мінливому та нестабільному світі стає однією з першорядних задач психологічної науки і практики. Особливо чітко ця потреба проявилася у зв'язку з психологічними вимірами агресії, зокрема інформаційної, якої зазнали й зазнають зараз широкі прошарки українського суспільства. Не дивно, що визначення умов, за яких можливо гарантувати психологічну безпеку особистості, долати наслідки впливу суспільно-політичної нестабільності стають актуальними для українських психологів [1].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Наразі українські соціальні психологи відзначають брак розроблених та ефективних технологій позитивного психологічного впливу на постраждалих [2].

Так, відома українська соціальний психолог З. Карпенко констатує ситуацію низької готовності фахової психологічної спільноти та її певну розгубленість, зокрема – перед лицем «дедалі абсурдніших симулякрів» нинішньої інформаційної війни [1]. На нашу думку, дана проблема пов'язана не лише з нестачею організаційних, фінансових та інших ресурсів для протидії, але й з браком достатніх концептуальних і методичних засобів, розроблених психологами: невивченістю поточної практики руйнівного впливу («воздейственной практики» – Т.С. Кабаченко [3]), та зокрема з відсутністю цілісної систематизованої моделі діагностики і попередження психологічно-інформаційного маніпулювання в умовах зовнішньої агресії.

Зараз поширені два взаємодоповнюючі підходи до забезпечення психологічної безпеки людини у критичних ситуаціях, що лишаються актуальними для вітчизняної психологічної науки. За одного з них, стану безпеки можна досягти ліквідувавши самі джерела небезпеки. За іншого, особиста безпека людини є результатом подолання нею негативних впливів завдяки особистісним якостям [4]. Водночас, як вказує Л.Д. Заграй, спостерігаємо іще один «підхід – ситуаційний, відповідно до якого

реакція людини на ситуацію небезпеки залежить від здатності індивіда сприйняти, інтерпретувати її певним чином і діяти в залежності від наявності у досвіді необхідних практик опанування» [4]. На нашу думку, наразі можливості ситуаційного підходу, як і можливості ситуаційного аналізу в соціально-психологічних дослідженнях розкриті й застосовуються недостатньо. Вони є ширшими, аніж, скажімо, їх застосування при вивченні адаптивної (чи копінг-) поведінки, чи в окремих напрямках директивної психотерапії. Узагальнюючи, ми б сказали, що хоча ситуаційний аналіз у вітчизняних дослідженнях має доволі вузьку нішу і його використання часто обмежується окремими напрямками, можливості його ширшого застосування зараз знову стають на часі.

Мета статті: представити фаховому загалу сучасні теоретичні можливості ситуаційного аналізу та їх застосування до актуальних проблем вітчизняної психологічної практики та її наукового осмислення.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих результатів. Як правило, ситуаційний аналіз розглядають як «вивчення чи аналіз поведінки в природному середовищі, а не в лабораторії» [7]. В ситуаційному аналізі поведінку людини вивчають у природних для неї умовах, тобто у значенні близькому до методу «природного», «натуралістичного» спостереження (naturalistic observation): вивчення організмів в природному середовищі їх існування чи звичній обстановці, що не порушує природний хід подій і не викликає відповідної реакції, бо відбувається за відсутності маніпуляції чи цілеспрямованого впливу з боку дослідника [5].

Водночас, основна проблема стає видна прямо на етапі визначення – і «натуралістичне спостереження» як метод надто давнє і широке [5], порівняно із власне ситуаційним аналізом; і концепт «ситуації» в психологічному тезаурусі куди більш складний, аніж отут прирівняти до нього «природне середовище», «природні умови», «звична обстановка» і подібні визначення. Ми вже звертали увагу, що сам концепт «ситуації» не являється таким природнім, ані простим; він розглядається різними вченими по-різному [6], і має власну, і то суттєву історичну ретроспективу розгляду і тлумачення [8], які доволі важко ігнорувати.

У зарубіжних підходах поняття «соціальної ситуації» є менш поширеним, аніж його змістовний аналог – поняття «визначення ситуації», що підкреслює активні, діяльнісні та динамічні аспекти соціальних ситуацій. Теоретичні підходи до аналізу ситуації, розвинуті зарубіжними вченими, менш зосереджені на таксономії ситуацій і більше – на їх внутрішній структурі, розглянутій у динаміці розвитку.

Як і сучасні вітчизняні соціально-психологічні підходи до аналізу соціальної ситуації, зарубіжні підходи ґрунтуються на класичному визначенні ситуації, даній Вільямом Томасом 1928 р., сформульованого як: «Якщо люди визначають ситуації як реальні, то вони реальні у їх наслідках» [9], формулювання, що набуло значення фундаментального принципу в американській соціології та «соціологічній» соціальній психології.

Дане визначення В.І.Томаса стало підсумковим порівняно із більш ранніми його роботами. Так, більш розширено він визначав соціальну ситуацію в роботі «Неприспосована дівчинка» 1923 р.: у повсякденному житті у межах соціальних світів будь-яке визначення ситуації впливатиме не тільки на сьогоднішнє, але й, щоразу після ряду/серії таких визначень, на «цілу політику життя та індивідуальність індивідуума безпосередньо» [10]. Він підкреслював основну роль ситуації при виявленні соціального світу, «в якому суб'єктивні враження можуть проектуватися на життя і таким чином стають реальними як проектори» [11]. В цілому, для Вільяма Томаса, який започаткував ситуаційний аналіз в психології, визначення ситуації є першим кроком у конструюванні соціальної дійсності. За ним, (1) термін «ситуація» повинен визначати, яка саме подія або випадок має набути визначення як ситуація; (2) таке визначення ситуації має відповідати, або хоча б не суперечити всьому сьогоденню; (3) таке, «поділюване», визначення ситуації досягається через символічні взаємодії.

Таким чином, поняття «визначення ситуації» описує процес, яким рухаються люди, намагаючись досягти соціальні ситуації, в яких вони опиняються, та включає вибори тих цінностей та норм, що визнаються релевантними у цих процесах соціальної взаємодії. Це тісно пов'язує розуміння «визначення ситуації» з такою течією, як символічний інтеракціонізм, в якому воно має тенденцію зосереджуватись на людях, які знаходяться в ситуації, аніж на тих визначеннях ситуацій, які ці люди продукують.

Як показує короткий ретроспективний аналіз позицій, заявлених протягом час понад 30-річних дебатів щодо антитези «людина – ситуації», основний розлам у них отримав дисциплінарне

вираження, бо означився як розлам між психологією особистості та соціальною психологією. Його історичними коренями стали зокрема формулювання К.Левіна (1935), який визначав поведінку людини як функцію ситуації згідно формули $b = f(p, s)$, маючи на меті поєднати біхевіористські та психоаналітичні підходи до вивчення людської поведінки. Його наголос на тому, що поведінка є функцією людини та ситуації, тим не менше зосереджувався на силі ситуаційного впливу і демонстрації того, як легко вона може бути змінена короткотерміновими маніпуляціями оточуючим середовищем, оскільки «Соціальний контекст створює сили, які виробляють або обмежують поведінку» [12].

Надалі ці дискусії були продовжені: їх основним питанням лишалося питання про внесок фактора «людини» чи ситуативних факторів у визначення людської поведінки. Вони виходили з низки досліджень американських психологів 1930-1940 рр. (як Hartshorne & May, 1928 [13]; Lewin, Lippitt, & White, 1939 [14]; Newcomb, 1929 [15]), що підривали уявлення про відносну важливість індивідуальності, визнаючи «ситуаційні» фактори.

Основу сучасних соціально-психологічних підходів до розуміння ситуації склала робота В. Мішеля 1968 р. [16], з аналізом корпусу тогочасної літератури, присвяченої крос-ситуативній послідовності поведінки. Зроблені ним висновки про низьку причинну роль рис індивідуальності у ситуації надалі розвинули Л.Росс та Р.Нісбет, набувши радикального вигляду у їх класичній роботі «Людина і ситуація» [12], що отримала оцінки «маніфесту ситуаціонізму». Як відомо, вони припустили, що в низці ситуацій роль індивідуальних рис є гранично слабкою: настільки, що «в більшості ...нових ситуацій неможливо передбачити з певною точністю, як конкретні люди будуть на них відповідати» [12]. Підтриманий і розвинутий ними погляд про низьку крос-ситуативну послідовність рис індивідуальності, хоч і не спростовує їх причинної ролі, однак відмовляє їм у пояснювальному потенціалі, розглядаючи їх як пояснювально неповноцінні. Загалом, отримані та наведені у цій та інших подібних роботах дані кинули виклик уявленням про силу персонологічних факторів у поясненні людської поведінки.[17]

В цілому, дослідники доходять думки про два «ситуаціоністські виклики» теоріям психології особистості у їх поясненні людської поведінки. Це, по-перше, низька крос-ситуативна послідовність рис індивідуальності, проявлена у експериментально отриманих даних; та, по-друге, підкреслена сила ситуативних факторів у детермінації людської поведінки. Так, за Россом та Нісбетом, «...маніпуляції безпосередньою соціальною ситуацією можуть зруйнувати (уявлення про) важливість типів індивідуальних розходжень у рисах особистості або диспозицій, які звикли вважати детермінантами соціальної поведінки» [12. р. XIV].

Водночас, в ті ж 1980-ті проводилась і низка досліджень, спрямованих на апологію диспозиційного підходу: на підтвердження та демонстрацію того, як відносна прогнозуюча сила у ситуації залежить і від особистості. Зокрема дослідження Д.Бем та А.Аллен [18] показало, як окремі люди в окремих рисах демонструватимуть більшу крос-ситуативну послідовність, аніж інші. Диспозиції індивідуальності, що мають для особистості вищу значущість, є інтегральними для її життєвих цілей, впливатимуть на її поведінку в певних ситуаціях більш помітно, аніж інші диспозиції. Детальне дослідження дихотомії «людина-ситуація» також включає серединну точку зору, яку запропонували Д. Магнусон та Н.Ендлер 1977 р. [19] і які наполягали на розгляді поведінки людини як зумовленої взаємодією індивідуальних та ситуативних факторів. На їх думку, вивчення розвитку людини, розуміння й прогнозування її поведінки неможливе поза врахуванням ситуації та її елементів. Це надавало дослідженню соціальних ситуацій значення перспективи для розвитку і теоретичної, і практичної психології.

Як відзначає відомий американський психолог Е.Т.Хіггінс, ці позиції мали зворотну реакцію від психологів, прихильних до класичних уявлень, згідно яких основні якості людини є незалежними та непов'язаними з ситуаціями. Для дискусії по проблемі «людина в ситуації» це мало наслідком приписування причинних повноважень або ситуативним, або персонологічним факторам. Самі концептуальні спрямування персонологів – пошук сталих основних людських характеристик, – вимагав уникнення мінливості, уведеної поняттям ситуації, замість зосередження й осмислення цієї мінливості. З цієї перспективи роботи тих психологів особистості, які всерйоз зайнялись опрацюванням мінливості людської поведінки від ситуації до ситуації, та обговорювали проблему включення ситуації в концепцію й оцінку сталості, були розцінені як спроба «поховати» індивідуальність як поле дослідження та теоретичну концепцію [20]. Приблизно так, за оцінками

американських психологів-ситуаціоністів, і прочитувалась одна з базових для цього дослідницького поля праць В. Мішеля «Індивідуальність та Оцінка», часто розцінювана як спрощення «сили людини» та важливості індивідуальності у ситуаціях, та неправомірне роздуття значення ситуаційних впливів на індивідуальність.

Е.Т. Хіггінс розцінює ці підходи як концепцію «нульової суми» між індивідуальністю та ситуацією, відзначаючи, що саме вона була базовою для тривалих, пролонгованих дебатів «людини проти ситуації» та навпаки, які тривали протягом 1970-х та до початку 1980-х рр. Одним із їх наслідків стало розширення вже згаданого суб-дисциплінарного розколу в психологічній науці. Психологи індивідуальності продовжували шукати послідовність людини без ситуації, тим часом як соціально-психологічні дослідження спрямовувались на демонстрації сили ситуацій [12]. Наслідком цих дебатів стала поволі визнавана потреба розглядати обидві групи факторів, яка спочатку формувалась як винятки – про що сказали зокрема В.Флісон, К.Ванстіландт та І. Ван Мекелен, Д.Московіц тощо) [21 – 23].

Тим не менше, дискусії з приводу можливостей персонологічного або ж ситуаційного пояснення «людини в ситуації» досі лишаються актуальними. Показовою є точка зору одного з авторитетних дослідників цього питання, уже згаданого Е.Т. Хіггінса, одна з останніх праць з цього питання була опублікована під промовистою назвою «Чи забезпечує індивідуальність унікальні пояснення поведінки?» [20].

Його позиція ґрунтується на тих можливостях, що надаються психологічними концепціями. Зокрема, Т. Хіггінс пропонує включати у ситуаційний підхід основні соціальні, пізнавальні і мотиваційні процеси (як це пропонував Волтер Мішель в роботі 1973 р. [24]), передовсім розгляд того, як людина кодує, оцінює ситуації (включаючи і людину, і самість) та вірування, передчуття, цілі та саморегулюючі компетентності, які стали активізованими в межах людини в безперервному потоці взаємодії із ситуаціями. Такий підхід виділяє основні психологічні процеси, які могли б вести людей до інтерпретацій значення ситуацій їх характерними способами, і це могло б пов'язати їх певні, відмітні зразки поведінки зі специфічними типами умов і ситуацій потенційно передбачуваними способами. Таким чином, Т. Хіггінс пропонує змістити фокус дослідження з широких описів рис (без ситуацій) до більшої кількості компетентних ситуацією характеристик людей.

Отже, аналіз «ситуаціоністських» позицій, що були заявлені в зарубіжних, передовсім американських, соціально-психологічних підходах покаже, що основним каменем спотикання розпочатих з 1930-х та триваючих до початку 1980-х рр. дискусій була антитеза персонологічних та ситуаційних факторів у визначенні та прогнозуванні людської поведінки. Тоді як із 1980-х починають формуватися інтегральні моделі аналізу «людини-в-ситуації», за визнання того, що традиційні розрізнення між особистими, ситуаційними та інтеракційними детермінантами людської поведінки лишатимуться прийнятними – у відповідних методологічних контекстах. І саме ці моделі становлять для нас особливий інтерес.

Зокрема підхід, що розглядає «людину й ситуацію» через призму основних психологічних процесів як таких, що змушують людей інтерпретувати значення ситуацій їхніми характерними способами – надає можливість співвіднести їх результуючу специфіку та характерні патерни поведінки зі специфічними типами умов/ситуацій потенційно передбачуваними способами [25]. Таким чином фокус досліджень зміщується із концептуального протистояння людини та ситуації на аналіз відмінностей та стабільності, які характеризують соціальні, пізнавальні й емоційні процеси індивіда. За такого бачення індивідуальності, коли різні ситуації набувають різних значень для тієї ж самої людини (продукуючи різновиди оцінок, очікувань, вірувань, афектів, цілей та поведінкових сценаріїв), вони ймовірно, активізують специфічні зміни у ставленні до наступних ситуацій. У підсумку, теоретичних причин очікувати, що людина викаже подібну поведінку у різних психологічних ситуаціях (якщо вони для неї функціонально не еквівалентні за значенням), немає.

Даний підхід, його обстоює В. Мішель, ґрунтується на базовому понятті патерну поведінки людини у ситуації. Так, за співставного рівня типу поведінки (наприклад, агресії) дві людини можуть відрізнитися у патернах її прояву (хтось може бути агресивний у взаємодії із залежними від нього людьми й неагресивний у взаємодіях із людьми, які мають владу над ним; інша ж людина продемонструє зворотне). Відповідно, такі поведінкові патерни, зумовлені взаємодіями у ситуаціях, можуть бути шляхом до вивчення індивідуальних особливостей людей у ситуаціях, забезпечуючи

розуміння їх спонук, цілей тощо. Підхід ґрунтується на уявленні, що люди характеризуються відмітними й стійкими патернами мінливості поведінки у крос-ситуативному вимірі.

Даний підхід не є єдиним, що має на меті зінтегрувати вказані характеристики в одному спільному теоретичному проекті. Наприклад, сучасні дослідники вказують, що традиційні розрізнення між особистими, ситуативними та інтеракційними детермінантами людської поведінки не лише можуть бути цілком прийнятними – у відповідних контекстах, але й підкріплені сучасними дослідженнями. Так, концентрація на ситуативних змінних робить внесок у дослідження індивідуальності, бо формує необхідність: (1) таксономії індивідуальних особливостей, які б систематично поєднувалися з ситуативною інформацією; (2) ясного й чіткого розрізнення факторів сприйняття ситуації та факторів реакції на ситуацію; (3) аналізу динамічного характеру визначення ситуації, як побудованого, підтримуваного та змінюваного в інтерактивному режимі [26].

Однією з причин утруднень зваженого проектування досліджень людини-в-ситуації дослідники визнають методологічні фактори.

Різні методологічні традиції психології індивідуальності та соціальної психології призводять до того, що соціальні психологи при проектуванні емпіричних досліджень, як правило, обирають максимально впливовий ситуаційний фактор та порівнюють сукупну поведінку в присутності цього фактора, поєднуючи вивчення сукупної поведінки за його відсутності. Натомість, психологія особистості, як правило, вивчає діапазон особистостей: від тих, яким обрана специфічна риса притаманна найбільшою мірою, до тих, яким вона ж притаманна найменше, й порівнюючи з більшістю людей, які розміщуються посередині цього континууму. Наступним кроком є кореляція діапазону рівня риси з діапазоном поведінки, яку індивіди демонструють у специфічній ситуації. В цілому, порівняння максимально різних ситуацій («соціальна» традиція) матиме більший ефект, ніж персоналістична традиція [26]. Тому рівноцінне порівняння факторів ситуації та індивідуальних факторів потребуватиме або ж вибору надзвичайних ситуацій, або ж надзвичайних людей; і навіть тоді такий проект мав би результатом лише потенційну прогнозовану силу ситуаційних та/або індивідуальних факторів, але не прямий детермінаційний вплив, оскільки ситуаціями можна керувати експериментально, тоді як індивідуальними рисами – ні. Саме ця методологічна ситуація, на думку Б. Малле, є причиною того, що дихотомія «людина – ситуація», виросла до масштабів дисциплінарного конфлікту, і має мало шансів бути вирішеною дослідним шляхом.

І ситуаціоністські, і персонологічні пояснення мають власні обмеження. Диспозиційна концепція особистості зосереджена на тому, що риси можуть пояснити зміни чи варіації навколо існуючого рівня реакції – наприклад, чому деякі люди більш слухняні, аніж інші, – але не сам цей рівень. Ситуаціоністські пояснення також є обмеженими, оскільки в цілому вважають пояснення індивідуальної поведінки нереалістичною метою [12], натомість намагаючись формулювати закони сукупної поведінки, які є імовірнісними за певних прийнятих обмежень. У строго ситуаціоністських підходах особистість являється випадковою змінною; а реалізація такої дослідницької програми зводима до передбачення того, що зробить середня людина (що часто має умовну цінність в застосуванні до конкретної людини).

Концептуальний внесок психології індивідуальності в ситуаційний аналіз полягає в тому, що індивідуальну поведінку (те, чому деякі люди демонструють певні види поведінки, а деякі їх, навпаки не проявляють) пояснюють фактори індивідуальних відмінностей. Так, деякі люди є більш чутливими до проявів влади чи авторитету та більш слухняними; інші є дуже співчутливими і сприйнятливими до опосередкованого болю, отже, ймовірно, демонструватимуть меншу слухняність. В цілому, незалежно від того, як саме осмислюються та концептуалізуються індивідуальні відмінності (оскільки дискусії щодо природи індивідуальних відмінностей і того, за допомогою чого вони найповніше описуються – рисами, цілями, звичками тощо, тривають) ситуативні та персонологічні пояснення соціальної поведінки, на думку дослідників, не конкурують одні з одними, оскільки просто відповідають на два різні питання.

Ситуаційні фактори пояснюють сукупну поведінку – чому так чинить N-на кількість людей?; натомість індивідуальні відмінності пояснюють розбіжності у межах сукупності. Тому кожен тип відповіді адекватний з огляду на певне питання і неадекватний при відповіді на інше. Таким чином, можна зробити висновки про те, що визнана сила ситуаційних факторів неспроможна підірвати цінності пояснень індивідуальних відмінностей [26].

Сучасні дослідники взаємовідношення людина – ситуація наголошують, що на концептуальному рівні розгляду ситуаційні фактори та індивідуальні фактори рідко є конфліктними – натомість, вони нерозривно пов’язані у їх внеску в теорії суспільної поведінки. Відповідно, будова психологічної теорії має включати оцінку відмінного внеску кожного з цих факторів й використовувати пояснювальну силу їх інтеграції. Такий концептуальний аналіз включає й аналіз суперечності «ситуації» та «людини». Як відзначає Б. Малле, аналіз значення та зв’язку таких фундаментальних понять, як ситуація, процес людини та індивідуальні відмінності, показує зони їх потенційних конфліктів, демонструючи випадки, у який один фактор спроможний конкурувати з іншими [26]. Водночас такий аналіз спроможний забезпечити й бачення тих різних і додаткових внесків, які дослідження з опорою на ці різні фактори вносять у актуальні психологічні теорії.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Ситуаційний аналіз в психології має за собою довгий шлях розвитку і має сформульовані змістовні і цікаві методичні пропозиції. Не всі їх ми згадали у цьому тексті – наприклад, довгу й цікаву традицію неоінституціоналізму, пов’язану з таким напрямком соціально-психологічних досліджень як символічний інтеракціонізм, що мав власні й цікаві підходи до розуміння людини в ситуації, та методичні пропозиції це вивчити, ми тут не представляли. Тому доволі прикро, коли наші фахові уявлення про людину-в-ситуації обмежуються згадками про праці Росса та Нісбета, оприлюднені понад чверть сторіччя тому.

Можливості застосування ситуаційного аналізу для вирішення психологічних задач у межах української психологічної науки зараз виглядають доволі обмеженими. І сам ситуаційний підхід мало присутній у тезаурусі фахівців, і його методичні ресурси представлені недостатньо. Через що операціоналізувати його, застосувавши до актуальних для нас соціальних ситуацій може здатися важкою задачею, і, так би мовити, справою майбутнього. Водночас, починати думати і працювати у цьому напрямку потрібно вже зараз. Питання колективних групових «визначень ситуації» зараз, коли конкуренція таких визначень стає важливою складовою не лише нашого повсякдення, але й агресивного інформаційного впливу, змушує рухатися саме в цьому напрямку. Основна пропозиція ситуаційного аналізу в психології – робота з груповими визначеннями та поведінкою, на відміну від прийнятих та поширених в нас персоніологічних – актуалізує цей напрямок, і робить його запитуваним як зараз, так і в близькому майбутньому.

Список використаних джерел

1. Карпенко, Зіновія. Аксіопсихологічне спростування деструктивних ідеологем тоталітарних соціумів // Психологія особистості. – 2014. – № 1 (5). – с. 55-66 / http://ps.pu.if.ua/2014_5/2014_5/PDF/8.pdf
2. Скорик М.М. Принцип ситуаціонізму та можливості його застосування в поясненні і передбаченні соціальної поведінки, 2016 (рукопис)
3. Кабаченко Т.С. Психология управления человеческими ресурсами. – СПб: Питер, 2003. – 400 с.
4. Зарай Л.Д. Опанування як умова забезпечення психологічної безпеки особистості (е-публікація) /<http://www.pu.if.ua/depart/PedagogicalPsychology/resource/file/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B9%20%D0%9B-%D0%9E%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F.pdf>
5. Соннад С.Р. Натуралистическое наблюдение / naturalistic observation // Психологическая энциклопедия. [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Режим доступу: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_psychology/548/%D0%9D%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5
6. Скорик М.М. До визначення поняття «ситуація» // Особистісні та ситуативні детермінанти поведінки і діяльності людини. – Донецьк, 2008.
7. Pam M.S. What is situational analysis? // Psychology Dictionary. [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Режим доступу: <http://psychologydictionary.org/situational-analysis/> (дата звернення 30.03.2016)
8. William I. Thomas, The Child in America: Behavioral Problems and Programs. New York: Knopf, 1928: 571–572.
9. William I. Thomas, The Unadjusted Girl. With Cases and Standpoint for Behavioral Analysis N.Y.: Evanston; London: Harper & Row, 1967: 42. /
10. William I. Thomas, Social Behavior and Personality. Contribution of W.I.Thomas to Theory and Social Research. Edmond H. Volkart [ed.] N.Y.: Social Research Council, 1951: 14
11. Ross, L., & Nisbett, R. E. (1991). The person and the situation: Perspectives of social psychology. New York: McGraw-Hill, P. XIV.
12. Hartshorne, Hugh and May, Mark A. Studies in Deceit: Studies in the Nature of Character. New York: The Macmillan Company, 1928.
13. Lewin, K., Lippitt, R., & White, R. K. (1939). Patterns of aggressive behavior in experimentally created "social climates." Journal of Social Psychology, 10, 271-299.
14. Newcomb, T. M. Consistency of certain extrovert-introvert behavior patterns in 51 problem boys. New York: Columbia University, Teachers College, Bureau of Publications, 1929.

15. Mischel, W. *Personality and assessment*. New York: Viley, 1968.
16. Bertram F. Malle. The person and the situation: A conceptual analysis of their roles in theories of social behaviour // http://darkwing.uoregon.edu/~bfmalle/issues/person_situation.pdf
17. Bem, Daryl J. and Allen, Andrea. On predicting some of the people some of the time: the search for cross-situational consistencies in behavior / *Psychological Review* 1974, Vol. 81, No. 6, pp. 506-520. / http://pages.ucsd.edu/~nchristenfeld/DoG_Readings_files/Class%204%20-%20Bem%201974.pdf
18. Magnusson, D., & Endler, N. (1977). Interactional psychology: Present status and future prospects. In D. Magnusson & N. Endler (Eds.), (pp. 3-36). *Personality at the Crossroads: Current issues in interactional psychology*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
19. Higgins. E. Tory. Does Personality Provide Unique Explanations for Behaviour? Personality as Cross-Person Variability in General Principles// *European Journal of Personality Eur. J. Pers.* 14: 391±406 (2000) / <http://www.columbia.edu/cu/psychology/higgins/papers/higgins%202000%20personality.pdf>
20. Fleenon, William. Toward a structure- and process-integrated view of personality: Traits as density distributions of states. / *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol 80(6), Jun 2001, 1011-1027. / <http://personality-project.org/revelle/syllabi/classreadings/fleeson.2001.pdf>
21. Vansteelandt, K., & Van Mechelen, I. (2006). Individual differences in anger and sadness: In pursuit of active situational features and psychological processes. *Journal of Personality*, 74, 871-910.
22. Moskowitz, D. S..Cross-situational generality and the interpersonal circumplex. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol 66(5), May 1994, 921-933.
23. Mischel, Walter. Toward a cognitive social learning reconceptualization of personality // *Psychological Review* 1973, Vol. 80, No. 4, 252-283 / http://psych.colorado.edu/~carey/courses/psyc5112/Readings/psnSituation_Mischel01.pdf
24. Mischel, Walter. Toward an integrative science of the person // *Annu. Rev. Psychol.* 2004, <http://www.unige.ch/fapse/emotion/announcements/Mischel.Pdf>
25. Bertram F. Malle. The person and the situation: A conceptual analysis of their roles in theories of social behaviour // http://darkwing.uoregon.edu/~bfmalle/issues/person_situation.pdf

References transliterated

1. Karpenko, Zinovija. Aksiopsychologichne sprostuvannya destruktyvnyh ideologem totalitarnyh sociumiv // *Psychologija osobystosti*. – 2014. – № 1 (5). – P. 55-66 / http://ps.pu.if.ua/2014_5/2014_5/PDF/8.pdf
2. Skoryk M.M. Pryncyp sytuacionizmu ta mozhyvosti jogo zastosuvannya v pojasnenni i peredbachenni social'noi' povedinky, 2016 (rukopys)
3. Kabachenko T. S. *Psychologija upravleniya chelovecheskymy resursamy*. – SPb: Pyter, 2003. – 400 p.
4. Zagraj L.D. Opanuvannya jak umova zabezpechennja psychologichnoi' bezpeky osobystosti (e-publikacija) // <http://www.pu.if.ua/depart/PedagogicalPsychology/resource/file/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B9%20%D0%9B-%D0%9E%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F.pdf>
5. Sonnad S. R. Naturalisticheskoe nabljudenie / naturalistic observation // *Psihologicheskaja jenciklopedija*. [Elektronnij resurs] : [Veb-sajt]. – Rezhim dostupu: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_psychology/548/%D0%9D%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5
6. Skoryk M.M. Do vyznachennja ponjattja «sytuacija» // *Osobystisni ta sytuatyvni determinanty povedinky i dijali'nosti ljudyny*. – Donec'k, 2008
7. Pam M.S. What is situational analysis? // *Psychology Dictionary*. [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Режим доступу: <http://psychologydictionary.org/situational-analysis/> (дата звернення 30.03.2016)
8. William I. Thomas, *The Child in America: Behavioral Problems and Programs*. New York: Knopf, 1928: 571–572.
9. William I. Thomas, *The Unadjusted Girl. With Cases and Standpoint for Behavioral Analysis* N.Y.: Evanston; London: Harper & Row, 1967: 42. /
10. William I. Thomas, *Social Behavior and Personality. Contribution of W.I.Thomas to Theory and Social Research*. Edmond H. Volkart [ed.] N.Y.: Social Research Council, 1951: 14
11. Ross, L., Nisbett, R. E. (1991). *The person and the situation: Perspectives of social psychology*. New York: McGraw-Hill, P. XIV.
12. Hartshorne, Hugh and May, Mark A. *Studies in Deceit: Studies in the Nature of Character*. New York: The Macmillan Company, 1928.
13. Lewin, K., Lippitt, R., & White, R. K. (1939). Patterns of aggressive behavior in experimentally created "social climates." *Journal of Social Psychology*, 10, 271-299.
14. Newcomb, T. M. *Consistency of certain extrovert-introvert behavior patterns in 51 problem boys*. New York: Columbia University, Teachers College, Bureau of Publications, 1929.
15. Mischel, W. *Personality and assessment*. New York: Viley, 1968.
16. Bertram F. Malle. The person and the situation: A conceptual analysis of their roles in theories of social behaviour // http://darkwing.uoregon.edu/~bfmalle/issues/person_situation.pdf
17. Bem, Daryl J. and Allen, Andrea. On predicting some of the people some of the time: the search for cross-situational consistencies in behavior / *Psychological Review* 1974, Vol. 81, No. 6, pp. 506-520. / http://pages.ucsd.edu/~nchristenfeld/DoG_Readings_files/Class%204%20-%20Bem%201974.pdf
18. Magnusson, D., & Endler, N. (1977). Interactional psychology: Present status and future prospects. In D. Magnusson & N. Endler (Eds.), (pp. 3-36). *Personality at the Crossroads: Current issues in interactional psychology*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
19. Higgins. E. Tory. Does Personality Provide Unique Explanations for Behaviour? Personality as Cross-Person Variability in General Principles// *European Journal of Personality Eur. J. Pers.* 14: 391±406 (2000) / <http://www.columbia.edu/cu/psychology/higgins/papers/higgins%202000%20personality.pdf>

20. Fleeson, William. Toward a structure- and process-integrated view of personality: Traits as density distributions of states. / Journal of Personality and Social Psychology, Vol 80(6), Jun 2001, 1011-1027. / <http://personality-project.org/revelle/syllabi/classreadings/fleeson.2001.pdf>
21. Vansteelandt, K., & Van Mechelen, I. (2006). Individual differences in anger and sadness: In pursuit of active situational features and psychological processes. Journal of Personality, 74, 871-910.
22. Moskowitz, D. S..Cross-situational generality and the interpersonal circumplex. Journal of Personality and Social Psychology, Vol 66(5), May 1994, 921-933.
23. Mischel, Walter. Toward a cognitive social learning reconceptualization of personality // Psychological Review 1973, Vol. 80, No. 4, 252-283 / http://psych.colorado.edu/~carey/courses/psyc5112/Readings/psnSituation_Mischel01.pdf
24. Mischel, Walter. Toward an integrative science of the person // Annu. Rev. Psychol. 2004, <http://www.unige.ch/fapse/emotion/announcements/Mischel.Pdf>
25. Bertram F. Malle. The person and the situation: A conceptual analysis of their roles in theories of social behaviour // http://darkwing.uoregon.edu/~bfmalle/issues/person_situation.pdf

Skoryk M.M. Opportunities of situational analysis in social-and-psychological research. The paper has written, by taking to the notice intense advantages of dispositional explanations in a variety of social psychology works that fixed by author and her colleagues on the material of gender studies in psychology. Presented contemporaneous stage of personologic-situational discussions for identification of opportunities and constraints situation analysis in the native social and psychological science. The first part contains a brief retrospective view of historical discussions relatively "social situation" as a concept; situational explanations as a reserve for spreading prognostic psychology opportunities. It describes the dynamics of professional discussions concerning low or no cross-situational successive personality traits, that proclaimed in the experimental data; power of situational factors in the determination of human behavior and the "situationist reasons" to theories of psychology of personality, in their explaining of human behavior. The second part contains theoretical consideration "human-in-situation" in her contemporary psychological interpretation, and regard separate integrated model of situational psychological analysis that proposed in it. Provides that the disposition of the personality triets on situationality and that's why some people shows higher cross-situational consistency than others.

Keywords: situation, situational analysis, personology, disposition concept of personality.

УДК: 159.9.018:321.01:342.25

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ МОТИВУ ВЛАДИ

Т.В. Скрипаченко

кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології
Запорізький національний університет
knopus75@mail.ru

Скрипаченко Т.В. Психологічний аналіз мотиву влади. Влада – це психологічний, соціологічний та політичний феномен. Влада завжди передбачає вплив однієї людини на іншу за умови виконання вимог першої. Дослідження психологічних особливостей влади, її впливу на особистість можна здійснювати через використання біхевіористського, неофрейдистського підходів, з точки зору її політичних особливостей та соціальних витоків. Особливу увагу дослідженню мотиву влади приділив ще А.Адлер, який вважав, що прагнення до влади є основною рушійною силою особистості, джерелом її особистісної активності. Проте наголошував, що прагнення до влади виникає внаслідок почуття неповноцінності, яке характерно для всіх людей. В статті представлені також і інші підходи до розуміння феномену влади (С. Вятр, Е. Фромм, Х. Хекгаузен, К. Хорні). Аналіз підходів до проблеми показав, що психологічні джерела та особливості мотиву влади узгоджуються із розумінням та особливостями розвитку самої особистості, системою її цілей та цінностей, основних потреб та всієї мотиваційної сфери.

Ключові слова: влада, мотивація влади, вплив, об'єкт влади, суб'єкт влади, алгоритм влади, структура влади.

Скрипаченко Т.В. Психологический анализ мотива власти. Власть – это психологический, социологический и политический феномен. Власть всегда предполагает влияние одного человека на другого при условии выполнения требований первого. Исследование психологических особенностей власти, ее влияния на личность можно осуществлять через использование биовиористического, неофрейдистского подходов, с точки зрения ее политических особенностей и социальных истоков. Особое внимание мотивам власти уделил еще А. Адлер, который считал, что стремление к власти является главной движущей силой личности, источником ее личностной активности. Однако обращал внимание на то, что стремление к власти возникает вследствие чувства неполноценности, которое характерно для всех людей. Однако отмечал, что стремление к власти возникает вследствие чувства неполноценности, которое характерно для всех людей. В статье представлены также и другие подходы к пониманию феномена власти (С. Вятр, Э. Фромм, Х. Хекгаузен, К. Хорни). Анализ подходов к проблеме показал, что психологические истоки и особенности мотива власти согласуются с пониманием и особенностями развития самой личности, системой ее целей и ценностей, основных потребностей и всей мотивационной сферы.

Ключевые слова: власть, мотивация власти, влияние, объект власти, субъект власти, алгоритм власти, структура власти.

Постановка проблеми. Серед усіх мотиваційних феноменів, які відомі сучасній психології, мотивація влади посідає одне з перших місць. Дослідження мотивації влади є дуже актуальним сьогодні, особливо в сучасних умовах становлення незалежної української держави, національної свідомості, зміни пріоритетів, євроінтеграції тощо. Адже здійснення економічних, політичних реформ можливе лише за умови суттєвих змін у розумінні функціонального, індивідуального, морального навантаження нової української влади. В цих умовах дослідження психологічних джерел, індивідуально-психологічних особливостей, значення та усвідомлення влади як такої надає безцінний матеріал для розуміння мотиваційних тенденцій, владної поведінки та мотивів влади особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій Дослідженню влади та мотивації влади присвячено багато наукових праць в галузі політології, соціології, психології, іміджелогії тощо [1-3]. Вивчення мотивації влади було предметом аналізу як давньогрецьких філософів, так і представників класичного психоаналітичного напрямку, неофрейдизму, соціально детермінованих напрямків в психології. Сьогодні дослідження психологічних джерел мотивації влади ведеться з точки зору сучасного стану економічних та політичних реформ, уявлення про мотиваційну сферу особистості і через поняття впливу [4; 5].

Мета статті: визначити та проаналізувати сутність влади, мотивації влади як психологічного феномену, взаємодію між впливом та владою тощо. Не дивлячись на критику за вузькість і «недостатність», психологічні трактування влади, що ототожнюють її з впливом, мають підстави бути. По-перше, влада і вплив мають на увазі наявність суб'єкта і об'єкта дії. По-друге, це майже завжди дія на мотиваційну сферу. По-третє, у такої дії завжди є наслідки, і передбачається, що суб'єкт дії буде думати стратегічно, оцінюючи можливий результат, основні і побічні наслідки активності об'єкту. Проте відмінність владних відносин полягає в тому, що вони завжди асиметричні і можуть припинитися у разі виходу на рівень усвідомлення (коли той, над ким здійснюється влада, усвідомлює, що його дії не співпадають з його реальними інтересами).

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів Вивчаючи поняття влади та його психологічний аспект, найбільш актуальними є такі проблемні зони:

1) Які психологічні особливості, навички, здібності, мотиви призводять до прагнення влади?

2) Яка залежність існує між індивідуально-психологічними особливостями особистості, стилем її сімейних відносин, направленістю тощо та намаганням уникати влади?

3) Чи пов'язана мотивація влади із актуальними суспільно-історичними умовами?

У закордонних наукових джерелах виділяються чотири напрями тлумачення влади: біхевіористський, телеологічний, інструменталістський, структуралістський [6].

Біхевіористський напрям розглядає владу як певний тип поведінки, здатний впливати на поведінку інших людей. Цей підхід ґрунтується на вченнях Ф. Ніцше, Б. Рассела, Б. Скінера. Згідно з цим напрямом, прагнення до влади є атрибутом людської екзистенції. Більшість людей не здатна бути ініціатором будь-чого, проте має потребу в контролі над собою з боку інших осіб. Отже, біхевіористське розуміння влади передбачає її психологічне, а не інституціалізоване походження.

Телеологічний напрям, представником якого був Т. Парсонс, інтерпретує владу як засіб досягнення певної мети, запланованих результатів. Згідно з таким тлумаченням, влада існує для того, щоб реалізувати важливу суспільну мету. Вона є засобом обміну, тобто її віддають тим політикам, які найбільш ефективно можуть задовольнити основні потреби соціальної спільноти. У такому розумінні влада подібна до грошей і є лише символом, за допомогою якого люди можуть «придбати» безпеку, порядок і соціальну підтримку, обмежуючи свої права, вгамовуючи пристрасті, в обмін на добровільне підпорядкування владі, встановленим нею нормам; влада, як і будь-яка інша річ, є засобом ринкових відносин і здобувається в жорсткій конкуренції.

Інструменталістський напрям тлумачить владу як набір певних інструментів. На думку О. Тоффлера, основними інструментами влади є сила, багатство і знання. Якщо в минулому домінували сила й багатство, то в сучасному інформаційному суспільстві домінують знання. Однак О. Тоффлер застерігає, що знання (інформація) без розвинених механізмів громадського контролю може перетворитися на засіб владного маніпулювання людьми.

Структуралістський напрям розглядає владу як відносини між керівниками і підлеглими, що ґрунтуються на співвідношенні винагороди і покарання. Залежно від того, як функціонує система стимулів між владою і соціальними групами, забезпечується механізм розв’язання конфліктів, стабілізації суспільства.

Влада – складний суспільний феномен, який виявляється на всіх рівнях суспільної ієрархії (міжособистісної взаємодії у групах, організаціях, інститутах), включає як психологічні, так і інституціоналізовані форми впливу на людей [7].

Аналізуючи мотивацію влади необхідно звернутися, перш за все, до її психологічних витоків. Отже, згідно А. Адлера прагнення до влади – це основна рушійна сила поведінки людини. Прагнення до влади – це чи не єдина можливість компенсувати відчуття неповноцінності. Згідно бачення А. Адлера, дитина, відчуваючи свою залежність від батьків, сприймаючи їх більш сильними, вмілими, відчуває свою неповноцінність порівняно з ними. Звичайно, така неповноцінність створює у дитини внутрішню напругу і неодмінно викликає бажання позбутися її. Наприклад, хлопчик, у якого є фізичні вади, інтенсивно розвиває певні здібності і прагне до влади з метою компенсувати свій фізичний дефект.

Відповідно людина прагне відчути власну силу. Часом прагнення подолати свій дефект (вади) набуває форм гіперкомпенсації, інтенсивного розвитку певних здібностей, які дають змогу суб’єктові компенсувати власні вади і слабкості (і таким чином позбавитися почуття неповноцінності). На думку А. Адлера, зі слабкості народжується сила, вади і дефекти (точніше, прагнення їх компенсувати, відчути свою силу і самоствердитись) спонукають особистість розвиватися, вдосконалювати себе. Не слід, однак, забувати про те, що вибір напряму реалізації владних мотивів, як і певного типу компенсації А. Адлер ставить в залежність від почуття спільності з іншими людьми. Тобто, в залежності від того, як добре у дитини розвинуте вміння та бажання взаємодіяти, співчувати, дружити тощо.

Таким чином, А. Адлер вважав, що прагнення до влади, до переваги, домінування є тим рушійним мотивом, завдяки якому особистість живе, розвивається, діє [8].

Згідно концепції К. Хорні, прагнення до влади може виникнути у нормальної людини для реалізації своїх здібностей, знань, сили. Але якщо мова йде про невротичну особистість, то тут можна говорити про прагнення до влади, яке пов’язано навпаки із слабкістю, тривожністю, неповноцінністю.

Невротичне прагнення до влади служить захистом від відчуття своєї слабкості й безпорадності. Невротик розвиває ідеал сили, який підтримує його віру у власну силу й спроможність подолати будь-які труднощі й обставини. Для нього слабкість – це не лише небезпека, але й ганьба. Він поділяє людей на сильних і слабких, захоплюється першими і зневажає других. Зневага до всіх, хто слабший за нього, хто погоджується з ним, хто поступається йому – найхарактерніша риса невротичної особистості. Ще однією рисою є її прагнення нікому й ніколи не поступитися і не здаватися. Погодитися з думкою іншої людини або прийняти пораду сприймається як слабкість. Часом вони впадають в іншу крайність і лише з одного остраху поступитися вдаються до протилежного. Невротик вимагає, щоб світ пристосовувався до нього, замість того, щоб самому пристосовуватись до світу. Така невротична установка негативно впливає на емоційні стосунки з іншими людьми. Кохання (любов) передбачає, що людина поступається іншій людині. Чим меншою мірою індивідуум здатний на таку «капітуляцію» (поступку), тим гіршими будуть його стосунки з коханою (коханим) [9].

Крім цих двох поглядів на джерела мотивації влади необхідно проаналізувати ще й концепцію Е. Фромма. На відміну від А. Адлера та К. Хорні, які вбачали джерела мотивації влади у необхідності компенсувати неповноцінність та власну слабкість та тривожність, Е. Фромм вважає, що мотивація влади виходить із прагнення позбутися самотності та ізоляції. Почуття самотності та ізоляції вбачається Е. Фроммом як загальна характеристика сучасної людини, яка не може і не хоче зрозуміти, чи потрібна їй свобода протягом багатьох століть.

Суб’єкт влади (садист), згідно з Е. Фроммом, повністю залежить від слабкої людини, котрою володіє. Садисту потрібна людина, яка йому належить, оскільки його власне відчуття сили ґрунтується на тому, що він може кимось володіти, керувати. Садист, на думку вченого, «любить» тих, над ким відчуває владу, оскільки без них він не зміг би задовольнити цю свою потребу. Прагнення до влади (садистичне прагнення) допомагає індивідууму уникнути почуття самотності й безсилля. Такі люди переповнені страхом самотності й почуттям меншовартості. Це відчуття замасковане

компенсаторним прагненням до влади і почуттям власної переваги над іншими людьми. Індивідуум відчуває себе самотнім у чужому і ворожому світі. Влада і садизм, надаючи йому впевненості, єднаючи його з іншими людьми, допомагають йому позбутися самотності та соціальної ізоляції. На думку Е. Фромма, прагнення до влади зумовлюється не силою, а слабкістю, нездатністю особистості вистояти самій і жити своєю силою. Прагнення до влади – це спроба набути відчуття сили тоді, коли справжньої сили не вистачає. Влада і сила – це зовсім різні поняття. Можна бути сильним і не прагнути до влади. Але можна відчувати власне безсилля і компенсаторно прагнути до влади [10].

Дослідженням мотивації влади присвячене також вивчення влади Х. Хекгаузеном. Він запропонував послідовність алгоритму дій влади. У суб'єкта влади повинна виникнути мотивація впливу на іншу людину, причому підстави появи такої мотивації можуть бути різними. У здійсненні своїх цілей, досягненні намічених результатів і задоволенні потреб люди залежать один від одного. Отже, після того як мотивація влади склалася, суб'єкт влади дає знати об'єкту впливу про те, якої поведінки він від нього чекає. Якщо об'єкт впливу веде себе відповідно до цих очікувань, то процес дії на цьому закінчується. Якщо ж об'єкт влади висловлює недовіру і непокору, то застосовує владу, оцінює знаходяться в його розпорядженні джерела влади. Вибір джерел влади залежить від поведінки, яка очікується з боку об'єкта влади. Застосуванню джерел влади можуть протистояти внутрішні, в тому числі особистісні бар'єри суб'єкта влади, які вдається або не вдається подолати. Якщо внутрішні бар'єри не виникають або успішно долаються, то суб'єкт влади застосовує який-небудь засіб впливу.

Засоби впливу повинні відповідати обраному джерелу влади, його вибір залежить від індивідуальних особливостей, способів, які використовує і застосовує влада суб'єкта, від сприйняття ним ситуації і від опору, що може чинитися об'єктом владі. Необхідно відзначити, що сила використовуваних засобів зростає пропорційно зменшенню у суб'єкта впевненості в собі. Людина, яка відчуває себе слабою при досягненні керівних постів, що представляють в її розпорядження численні інституційні джерела влади, як правило уникає особистісно опосередкованих засобів впливу, замінюючи їх більш жорсткими інституційними заходами. Цей висновок цікавий для оцінки особистості політиків з точки зору застосовуваних ними засобів вирішення актуальних політичних, економічних проблем.

Реакція об'єкта впливу залежить від його мотивів і використовуваних суб'єктом джерел влади. Відповідна очікуванню суб'єкта поведінка об'єкта влади досягається різними шляхами. З боку об'єкта може бути проявлена поступливість при внутрішньому озлобленні, підпорядкування, зниження поваги до себе або більшу повагу до суб'єкта влади. Якщо об'єкт продовжує чинити опір, то вся послідовність подій повторюється заново [11].

Польський політолог і соціолог Є. Вятр в книзі «Соціологія політичних відносин» аналізує владу з точки зору її структури. У найзагальнішому вигляді владу однієї особи над іншою, як стверджує Є. Вятр, можна виразити таким чином: Одна людина має владу над Іншою всякий раз і тільки тоді, коли, згідно з нормами суспільства, до якого вони належать, Одна людина має право наказувати, а Інша зобов'язана підкорятися наказам Першої. Розглядаючи послідовно основні елементи цього визначення, Є. Вятр зазначає, що влада – це можливість наказувати в умовах, коли той, кому наказують (об'єкт влади), зобов'язаний коритися. Наказам до виконання відповідає свій тип впливу на поведінку: якщо у відносинах немає елементу наказу та підпорядкування, то немає і елемента влади. Але сам факт наказу ще недостатній для того, щоб можна було судити про наявність відносин влади. Має існувати переконання, причому обґрунтоване, того, що наказ буде виконано, що він зустрінє покору. Влада не існує без покори, притому що покора явище відносне.

Є. Вятр зазначає, що загальне визначення влади має включати в себе наступні елементи: 1) у відносин влади має бути не менше двох партнерів, причому цими партнерами можуть бути як окремі громадяни, так і групи громадян; 2) наказ суб'єкта влади, тобто вираз ним волі по відношенню до об'єкта влади, супроводжується загрозою застосування санкцій у разі непокори вираженою таким чином волі; 3) підпорядкування того, над ким здійснюється влада, тому, хто її здійснює, тобто підпорядкування наказом суб'єкта влади; 4) повинні бути суспільні норми, які встановлюють, що той, хто віддає накази (суб'єкт влади) має на це право, а той, кого ці накази стосуються (об'єкт влади), зобов'язаний йому підкорятися.

Психологічна складова влади згідно Є. Вятру, виражається в тому, що здійснення і підкорення владі мають визначені, суспільно сформовані переваги. Це призводить до того, що: а) ці особи в

більшій чи меншій мірі хочуть зайняти положення в суспільстві, яке забезпечить їм владу або дозволить зберегти максимально можливу автономію по відношенню до влади, або, нарешті, підпорядкує їх чийсь владі; б) вони більшою чи меншою мірою пристосовані до того місця в ієрархії влади, яке вони займають, і внаслідок цього краще або гірше виконують функції, які з політичної ролі, запропонованої їм (з їх участю або без неї) суспільством. Отже, прагнення до влади або відхід від неї, краще чи гірше пристосування до неї – це психологічні явища. Фактичний же доступ до влади, характер відносин влади, методи її здійснення – це соціальні явища, що визначаються суспільною системою в цілому [12].

Аналіз мотивів і дій суб'єктів влади в однакових ситуаційних умовах проводиться за шістьма параметрами:

1) оволодіння джерелами влади: між людьми існують відмінності в силі прагнення до збільшення своїх джерел влади. Володіння джерелами і відчуття влади може бути кінцевою метою, досягнення якої саме по собі приносить задоволення. Бажаними джерелами влади можуть стати престиж, матеріальне становище, статус, керівна посада, можливість контролю над інформацією;

2) здібності: у людей по-різному розвинені здібності до швидкого і безпомилкового визначення мотиваційної сфери іншої людини і співвіднесенню її зі своїми джерелами влади для вибору найбільш ефективних і економічних методів досягнення поставлених цілей і отримання необхідних результатів. Дане положення відображає можливість маніпулювання поведінкою об'єкта впливу, аж до такої міри, що об'єкт сам може і не усвідомлювати того, що ним маніпулюють;

3) дії влади: існують індивідуальні особливості у схильності до здійснення дій влади для здійснення впливу на поведінку іншої людини і відмінності у виборі засобів впливу – від примусу і покарання до умовлянь і переконання. Але всі вони не виходять за рамки комбінації з чотирма передумовами успішної дії влади: розпорядження джерелами влади, здібностями, прагненням впливати на поведінку іншої людини і переваги того чи іншого засобу впливу;

4) моральність мети: індивідуальні відмінності виявляються і в тих цілях, заради яких людина прагне до влади. І тут виникають питання і оцінки, пов'язані з моральними цінностями, з тим, як людина буде використовувати весь арсенал владних методів;

5) страх перед наслідками дій влади: владні відносини, як правило, носять взаємний характер. Об'єкт влади здійснює відповідні дії, може чинити опір, в свою чергу використовувати власні джерела влади. Необхідно розглядати те, в якій мірі застосування влади може викликати зміни в суб'єкті влади зворотну реакцію об'єкта. Це страх самої влади перед: а) розростанням своїх джерел, б) їх втратою; в) владним використанням; г) відповідь застосуванням влади; д) безуспішністю свого впливу;

б) перевагу певних сфер використання влади: різні дії влади мають визначатися чотирма факторами: а) силою мотиву і особистої значимістю цілей, досягнення яких можливо тільки при активному сприянні іншої людини; б) відсутністю готовності іншої людини надати це сприяння по своїй волі; в) типом і потужністю джерел влади; г) перебувають у розпорядженні суб'єкта конкретними засобами впливу, що дозволяють використовувати владу.

Дж. Лассуелл розробив гіпотезу, згідно з якою деякі люди мають надзвичайно сильну потребу у владі і (або) інших особистісних цінностях як засобах компенсації незадоволених базових потреб. На думку автора, потреба у владі, яка виявляється у все більш сильній формі, має компенсаторне походження: володіння владою психологічно компенсує ущербність, фрустрацію, випробовувану особистістю [7].

Дж. Френч і Б. Рейвен висунули класифікацію підстав влади: 1) влада, заснована на винагороді; 2) влада, заснована на примусі; 3) легітимна влада (визнане право); 4) влада референтності (еталону), заснована на ідентифікації з кумиром; 5) влада експерта, знавця як компетентнішого в своїй сфері; 6) інформаційна влада — коли людина має інформацію, яка здатна змусити іншого дивитися на наслідки своєї поведінки по-іншому [13; 14].

Люди, орієнтовані на владу, часто справляють враження сильних, незалежних і самовпевнених індивідів. Однак психіатри нерідко висловлюють підозру, що надмірні амбіції цих людей є способом компенсації низького рівня їх власної гідності. Влада розглядається ними як страхування від прихованого почуття неповноцінності. Люди, які видаються рішучими, часто страждають, сумніваючись у ставленні до них з боку оточуючих. Багато хто з них досить чутливі до лестощів, міцно тримаються за все, що є для них символом гідності, і старанно уникають дій, які могли б нагадати їм про їх недоліки.

Висновки і перспективи подальшого дослідження Мотивація до влади – багатокомпонентний феномен. Влада пов’язана із впливом однієї людини на іншу, але не синонімічна їй. Існує певна залежність між індивідуально-психологічними якостями особистості і особливостями її прагнення чи непрагнення влади, що лежать у площині її цілей, спрямованості, інтересів, мотивів і розуміння нею сутності і значення влади.

Список використаних джерел

1. Брехаря С.Г. Мотивація влади як чинник політичної діяльності / С.Г. Брехаря // Наукові записки: Збірник. – Вип. 11. – К.: ІПіЕНД, 2000. – С. 340-347.
2. Ирхин Ю. В. Мотивы политические / Ю.В. Ирхин. – М.: Мысль, 2000. – Т. 1. – С. 743–744.
3. Мотиваційні моделі владного процесу // Наукові записки ІПіЕНД. – Вип.16. – К., 2001. – С. 322-355.
4. Конфисагор А.Г. Психология власти / А.Г. Конфисагор. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб.: Питер, 2004. – 235 с.
5. Почепцов Г. Теория и практика коммуникации / Г. Почепцов. – М.-К., 2001. – 656 с.
6. Мотивационний аспект реализации политической власти // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. – К., 2003. – С. 159-173.
7. Гелей С.Д. Политология: Навч. посіб. / Гелей С.Д., Рутар С.М. – Львів.: Світ, 2001. – 384 с.
8. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер. – М., 1995. – 366 с.
9. Хорни К. Невротическая личность нашего времени / К. Хорни. – М., 1993. – 349 с.
10. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Пер. с нем. / Э. Фромм – М.: АСТ, 2006. – 640 с.
11. Хекхаузен Х. Психология мотивации достижения / Х. Хекхаузен – СПб.: Речь, 2001. – 240 с.
12. Вятр С. Социология политических отношений / С. Вятр – М: Политиздат, 1979. – 376 с.
13. Шейнов В.П. Психологическое влияние / Шейнов В.П.. – 2-е изд. – Минск: Харвест, 2007. – 800 с.
14. Доценко, Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е.Л. Доценко. – М., 1996. – 344 с.

References transliterated

1. Breharja S. G. Motyvacija vlady jak chynnyk politychnoi' dijaly'nosti // Naukovi zapysky: Zbirnyk. – Vyp. 11. – K.: ІPіENД, 2000. – S. 340-347.
2. Irhin Ju. V. Motivy politicheskie / Ju.V. Irhin. – M.: Mysl', 2000. – T. 1. – S. 743–744.
3. Motivacijni modeli vladnogo procesu // Naukovi zapiski ІPіENД. – Vip.16. – K., 2001. – S. 322-355.
4. Konfisahor A.G. Psihologija vlasti / A.G. Konfisagor. – 2-e izd., pererab. i dop. – SPb.: Piter, 2004. – 235 s.
5. Pohepcov G. Teorija i praktika kommunikacii / G. Pohepcov. – M.-K., 2001. – 656 s.
6. Motivacionnij aspekt realizacii politicheskoy vlasti // Suchasna ukrains'ka politika: Politiki i politologi pro neї. – K., 2003. – S. 159-173.
7. Gelej S.D. Politologija: Navch. posib. / Gelej S.D., Rutar S.M. – L'viv.: Svit, 2001. – 384 s.
8. Adler A. Praktika i teorija individual'noj psihologii / A. Adler. – M., 1995. – 366 s.
9. Horni K. Nevroticheskaja lichnost' nashego vremeni / K. Horni. – M., 1993. – 349 s.
10. Fromm Je. Anatomija chelovecheskoj destruktivnosti. Per. s nem. / Je. Fromm – M.: AST, 2006. – 640 s.
11. Hekhauzen H. Psihologija motivacii dostizhenija / H. Hekhauzen – SPb.: Rech', 2001. – 240 s.
12. Vjatr S. Sociologija politicheskikh otnoshenij / S. Vjatr – M: Politizdat, 1979. – 376 s.
13. Shejnov V.P. Psihologicheskoe vlijanie / Shejnov V.P.. – 2-e izd. – Minsk: Harvest, 2007. – 800 s.
14. Docenko, E.L. Psihologija manipuljacii: fenomeny, mehanizmy i zashhita / E.L. Docenko. – M., 1996. – 344 s.

Skrypachenko T.V. The psychological analyses of power motive. Power – is a psychological, sociological and political phenomenon. Power always presupposes the influence of one man on the other man under conditions of satisfaction of the demands of the former. The research of psychological peculiarities of power, its influence on a personality is possible to realize through the use of behavioral method or neopsychoanalysis, from the point of view of political aspects and social sources of power. A. Adler paid a special attention to the power motives. He considered that the striving for power is the main force of personality and the source of his activity. However A. Adler underlined that the striving for power arises due to the feeling of imperfection, which is typical for all people. K. Horney said that in neurotic person the motive to power arises when a person feels his imperfection, weakness, unsatisfied need of safety and defense. In attempts to defend himself from the cruel world, such person controls people and the world by means of domination which is power in itself. E. Fromm considered that a person, who feels total loneliness, chooses psychological defense in the form of sadism, which assumes the power of one person over the other. Such power gives to a sadist the possibility to avoid or to decrease a psychological discomfort caused by the feelings of loneliness and dissatisfaction. H. Hekgausen and S. Vyatr suggested their understanding of power. S.Vyatr, in particular, tried to find the differences between the psychological and social aspects of the power striving. So, psychological sources and characteristics of power motive coordinate with the understanding and the peculiarities of personal development, with the system of his purposes and values, with the main needs and with the whole motivation sphere.

Keywords: power, motive of power, influence, an object of power, a subject of power, algorithm of power, structure of power.

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СПРИЙМАННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СИТУАЦІЙ

М.В. Сурякова

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри інженерної педагогіки
Національна металургійна академія України
suryakova_m@mail.ru

Сурякова М.В. Дослідження особливостей сприймання та інтерпретації ситуацій. В статті висвітлено результати пілотажного емпіричного дослідження особливостей сприймання та інтерпретації ситуацій міжособистісної взаємодії. У дослідженні за допомогою проєктивних рисункових методик було встановлено, що сприймання ситуації більшою мірою визначається її об'єктивними характеристиками, ніж суб'єктивними якостями особистості. Виявлена адекватність припущень досліджуваних студентського віку щодо причин виникнення та наслідків ситуації, здатність визначення контексту ситуації. З'ясовано, що особливості визначення афективного змісту ситуації обумовлюється індивідуально-психологічними характеристиками особистості. Встановлено, що здатність диференціювати почуття та думки іншого, а також усвідомлювати смисл ситуації визначається низьким рівнем. Обґрунтування особистістю власної інтерпретації ситуації та думки про неї відрізняється неточністю й довільністю. Виявлено здатність до порівняння та оцінки суджень щодо ситуації, спроможність доповнювати власну думку судженнями інших, відкритість та інтерес до думки іншого.

Ключові слова: інтерпретація, думка, сприймання та інтерпретація ситуацій, усвідомлення, контекст ситуації, інтерпретаційна ситуація.

Сурякова М.В. Исследование особенностей восприятия и интерпретации ситуаций. В статье отражены результаты пилотажного эмпирического исследования особенностей восприятия и интерпретации ситуаций межличностного взаимодействия. В исследовании с помощью проективных рисуночных методик было установлено, что восприятие ситуации в большей степени определяется ее объективными характеристиками, чем субъективными качествами личности. Обнаружена адекватность предположений испытуемых студенческого возраста о причинах возникновения и последствий ситуации, способность определения контекста ситуации. Установлено, что способность дифференцировать чувства и мысли другого, а также осознавать смысл ситуации выражается низким уровнем. Обоснование личностью собственной интерпретации ситуации и мнения о ней отличается неточностью и произвольностью. Обнаружена способность личности к сравнению и оценке суждений относительно ситуации, способность дополнять собственное мнение суждениями других, открытость и интерес к мнению другого.

Ключевые слова: интерпретация, мнение, восприятие и интерпретация ситуаций, осознание, контекст ситуации, интерпретационная ситуация.

Постановка проблеми. У повсякденному житті людина стикається з безліччю різноманітних ситуацій, які потребують певної оцінки, на основі чого вона визначається з власною позицією та думкою. Особистість виступає як суб'єкт особливої інтерпретаційної діяльності, яка виникає в певній інтерпретаційній ситуації. Насамперед це ситуації невизначеності, несподіваної реальності, зустрічі з новим. Детермінантами інтерпретації виступають когнітивні особливості особистості, її смислові утворення, установки, досвід взаємодії з іншими, соціальні уявлення, безпосередня ситуація, загальний контекст тощо, що власно й визначає суб'єктивність інтерпретації. Науковці вважають, що інтерпретація представляє собою поєднання когнітивного й оцінно-смислового процесів, що відбувається під впливом мотивації особистості, її відношень, які склалися раніше у процесі інтерпретування, та визначають систему ставлень зі світом [5, с.63].

Прагнення особистості до визначеності у ситуаціях далеко не завжди забезпечується необхідною і достатньою кількістю інформації, на основі якої можна було б здійснити адекватну інтерпретацію. Тому людина схильна додавати інформацію за власним вибором такою мірою, яка б дозволила усвідомити ситуацію, вписати її у суб'єктивний простір. Дослідники, які розробляють проблеми психології ситуації, зауважують, що ситуація окрім об'єктивних характеристик має в першу чергу суб'єктивний вимір, тобто ситуація – це завжди чиясь ситуація. Ставлення людини до ситуації, характер взаємодії з нею і діяльності в ній розглядаються не як локальний акт поведінки, прояв тимчасових «ситуативних» характеристик, але як відображення стійких суб'єктивних переваг, цінностей, відносно стабільних особистісних якостей [3; 7; 9]. Саме особистість надає певній ситуації власне значення, тим самим визначаючи її суб'єктивний характер. А поведінка, дії, вчинки особистості залежать не стільки від зовнішньої ситуативної дійсності, скільки від її інтерпретації особистістю [1, с.9]. Суб'єктивність сприймання людиною ситуації проявляється й при вирішенні завдання

передбачити поведінку іншого, коли виникає необхідність враховувати його власну інтерпретацію певної ситуації [4].

Серед проблем, що досліджуються в особистісно-ситуаційному підході, особливу увагу привертає особливості сприймання та інтерпретації ситуацій на різних етапах особистісного розвитку людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психологічній науці накопичено чимало досліджень, спрямованих на вивчення різних аспектів інтерпретації: як особливу здатність особистості вивчали А.А. Брудний, Л.С. Виготський, В.П. Зинченко, В.В. Знаков, Т.М. Дрідзе, С.Л. Рубінштейн, О.М. Славська; роль інтерпретації у смислотворчій діяльності особистості досліджували С.О. Васильєв, Т.М. Дрідзе, І.О. Зімня, П.Рікер, Н.В. Чепелева, Н.Ф. Шевченко; герменевтичний підхід у дослідженні інтерпретації в застосовано в роботах В.В. Андрієвської, Н.П. Бусигіної, М.С. Гусельцевої, О.В. Зазимко, О.О. Зарецької, З.С. Карпенко, І.В. Кошової, Н.Ф. Литовченко, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, Н.В. Чепелевої, О.М. Шиловської; вивчення соціально-психологічного аспекту інтерпретації здійснювалося в роботах Г.М. Андрєєвої, О.О. Бодальова, Д. Ваймера, М. Галлікера, Г. Нахарі, Б.Д. Паригіна, Т. Шибутані, ін.

Сучасні психологічні дослідження проблем сприйняття, розуміння та інтерпретації ситуацій здійснюються в руслі особистісно-ситуаційного підходу: окремі аспекти проблеми досліджували М. Аргайл, Л.Ф. Бурлачук, Н.В. Гришина, О.О. Зарецька, Ф. Знанецький, Д. Магнуссон, Н.Б. Михайлова, О.Ю. Коржова, І.В. Кошова, У. Томас, С.В. Ковальов, Н.А. Логінова, Р.Нісбетт, В.В. Нуркова, Л. Росс, А.В. Філіппов, Х. Хекхаузен, М. Шеріф; суб'єктивність як фундаментальну характеристику інтерпретації досліджували Л.Ф. Бурлачук, В.В. Знаков, Н.Б. Михайлова, Т.В. Дуткевич, Е.Уорд; питання сприйняття та інтерпретації ситуацій міжособистісної взаємодії досліджуються в роботах Н.В. Гришиної, М.С. Ширяк.

Мета статті – презентувати результати пілотажного емпіричного дослідження особливостей сприймання та інтерпретації ситуацій міжособистісної взаємодії із застосуванням проєктивних рисункових методик.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Виходячи з феноменології явищ, які вивчаються, методологічним підґрунтям ми обрали якісний тип дослідження. В основу емпіричного дослідження було покладено припущення, що за допомогою проєктивних рисункових методик можна виявити особливості сприймання та інтерпретації ситуацій особистістю. Основними завданнями дослідження стали: 1) вивчити особливості сприймання та розуміння міжособистісних ситуацій; 2) дослідити ступінь усвідомленості підстав власного судження щодо ситуації; 3) визначити ступінь розуміння контексту ситуації; 4) визначити ступінь усвідомлення смислу ситуації; 5) вивчити спроможність поєднання різних точок зору щодо оцінки ситуації.

У дослідженні брали участь студенти ВНЗ різних спеціальностей, 48 осіб віком 19-24 років, жінки та чоловіки.

Оскільки психологічні феномени, які є предметом нашого дослідження, мають особистісну, суб'єктивну природу, їх вивчення, з нашої точки зору, найбільш доцільно із застосуванням проєктивних методів. Задля вивчення особливостей сприймання та інтерпретації ситуацій міжособистісної взаємодії ми обрали рисункову методику Л.М. Собчик «Рисунковий аперцептивний тест» (РАТ) та розробили авторський методичний прийом на матеріалі ситуаційних рисунків Х. Бідструпа.

Методика РАТ являє собою контурні сюжетні картинки, на яких схематично зображені людські фігури в ситуації певної взаємодії [6]. У нашому дослідженні застосування тесту РАТ стало можливим завдяки його графічному зображенню людей та ситуації в узагальненому вигляді, що допускає велику кількість інтерпретацій, та водночас містить цілком визначену ситуацію взаємодії. Так, у стимульному матеріалі (вісім рисунків) зображено два або три чоловічки, які представлені гранично умовно: не позначені вік, стать, соціальний статус, вираз обличчя персонажів, відсутній історичний та культурний контекст. Інформаційними маркерами для сприймання виступають лише поза, експресія жестів, особливості розташування фігурок, які залучені до складної міжособистісної ситуації.

У нашому дослідженні на основі тестового матеріалу ми намагалися виявити індивідуальні особливості сприймання, розуміння та інтерпретації студентами наочної ситуації, поданої у рисунках. Досліджувані отримали завдання до кожного рисунка, яке складалося з наступних питань: 1) що відбувається у цей момент? Хто ці люди? (мета: виявити особливості сприймання та розуміння

ситуації); 2) про що вони думають, що відчувають? (мета: виявити спроможність стати на позицію іншого у когнітивному та афективному плані); 3) які ознаки на таке вказують? (мета: дослідити ступінь усвідомлення підстав для власного судження); 4) що привело до цієї ситуації та чим вона закінчиться? (мета: дослідити ступінь розуміння загального контексту ситуації); 5) навіщо люди це роблять? (мета: дослідити спроможність визначати смисли ситуацій).

Досліджувані мали відповісти на всі поставлені запитання послідовно за кожним рисунком у вільній формі викладення. По закінченні власного опису рисунків досліджувані отримали відповіді інших осіб, що брали участь у дослідженні, та ознайомившись з їхньою думкою, мали висловити згоду чи не згоду з нею, а також обґрунтувати її. Останнім завданням дослідження стало питання про доцільність вивчення думки іншого, або достатність формулювання лише власної позиції щодо ситуації.

Авторський методичний прийом на матеріалі ситуаційних рисунків Х. Бідструпа було розроблено з метою вивчення особливостей сприймання та інтерпретації ситуацій. Але на відміну від досить «неконкретного» змісту ситуацій методики РАТ, характери сюжетів на рисунках Х. Бідструпа мають, як правило, чітку визначеність. В дослідницькому плані ми мали порівняти, якою мірою змістовна визначеність ситуації, що спостерігається, впливає на адекватність її сприймання. Тож, у випадку незначної різниці у характеристиках інтерпретації індивідом різних за змістовною визначеністю рисунків ситуацій, вірогідно, має визначатися його індивідуальними особливостями. Значні розбіжності інтерпретацій, навпаки, можуть бути пов'язані з об'єктивними характеристиками матеріалу, який спостерігається.

Рисунки датського художника в якості дослідницького матеріалу було відібрано з урахуванням вікових особливостей досліджуваних, їхніх когнітивних, афективних, мотиваційних, ціннісно-сміслових новоутворень. Досліджуваним було запропоновано три рисунки, відомих за своїми назвами, як «Недоступна», «Коло замкнулося», «Життєвий простір» [10], але рисунки подавалися без назв. Робота досліджуваних з матеріалом для сприйняття та інтерпретації ситуацій спрямовувалася спеціальними завданнями, які вони послідовно мали виконати: 1) скласти невеличке оповідання за рисунком; 2) висловити власне ставлення до ситуації та сформулювати відповідну особистісну думку; 3) обґрунтувати власну думку; 4) зробити припущення: що хотів сказати автор своїм рисунком; 5) дати назву рисунку.

Завдання, пов'язане з оповіданням за рисунком, має відбити загальне розуміння досліджуваним зображеної ситуації, визначити міру адекватності цього розуміння. Висловлювання досліджуваного щодо ставлення до ситуації надає можливість виявити міру усвідомленості та обґрунтованості його думки. Спроможність особистості прийняти авторську позицію, аргументувати власне судження, а також визначити загальний смисл рисунку можна дослідити за допомогою аналізу відповідей на останнє завдання. Відповіді досліджуваних оброблялися за допомогою контент-аналізу та інтерпретативного аналізу [2; 8].

Отримані у дослідженні результати дозволяють визначити наступні особливості сприймання та інтерпретації студентами ситуацій на матеріалі рисункових методик.

Особливості сприймання та розуміння ситуації, що позначена у рисунках методики РАТ, досліджувалося за допомогою питань «що відбувається у цей момент? хто ці люди?». Нагадаємо, що персонажі ситуації зображені в досить умовній манері, але ж в самому загальному її змісті закладені конфліктні відносини або складні міжособистісні стосунки персонажів. Рисунки методики допускають значний спектр індивідуального тлумачення ситуацій, що може бути детерміновано індивідуальними психологічними особливостями досліджуваних. Але сприйняття й розуміння ситуації в цілому спираються на адекватні припущення досліджуваних.

Так, у рисунку, що відбиває проблему влади й приниження, більшість студентів розпізнали «приниження одного іншим», «це жебрак й перехожий», «бійка, це вороги», «щось просить у іншого»; деякі сприйняли в ситуації момент слабкості одного й підтримки іншого; зустрічається тлумачення ситуації людей на підпитку. Рисунки методики, пов'язані з конфліктними ситуаціями, ускладненими стосунками, містять, на відміну від інших, третій персонаж, який явно існує, але ж зображений в ситуації частково. Цікаво, що ситуації на цих рисунках студентами визначаються досить різноманітно, як «двоє танцюють», «вітають один іншого», «невимушений діалог», «радіють перемозі», «розважаються», та всупереч до цього бачення, як «люди готові до бійки», «суперечка, скандал», «конфлікт», тобто цілком протилежного змісту.

Важливо відмітити суттєвий факт: не дивлячись на те, що в рисунках означеного типу присутній третій персонаж, що принципово має змінювати сприймання ситуації як ситуації тільки двох персонажів, визначення ситуації як конфліктної саме з причини наявності защемленого положення третього більшістю студентської вибірки залишилася не поміченою. Лише незначна кількість відповідей свідчить про повноту сприйняття ситуації, з урахуванням позицій всіх персонажів, наприклад, *«двоє танцюють, а третій ревнує», «двоє зустрілися, а третій почуває себе кинутим», «двоє розважаються, а третьому прикро», «третій зайвий».*

Ймовірно, що виявлений факт свідчить про так би мовити «селекцію» інформації людини у момент сприймання через її об'єктивні характеристики. Тобто, незалежно від індивідуальних особливостей особистості, насамперед приймається до уваги більш виразні, помітні ситуаційні елементи, такі, що мають дієві характеристики. Низькій рівень чутливості особистості до менш виразних елементів ситуації може зовсім викривляти її вже в момент сприйняття, що надалі буде породжувати неадекватність інтерпретування ситуації. Цілком можливо, що виявлена відсутність чутливості до так би мовити «мікроелементів» ситуацій пов'язана з низьким рівнем розвитку спостережливості особистості, якостей мислення, особливостей мотиваційної сфери, професійної спрямованості тощо.

За методикою РАТ деякі рисунки містять наявність конфліктів у сфері особистісних, дружніх чи любовних відносин. Досліджувані виявили сприймання й розуміння ситуації саме в такому ключі: *«дівчина йде від хлопця», «знайомі», «один друг щось розповідає іншому», «образ на товстошкірність іншого», «друзі планують день».* Рисунок про персонажів, що біжать один за одним, розділив досліджувану вибірку майже навпіл: одні сприймали ситуацію як *«гра, весілля дітей», «кокетство», «догонялки»;* а інші демонстрували прямо протилежне розуміння: *«наси́льство», «страх», «маніяк та жертва».* Ймовірно, що така різниця у сприйманні ситуації може бути обумовлена схожістю експресії почуттів, але рисунок не дозволяє їх диференціювати. Тому припустимо, що різниця у тлумаченні афективного змісту ситуації обумовлена індивідуально-психологічними особливостями досліджуваних.

Відображення досліджуваними думок та відчуттів персонажів ситуації показало достатньо адекватний рівень їх розуміння, а також досить широкий спектр почуттів, якими оперують студенти: *«боляче та сумно», «рада та горда», «здивування», «недовірливість, злість», «вбитий морально», «закохані», «зрадництво, пустота», «страх, ревнощі», «розчарування», «сором, переляк», «жалість», «веселість», «ейфорія», «гнів», «агресія», «байдужість».* Очевидно, що стати на позицію іншого у когнітивному та афективному плані є умовою здійснення адекватної інтерпретації поведінки іншого. Але чіткої диференціації досліджуваними думок і почуттів іншого ми не виявили. Студенти продемонстрували приблизність у розумінні специфічного змісту думок й почуттів. Додамо, що у звітах досліджуваних інколи взагалі відбувалася підміна: замість висловлення про думки й почуття іншого йдеться про їх дії, наприклад, *«людина щось розповідає», «вони хочуть побитися».*

У обґрунтуванні власного тлумачення ситуацій досліджувані також виявили приблизність, фрагментарність, довільність. Ознаки рисунку, які є основою певного судження, були обрані студентами за дуже різними підставами. Частина групи керувалася дуже узагальненими міркуваннями, виходячи з лаконічності зображення експресивної мови персонажів, спираючись виключно на пози, жести, відстань: *«положення людей», «людина, що лежить», «рух руками», «нахилена голова», «стоять навпроти, махають руками», «відстань», «тікає, дожинає».* Інша частина вибірки обґрунтувала власну думку, застосовуючи довільне добудовування інформації: *«хлопець дуже засмучений сидить, а дівчина горділиво йде від нього»* (попри відсутність будь-якого натяку на стать персонажів); *«на це вказують їхні радісні обличчя»* (взагалі попри відсутність прорисовки обличчя); *«зарозуміла хода говорить про байдужість»* (що може бути й не пов'язано); *«дві людини стоять й радіють»* (вони лише стоять); *«їм доволі весело разом»* (іншими словами – вони веселі, тому що їм весело).

Дослідження уявлень про причини та можливі наслідки ситуацій, що аналізувалися, мало виявити здатність особистості углядіти контекст ситуації, її витoki та майбутній хід. Це передбачає спроможність «добудувати» реальність до ситуації, точніше, вписати ситуацію у більш широку дійсність життя людини, виявити обумовленість теперішньої ситуації минулими подіями, та передбачити через це подальші події. Дослідження виявило доречність, логічність припущень

студентів щодо можливих причин виникнення ситуації та реалістичність вірогідних наслідків. Звернемо увагу, що рисунок методики не містить ніяких підказок або натяків відносно часових подій у зв'язку з актуальною ситуацією. Ймовірно, що здатність особистості сприймати ситуацію у безперервному часовому континуумі, на етапі ранньої дорослості визначає її достовірність, реалістичність, адекватність хоча б тільки у суб'єктивному плані особистості.

Найменш чутливими досліджувані були до запитання відносно загального смислу ситуації. Питання «навіщо люди це роблять?» переважно більшістю студентів сприймалося як питання про причину («тому, що..»), наміри: *«тому, що хочуть..», «намагаються допомогти», «хочуть виразити почуття», «не бажають себе обтяжувати», «тому, що моральні цінності не в моді», «не зважають на почуття інших», «щоб допомогти»*; або як констатація певного факту: *«у них така форма вітання», «випадкова зустріч», «вони подобаються один іншому», «просто суперечка», «це хвороба», «зав'язалася розмова», «непередбачена ситуація», «вираз емоцій»*. Але загальний смисл цієї ситуації для її учасників майже не усвідомлювався: формулювання словосполучення «заради того, щоб», «зادля того, щоб» представлено у досліджуваній групі дуже фрагментарно, наприклад, *«для розширення кола знайомств», «для уникнення самотності»*. Було відзначено характерне для всієї досліджуваної групи уникання більш широкого погляду на ситуацію, визначення її сутності. Тобто рівень усвідомлення студентами смислу ситуації виявився вкрай низьким. Можна припустити, що це пов'язано з віком досліджуваних, які знаходяться на певному етапі особистісного становлення. На наш погляд, виявлена тенденція має бути ретельно досліджена, оскільки саме смислова сфера складає ядро особистості, визначає систему її ставлень зі світом, іншими людьми. Здатність людини до породження та усвідомлення смислів впливає на індивідуальні особливості сприймання та інтерпретацію будь-якого явища, з яким людина зіштовхується. А саме на цій основі особистість й здійснює власний погляд, особисту думку, що надає відчуття впевненості, автономності, незалежності.

У проведеному дослідженні відмінностей у сприйманні та інтерпретації ситуацій за статевою приналежністю досліджуваних виявлено не було.

У відношенні оцінки судження іншої людини досліджувані демонстрували відсутність категоричності своєї позиції, здатність до сприймання іншої думки, доповнення власної. Нагадаємо, що дослідницьке завдання передбачало вивчити здатність оцінити думку іншого та виразити згоду чи не згоду з нею, а також обґрунтувати власну думку. У разі відсутності збігу інтерпретацій студенти доволі ґрунтовно виражали незгоду, як правило, з необхідними аргументами. Цікаво те, що відповідей з категоричною незгодою з думкою іншого було помітно менше, чим таких, в яких виявлялася спроможність доповнити власну думку думкою іншого, можливість її переоцінити, погодитися з більш дотепною версією інтерпретації: *«такий варіант можливий», «і так може бути», «не врахував третю особу», «пропустив деталь», «цікава думка, може бути», «не подумала про це», «цілком можливо», «дійсно, я згодний», «частково погоджуся»*.

Досліджувані виявили гнучкість у сприйманні судження іншого, відкритість до думки іншого, здатність до порівняння та оцінки суджень, спроможність доповнювати власну думку, або навіть змінювати її, якщо думка іншого оцінювалася як вдаліша за свою. Виявлені висловлення щодо доцільності інтересу особистості до думки іншої особистості: *«важливо розширити уявлення про ситуації», «щоб зрозуміти іншого краще», «дізнатися, чи співпадаємо ми з поглядами іншими», «можливість розгледіти іншу сторону ситуації», «розширення власного погляду», «можливість скорегувати власну думку», «зadля попередження конфліктів через різницю думок»*. Очевидно, що досліджуваним характерна відкритість у сприйманні думки іншого, здатність розуміння інтерпретації іншого, а також власної переінтерпретації ситуації під впливом судження іншого, поєднання різних точок зору.

Наступним кроком нашого дослідження стало вивчення особливостей сприймання та інтерпретації студентами ситуацій за методикою рисунків Х. Бідструпа. Досліджувані мали скласти невеличке оповідання за рисунком; висловити власне ставлення до ситуації та сформулювати відповідну особистісну думку; обґрунтувати власну думку; зробити припущення, що хотів сказати автор своїм рисунком; дати назву рисунку. Ситуаційні рисунки були запропоновані послідовно у відповідності з сюжетною складністю: від відносно однозначного до багатозначного сюжету рисунка.

Аналіз відповідей досліджуваних виявив цілком адекватне відображення сюжету рисунків через опис ситуації та її назву: сприйняття ситуації відповідало реальності та вірно інтерпретувалося

досліджуваними. Труднощі виявилися лише у випадку визначення рисунку «Життєвий простір», який за змістом є найбільш багатозначним. Розуміння та інтерпретація цього рисунку викликала у порівнянні з попередніми двома значніше розмаїття інтерпретацій та назви, утруднення щодо його тлумачення взагалі.

У порівнянні з тлумаченням ситуацій за методикою РАТ, які характеризуються значною мірою умовності зображення, що спричиняє широкий спектр тлумачень, ситуаційні рисунки були інтерпретовані досліджуваними досить одноманітно. Ми вважаємо, що більш деталізований, конкретний за змістом матеріал сприяє близькості інтерпретацій різних за індивідуальними характеристиками особистостей. Однак значна міра символічності, узагальнення, опосередкованості рисункового змісту викликає розбіжності у його розумінні й інтерпретації, а також утруднює сприймання.

Дещо складніше досліджуваним було висловити власне ставлення до ситуації та сформулювати відповідну особистісну думку щодо сюжету рисунку. Частіше за все студенти висловлювали згоду з позицією автора рисункової ситуації відносно її змісту, як вони її розуміли. Але у формулюванні ставлення до нього зазнавали труднощів, тим самим виявляючи нездатність зайняти рефлексивну позицію, неспроможність поставити запитання «як я ставлюся до того, що бачу?». Водночас дослідження виявило прагнення студентів будь за що визначити власну думку щодо ситуації. Ймовірно, досліджувані схильні до «стихійного», інтуїтивного, майже безпідставного формулювання думки.

Припущення, що саме хотів сказати автор своїм рисунком, досліджувані мали зробити задля визначення його смислу, як вони його розуміли. Аналіз відповідей довів, що досліджувані здебільше спиралися на визначення причин, чому автор запропонував певний сюжет. Смисл рисунковою ситуації, то, заради чого вона представлена автором, залишився поза аналізом досліджуваних, що співвідноситься з результатами дослідження за методикою РАТ. Зазначимо, що найбільш складним за двома методиками для студентів виявилось завдання визначити смисл ситуацій на рисунках.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Отримані результати дослідження дозволили виявити тенденції сприймання та інтерпретації ситуацій міжособистісної взаємодії, зокрема: сприймання ситуації більшою мірою визначається її об'єктивними характеристиками, ніж суб'єктивними якостями особистості; виявлена адекватність припущень досліджуваних студентського віку щодо причин виникнення та наслідків ситуації, здатність визначення контексту ситуації; особливості визначення афективного змісту ситуації обумовлюється індивідуально-психологічними характеристиками особистості. Здатність диференціювати почуття та думки іншого визначається низьким рівнем; усвідомлення смислу ситуації характеризується низьким рівнем; обґрунтування власної інтерпретації ситуації та думки про неї відрізняється приблизністю й довільністю. Виявлено здатність до порівняння та оцінки суджень щодо ситуації, спроможність доповнювати власну думку судженнями інших, відкритість та інтерес до думки іншого.

Подальші дослідження проблем розуміння та інтерпретації пов'язуємо з вивченням суб'єктивних факторів, які обумовлюють особливості ситуаційної інтерпретації особистості.

Список використаних джерел

1. Бурлачук Л.Ф. Психология жизненных ситуаций / Л.Ф.Бурлачук, Е.Ю.Коржова. - М.: Российское педагогическое агентство, 1998. - 263 с.
2. Бусыгина Н.П. Феноменологический и герменевтический подходы в качественных психологических исследованиях / Н.П. Бусыгина // Культурно-историческая психология. - 2009. - № 1. - С. 57-65.
3. Гришина Н.В. Человек как субъект жизни: ситуационный подход // Субъектный подход в психологии / под ред. А.Л.Журавлева, В.В.Знакова, З.И.Рябикиной, Е.А.Сергиенко. М.: ИП РАН, 2009. - С. 161-172.
4. Росс Л., Ниссбет Р. Принципы ситуационизма и субъективной интерпретации в социальной психологии // Психология социальных ситуаций / Сост. и общая редакция Н.В. Гришиной. - СПб.: Питер, 2001. - С. 91-99.
5. Славская А.Н. Личность как субъект интерпретации / А.Н. Славская. - Дубна: Феникс, 2002. - 240 с.
6. Собчик Л.Н. Введение в психологию индивидуальности / Л.Н. Собчик. - М.: ИПП-ИСП, 2000. - 512 с.
7. Соціально-психологічні чинники розуміння та інтерпретації особистого досвіду / [Н.В. Чепелева (ред.), Т.М. Титаренко, М.Л. Смульсон та ін.]. - К.: Педагогічна думка, 2008. - 256 с.
8. Улановский А.М. Качественные исследования: подходы, стратегии, методы / А.М.Улановский // Психологический журнал. - 2009, №2. - Том 30. - С. 18-28.
9. Хекхаузен Х. Личностные и ситуационные подходы к объяснению поведения // Психология социальных ситуаций / Сост. и общая редакция Н.В. Гришиной. - СПб.: Питер, 2001. - С. 58-90.
10. Das Dicke Bidstrup Buch / Lek. W.Sellhorn. - Berlin: Eulenspiegel Verlag, 1976.

References translated and transliterated

1. Burlachuk L.F. Psihologija zhiznennyh situacij [Psychology of life situations] / L.F. Burlachuk, E.Ju. Korzhova. - M.: Rossijskoe pedagogicheskoe agentstvo, 1998. - 263 s.
2. Busygina N.P. Fenomenologicheskij i germeneticheskij podhody v kachestvennyh psihologicheskijh issledovanijah [Phenomenological and hermeneutical approaches to qualitative psychological research] / N.P. Busygina // Kul'turno-istoricheskaja psihologija. - 2009. - № 1. - S. 57-65.
3. Grishina N.V. Chelovek kak subjekt zhizni: situacionnyj podhod [Human as the subject of life: a situational approach] // Subjektivnyj podhod v psihologii / pod red. A.L.Zhuravleva, V.V.Znakova, Z.I.Rjabikinoj, E.A.Sergienko. M.: IP RAN, 2009. - S. 161-172.
4. Ross L., Nissbet R. Principy situacionizma i subjektivnoj interpretacii v social'noj psihologii [Situationist principles and subjective interpretations of social psychology] // Psihologija social'nyh situacij / Sost. i obshhaja redakcija N.V. Grishinoj. - SPb.: Piter, 2001. - S. 91-99.
5. Slavskaja A.N. Lichnost' kak subjekt interpretacii [Personality as a subject of interpretation] / A.N. Slavskaja. - Dubna: Feniks+, 2002. - 240 s.
6. Sobchik L.N. Vvedenie v psihologiju individual'nosti [Introduction to the psychology of personality] / L.N. Sobchik. - M.: IPP-ISP, 2000. - 512 s.
7. Social'no-psihologichni chinniki rozuminnja ta interpretacii osobistogo dosvidu [Social and psychological factors understanding and interpretation of personal experience] / [N.V. Chepeleva (red.), T.M. Titarenko, M.L. Smul'son ta in.]. - K.: Pedagogichna dumka, 2008. - 256 s.
8. Ulanovskij A.M. Kachestvennye issledovanija: podhody, strategii, metody [Qualitative research: approaches, strategies, methods] / A.M. Ulanovskij // Psihologicheskij zhurnal. - 2009, №2. - Tom 30. - S. 18-28.
9. Hekhauzen H. Lichnostnye i situacionnye podhody k objasneniju povedenija // Psihologija social'nyh situacij [Personal and situational approaches to the explanation of behavior // Psychology of social situations] / Sost. i obshhaja redakcija N.V. Grishinoj. - SPb.: Piter, 2001. - S. 58-90.
10. Das Dicke Bidstrup Buch / Lek. W. Sellhorn. - Berlin: Eulenspiegel Verlag, 1976.

Suryakova M.V Research of the peculiarities of perception and interpretation of situations. *The article reflects the results of the pilot empirical research of the peculiarities of perception and interpretation of interpersonal interaction situations. Using projective drawings techniques, the research showed that the perception of the situation is more determined by its objective characteristics rather than the subjective qualities of the individual. Adequacy of studied college-age testes assumptions about the causes and consequences of the situation, the ability to determine the context of the situation has been found. Low level of the ability to differentiate feelings and thoughts of another person and understand the meaning of a situation has been determined. Meaning drawings situation, for which it is presented by the author left out of the analysis were investigated. Person's justification of own interpretation of the situation and thought about it difference with inaccuracy and arbitrariness. The study revealed the desire to determine own opinion about the situation without sufficient grounds. Person's ability to compare and evaluate judgments depending on the situation, the ability to complete the opinion with the judgments of others, openness and interest in other opinions were defined.*

Keywords: *interpretation, opinion, perception and interpretation of situations, awareness, situation context, interpretative situation.*

УДК159.923.2:316.64:177.5

ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ ЕТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Н.Ф. Шевченко

*доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності
Запорізький національний університет
shevchenkonf.20@gmail.com*

Шевченко Н.Ф. Філософсько-психологічний зміст етичної свідомості особистості. *В статті представлено теоретичний аналіз проблеми етичної свідомості особистості та сучасний стан її дослідження. Проаналізовано співвідношення понять етики і моралі в контексті дослідження свідомості особистості. Висвітлено філософсько-психологічний зміст етичної свідомості, її становлення в онтогенезі. Проаналізовано психологічні підходи до розуміння структури та функціонування етичної свідомості особистості. Здійснено теоретичний аналіз проблеми змісту етичної свідомості особистості в філософії та психології, який дав можливість встановити відмінності у розумінні суті зазначеного феномена (форма суспільної або індивідуальної свідомості), у предметі наукових досліджень (змістовний або структурний аспекти; роль етичної свідомості в суспільному житті або індивідуальному процесі розвитку) та ролі етичної свідомості у життєдіяльності людини. Показано двоїстий характер етичної свідомості: як відображення суспільного соціально-культурного буття та як суб'єктивний бік моралі.*

Ключові слова: *етика, мораль, етос, етична свідомість особистості, моральна свідомість, суспільна та індивідуальна свідомість, рефлексія.*

Шевченко Н.Ф. *Философско-психологическое содержание этического сознания личности.* В статье представлен теоретический анализ проблемы этического сознания личности и современное состояние ее исследования. Проанализировано соотношение понятий этики и морали в контексте исследования сознания личности. Освещены вопросы философско-психологического содержания этического сознания, его становления в онтогенезе. Проанализированы психологические подходы к пониманию структуры и функционирования этического сознания личности. Осуществлен теоретический анализ проблемы содержания этического сознания личности в философии и психологии, который дал возможность установить различия в понимании сущности указанного феномена (форма общественного или индивидуального сознания), в предмете научных исследований (содержательный или структурный аспекты, роль этического сознания в общественной жизни или индивидуальном процессе развития) и роли этического сознания в жизнедеятельности человека. Показан двойственный характер этического сознания: как отражение общественного социально-культурного бытия и как субъективная сторона морали.

Ключевые слова: этика, мораль, этос, этическое сознание личности, моральное сознание, общественное и индивидуальное сознание, рефлексия.

Постановка проблеми. Сучасна суспільно-політична та економічна ситуація в Україні наразі є такими, що інтереси національної безпеки, соціального і культурного благополуччя настійно вимагають звернення до проблеми морального відродження особистості, розвитку її етичної свідомості.

В контексті розвитку сучасної науки вивчення етичної свідомості особистості набуває особливої актуальності, адже саме етична свідомість зумовлює характер етичних відносин людини, її моральну позицію, вчинки і поведінку в цілому. Без сформованості ставлення до понять про добро і зло, обов'язок, совість, справедливість, честь і гідність, свободу і відповідальність, щастя і сенс життя, а також уявлень про моральний ідеал неможливі ні взаємодія зі світом, ні розвиток особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У межах філософії етична свідомість вивчалась В.П. Кобляковим (взаємопроникнення моралі та етики в процесі культурно-історичного розвитку); О.І. Титаренком, П.А. Ландесманом (визначення структур етичної свідомості); Ю.В. Согомоновим (становлення світоглядних уявлень); І.С. Коном (інтерналізація соціальних норм в культурно-історичному плані). У психологічній науці дослідженням етичної свідомості займалися: В.В. Турбан (особливості становлення етичної свідомості в онтогенезі); А.В. Бездухов (етична свідомість вчителя); Л.М. Антілогова (психологічні механізми розвитку етичної свідомості); Р. Мурхед, В. Хіншлі (етична свідомість приватних та корпоративних юристів); Д. Перкінз (етична свідомість споживачів); Е. Амадо (розвиток етичної свідомості школярів). Теоретичні аспекти цього феномену висвітлено у дослідженнях Г.О. Балла (аналіз взаємодії добра і зла у соціальній поведінці); Ю.М. Швалба (рефлексивні характеристики свідомості у процесі діяльності цілепокладання); І.С. Булах, Р.В. Павелківа, М.В. Савчина (розвиток моральної свідомості та самосвідомості особистості).

Незважаючи на представленість досить широкого спектру досліджень, окремим аспектам етичної свідомості особистості, у наукових працях майже не приділяється увага питанню розмежування, уточнення та співвідношення понять етики і моралі в контексті дослідження свідомості особистості. Крім того, аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури показав, що філософські та психологічні підходи до етичної свідомості мають певні відмінності у розумінні суті зазначеного феномена, у предметі наукових досліджень та ролі етичної свідомості у життєдіяльності людини. Прояснення цих питань виступає необхідною умовою для створення цілісної моделі етичної свідомості особистості та розробки психологічних методів її розвитку.

Метою статті є здійснення теоретичного аналізу проблеми філософсько-психологічного змісту етичної свідомості особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Вивчення проблеми розвитку етичної свідомості доцільно почати з прояснення термінології, адже поняття «етика» і «мораль» близькі за змістом, взаємозамінні та нерідко взаємодоповнювальні, як, наприклад, в ідеологічному словосполученні «морально-етичний». Водночас, в науковому контексті необхідність в ясному розмежуванні етики і моралі обумовлена не тільки загальною настановою теоретичної свідомості на надання ключовим термінам більш точного та індивідуального значення, але й тим, що розмитість смислових меж між цими термінами приховує за собою ряд невирішених методологічних проблем, що накладають в кінцевому рахунку відбиток на всю конкретну проблематику відповідної сфери досліджень.

Широка синонімія етики і моралі має історичні причини, адже у цих термінів тісно переплетене греко-латинське коріння: латинське слово *moralis* є калькою з грецького прикметника

«етичний». Проте існувала вельми істотна відмінність в змісті і способі вживання розглянутих термінів – «етика» і «мораль» фактично використовувалися для відображення різних сторін тієї широкої і багатопланової області людського буття, яка у греків і латинян іменувалася відповідно «ethos» і «mores» і яка українською мовою найближче передається словами «звичаї», «характери», «вдача», «спільне житло».

Російський філософ А.А. Гусейнов зауважує, що в розумінні моралі та етики існували дві найважливіші традиції, які одночасно знаменують собою дві найважливіші епохи в історії науки [4]. Одна пов'язана з ім'ям Аристотеля і є парадигмальною для античності та середньовіччя, інша – з ім'ям І. Канта і є парадигмальною для Нового часу. Під «етикою» з моменту її заснування Аристотелем розумілася особлива, раціонально-рефлексивна, ціннісно-орієнтована розумова діяльність всередині і з приводу наявного «етосу», при цьому використовувалися оціночні дихотомії типу «хороше – погане», «добродіє – порочне», «справедливе – несправедливе» тощо. «Мораль» споконвічно також асоціювалася з нормами, оцінками, принципами, максимами, вираженими в зазначених поняттях. Однак для «моралі» ці специфічні норми, що сформувалися в структурі етосу і регулювали певною мірою людську поведінку, становили саме її сутність. Так, в найзагальнішому плані мораль можна визначити як такий практично-оцінний спосіб ставлення людини до дійсності, котрий регулює поведінку людей з точки зору принципового протиставлення добра і зла. «Етика» ж склалася саме як особлива практична дисципліна, яка оперувала нормами та ідеалами, вибудовувала з них системи або кодекси, проголошувала ці системи в якості різних, конкуруючих один з одним життєвих програм [9].

Ретроспективно зазначене співвідношення етики і моралі в їх історичній динаміці можна інтерпретувати двома прямо протилежними способами, залежно від прийнятої методологічної установки: або етику розглядати як складовий елемент сукупної моральної свідомості, її вищий, раціональний шар (самосвідомість моралі), – або мораль розглядати як «предмет» етичних вишукувань, тобто трактувати етику як «теорію моралі». Таким чином, одна частина конгломерату, який прийнято називати етикою, входить до складу самої моралі, інша ж складова є знанням про феномен моралі. Отже, в етиці гармонійно поєднані ціннісна (моральна) позиція з когнітивною складовою – теоретичним поясненням феномена моралі.

Французький філософ П. Рікер, головним напрямом досліджень якого була проблема людського етосу, вважав, що розрізнення моралі та етики виправдано і в особистісному, і в інституціональному плані [10]. Загальною глибинною основою морального життя філософ вважав «життя, яке прямує до блага», запозичуючи цей вислів у Аристотеля. Мораль, згідно з концепцією категоричного імперативу І. Канта [5], розуміється у зв'язку з насильством, порушенням норми або зловживанням владою.

Встановивши відмінність між цілепокладанням і нормою, між позицією Аристотеля та І. Канта, П. Рікер вживав термін етика по відношенню до прагнення до досконалого життя (благого, добродієсного життя, реалізації свого життєвого плану), а «мораль» – до з'єднання цього прагнення з нормами (до сфери повинності) [10, с.205]. Обґрунтовуючи першість етики по відношенню до моралі, автор зазначає, що «мораль створює можливість лише для обмеженого, хоча й правомірного і навіть обов'язкового виконання етичного наміру, і в цьому сенсі етика включає в себе мораль. <...> З точки зору етики, універсальність – це лише часткове вирішення, оскільки самооцінка більш фундаментальна, ніж самоповага» [10, с.206] і ціннісне відноситься до більш високого рівня, ніж нормативне. Етика (благо) веде до досягнення цілісного «я», встановлення зв'язку з іншими та поширення міжособистісних відносин на суспільні інститути, а легальність (норми), як система судження, надає законам логічної зв'язності та права на примус [10, с.236]. П. Рікер робить висновок, що мораль недостатньо етична в тому сенсі, що існують переконливі доводи для того, щоб представити її абстрактний характер як аргумент проти визнання необхідності норми, яка не бере до уваги особистостей.

Аналіз літератури показав, що етико-моральні предикати, пов'язані або з ідеєю блага, або з ідеєю зобов'язання, дозволяють виносити судження і оцінювати дії, що розглядаються як хороші чи погані, дозволені або заборонені. Аналіз понять також дозволив умовно розділити категорії етики та моралі на сфери індивідуального та суспільного. Так, мораль виявляється суспільним історичним феноменом, сутність якого полягає в регуляції поведінки людей завдяки встановленим нормам та законам, що діють в певному суспільстві. Етика ж виражає досягнення індивідом встановлених норм

моралі через призму власних переконань, індивідуальне вирішення моральних дилем. Екстраполюючи висловлену тезу на сферу свідомості можна сказати, що *моральна свідомість* є формою суспільної свідомості, яка ґрунтується на суспільних відносинах, соціальному бутті і носить об’єктивний характер. Термін *етична свідомість* позначає осягнення моралі особистістю, рефлексію моральних (соціальних) норм, та є формою індивідуальної свідомості.

Розглядаючи теоретичні підходи до вивчення етичної свідомості необхідно наголосити, що це поняття не є широко вживаним в філософії та психології. У зв’язку з цим феномен, який за своєю сутністю є етичною свідомістю, позначається такими термінами, як «моральна свідомість», «моральна самосвідомість».

Із плином часу вивчення етичної свідомості набуває більшої актуальності. Роботи дослідників у рамках філософії та психології охоплюють широке коло явищ, адже означений феномен одночасно виявляється відображенням суспільного буття, формується в процесі взаємодії особистості з соціально-культурним середовищем, а також представляє собою суб’єктивну сторону моралі, виражає самовизначення в загальному універсумі буття. У філософській науці, яка раніше за психологію почала розробляти питання етичної свідомості, перше її згадування зустрічається у В.П. Коблякова. Своє дослідження вчений присвятив аналізу культурно-історичних форм взаємодії та взаємопроникнення моралі та етики, питанню морально-етичної рефлексії та морально-етичного світогляду [7].

Услід за В.П. Кобляковим інтерес до вивчення означеної категорії та її аспектів проявили інші вчені-філософи. На думку О.І. Титаренка та П.А. Ландесман етична свідомість є цілісністю, в ній все взаємопов’язано і кожен елемент отримує сенс лише в особливому зв’язку з іншими елементами; центральним елементом етичної свідомості автори вважають цінності і ціннісні орієнтації [11]. І.С. Коном було порівняно процеси інтерналізації соціальних норм в культурно-історичному та індивідуальному-психологічному планах. У культурно-історичному плані йдеться про еволюцію форм соціального контролю: наскільки узагальненими є ті норми, дотримання яких вимагає від своїх членів суспільство, наскільки велика самостійність індивіда в прийнятті відповідних рішень, чи є він активним суб’єктом або тільки виконавцем і яке значення надає певна культура внутрішній стороні поведінки. У індивідуально-психологічному плані мова йде про формування внутрішніх моральних «інстанцій» особистості, ступеню усвідомленості тих норм і принципів, яким індивід підпорядковує або з якими співвідносить свою поведінку на різних етапах свого розвитку [8]. Ю.В. Согомонов досліджував становлення світоглядних уявлень; на його думку моральний конфлікт вирішується за допомогою етичного вибору особистості – вибору системи цінностей, певної лінії поведінки, окремого вчинку.

Огляд робіт в філософському ключі дозволив відзначити, що всі вони характеризуються моральним теоретизуванням як основним способом функціонування етичного знання. Усі складові моралі й етики формують цінності духовної культури, критерії оцінювання поведінки, постають у ролі ціннісно-сміслового ядра культури соціуму в цілому.

У рамках психологічних досліджень етична свідомість розглядається з позиції особистості та індивідуального розвитку та з емпіричної позиції.

Аналіз психологічних теорій етичної свідомості доцільно розпочати з огляду концепції В.В. Турбан, яка, вивчаючи становлення етичної свідомості в онтогенезі, докладно викладає філогенетичні витоки означеного феномена. Вчена зазначає, що первинно етос (традиції) і мораль були тотожними. Але криза полісного устрою, коли суб’єкт перестав бути цілком залежним від соціальної групи, спричинила сумніви у слухності норм, визначених етосом. Виникла спроба формулювання абстрактних поведінкових норм – моралі, авторитетність яких вища, аніж традиції. Операцією, завдяки якій оцінюється етос і формулюється мораль, на думку В.В. Турбан, є рефлексія на основі ідеалу (критерій розрізнення добра та зла, історично – релігійний ідеал) [12].

Розглянемо уявлення дослідників щодо структурної організації етичної свідомості. Вітчизняний науковець А.А. Фурман вважає, що морально-етична свідомість представлена цінностями (уявлення про добро, честь, справедливість), нормами (моральні кодекси, інструкції, правила, еталони) та знаннями, що розкривають та обґрунтовують моральні вартості і норми поведінки. Адекватність моральних позицій людини визначається характером дій-виборів між моральними і неморальними (із суспільних позицій) ціннісними уподобаннями [13, с.96.].

Структурні моделі етичної свідомості представлені у роботах російських вчених. Л.Н. Антілогова приходиться до висновку, що етична свідомість, як інтегральне особистісне утворення, представлена емоційно-чуттєвою, раціональною і вольовою сферами. Це утворення формується під впливом зовнішніх (соціокультурних) і внутрішніх (психічних) факторів і виявляється в поведінці, діяльності та відносинах людини з іншими людьми. Базовими елементами етичної свідомості виступають цінності і ціннісні орієнтації, які пов'язують воедино не тільки елементи теоретичної моральної свідомості, але і буденної, оскільки межа між цими двома рівнями дуже рухлива, і такі структурні елементи, як оцінки і норми, а також і самі цінності можуть складатися як стихійно, так і вироблятися свідомо. Розвиток етичної свідомості забезпечується дієвістю таких психологічних механізмів, як альтруїзм, емпатія, ідентифікація, прийняття й освоєння ролей, адаптація та самооцінка [1].

Н.Г. Капустина визначає етичну свідомість як специфічний вид соціального пізнання, повернений в площину освоєння ціннісних властивостей суспільних відносин з позицій блага. Основу етичної свідомості складають гностичний і логічний компоненти, які об'єднуються в єдину категоріальну структуру і стають операціональними для їх носія. До неї йде звернення як до засобу вирішення морально-етичних ситуацій та проблем. Етичні знання, стаючи переконаннями, проникають у зміст моральних почуттів і уявлень, надаючи їм більш усвідомлений і дієвий характер [6].

А.В. Бездухов вважає, що етична свідомість є певним ставленням в системі різноманітних відносин особистості до світу, оточуючих і до самого себе. Вона здатна «розпізнавати» явища і феномени моралі, піддає їх результати теоретичному осмисленню за критерієм добра. Етична свідомість робить об'єктом своїх роздумів не тільки саму себе («рефлектуюча» етична свідомість), а й ставлення до норм і цінностей моралі, до соціально-морального контексту життя суспільства, до морального світу в цілому («рефлектуюча» етична свідомість, яка розуміє) [2].

Перейдемо до розгляду питання щодо процесів становлення етичної та моральної свідомості в онтогенезі, які розгортаються паралельно та зумовлюють одним одного, проте не є тотожними [12].

Велике визнання отримали концепції морального розвитку Ж. Піаже та Л. Кольберга, які базуються на положенні, що моральність розвивається поступово, а кожен наступний ступінь володіє структурою, яка з формальної точки зору знаходиться в стані більшої рівноваги, ніж структура попереднього ступеня. На «доморальному» рівні розвитку (до 10 років) послух дитини забезпечується страхом можливого покарання, очікуванням винагороди, моральні судження виявляються егоцентричними; на рівні «конвенціональної моралі» (10 – 13 років) – потребою в схваленні з боку значущих інших, соромом перед їх засудженням, відповідністю загальноприйнятим соціальним нормам; «постконвенціональний» рівень характеризується моральною зрілістю, глибоким усвідомленням моральних принципів, які стають особистісними переконаннями. Суб'єктивна відповідальність за власні вчинки з'являється спочатку в моралі реального життя, в афективному моральному мисленні і тільки потім – в теоретичному мисленні.

Л.І. Божович, також досліджуючи онтогенетичний розвиток моральності, встановила, що ідеал (конкретна людина) на певному ступені вікового розвитку є джерелом формування моральної свідомості дитини, він ніби складає фундамент, на основі якого згодом формується моральний світогляд – стійка, узагальнена система поглядів на мораль [3].

Таким чином, сприйняттю моралі та засвоєнню групових норм передують попередній досвід розрізнення добра та зла, отриманий завдяки зв'язку зі значущим на певному віковому етапі для суб'єкта авторитетом. Людині від самого початку притаманне особистісне відношення до сторонніх (соціальних, моральних) норм. Ставлення до норми є опосередковане авторитетом (дорослим), з огляду на що соціальна норма від початку постає для дитини як стороння, є неінтеріоризованою як актуальна цінність. На різних вікових етапах трапляється процес визначення та зміни авторитету, формуються етичні новоутворення [12].

Отже, у зв'язку з тим, що етична свідомість виявляється розполюсованою на безумовну (етика) і обмежену, обумовлену наявними соціально-історичними умовами буття (мораль) – сторони, між ними виникають конфлікти. Глибина усвідомлення індивідом конфліктів між соціальною та індивідуальною мораллю – є одним з основних показників особистісного розвитку, а нормальне органічне їх розв'язання – це першістю етики над мораллю [12]. Осмислення, усвідомлення моралі невід'ємно входить у процес визначення людиною власної етико-моральної позиції.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Здійснений теоретичний аналіз проблеми змісту етичної свідомості особистості в філософії та психології дає можливість побачити відмінності у розумінні суті зазначеного феномена (форма суспільної або індивідуальної свідомості), у предметі наукових досліджень (змістовний або структурний аспекти; роль етичної свідомості в суспільному житті або індивідуальному процесі розвитку) та ролі етичної свідомості у життєдіяльності людини.

Прояснення питання щодо співвідношення понять етики і моралі в контексті дослідження свідомості особистості дозволяє зробити висновок, що моральна свідомість має соціально-культурний характер, а етична – індивідуальний. Принципи моральності, як і моральна свідомість особистості загалом, зумовлені соціальною природою суспільства. Розвиток етичної свідомості носить індивідуальний характер, зумовлений самим суб'єктом, який піддає сумніву моральні норми та уявлення, на основі рефлексії приймає власну моральну систему та оцінює особисті вчинки за категоріями добра і зла.

Перспективним напрямом розвитку наукової проблематики надалі вбачається побудова цілісної моделі етичної свідомості особистості та розробка психологічних методів її розвитку.

Список використаних джерел

1. Антилогова Л.Н. Психологические механизмы развития нравственного сознания личности: дисс. д-ра психол. наук: 19.00.01 / Лариса Николаевна Антилогова; Новосибирский государственный педагогический университет, 1999. – 434с.
2. Бездухов А.В. Проблема существования этического сознания учителя / А.В. Бездухов // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – т. 15. – №2(3), 2013. – С.576–580.
3. Божович, Л.И. Проблемы формирования личности: избранные психологические труды / под ред. Д.И. Фельдштейна. – Москва; Воронеж: Ин-т практической психологии, Воронеж: НПО «МОДЭК», 1997. – 352 с.
4. Гусейнов А.А. Понятие морали / А.А. Гусейнов // Этическая мысль : журнал Института философии РАН / Гл. Ред. А.А. Гусейнов. Вып.4. – М., 2003. – С.3–13.
5. Кант И. Критика практического разума / И. Кант. – [Изд. третье, стереотип.]. – СПб. : Наука, 2007. – 528 с. –
6. Капустина Н.Г. Этическое сознание младших школьников / Н.Г. Капустина // Начальная школа плюс До и После : материалы о школе. – №3, 2006. – С.3–9.
7. Кобляков В.П. Этическое сознание / В.П. Кобляков. (Моногр.). – Л. : ЛГУ, 1979. – 224с.
8. Кон И.С. Моральное сознание личности и регулятивные механизмы культуры / И.С. Кон Социальная психология личности / под ред. М.И. Бобневой, Е.В. Шороховой. – М. : Наука, 1979. – С. 85-113.
9. Максимов Л.В. Этика и мораль: соотношение понятий / Л.В. Максимов // Этическая мысль : журнал Института философии РАН / Гл. Ред. А.А. Гусейнов. Вып.4. – М., 2003. – С.14–22.
10. Рикёр П. Я – сам как другой / П. Рикёр / Пер. с франц. Б.М. Скуратова. – М. : Издательство гуманитарной литературы, 2008 – (Французская философия XX века). – 416 с.
11. Титаренко А.И. Структуры нравственного сознания: Опыт этико-философского исследования / А.И. Титаренко, П.А. Ландесман. – М. : Мысль, 1974. – 278 с.
12. Турбан В.В. Становлення етичної свідомості в онтогенезі: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Вікторія Вікторівна Турбан ; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2013. – 487с.
13. Фурман А.А. Морально-етичні цінності в суспільному вимірі / А.А. Фурман // Психологія і суспільство : укр. теорет.-метод. соціогуманіт. часоп. / Тернопіл. нац. екон. ун-т. – [Гол. ред. Фурман А.В.] – №1. – 2010. – С. 94-99.

References translated and transliterated

1. Antilogova L.N. Psihologicheskie mehanizmy razvitiya нравstvennogo soznaniya lichnosti: diss. ... d-ra psihol. nauk: 19.00.01 [Psychological mechanisms of moral consciousness development of the person] / Larisa Nikolaevna Antilogova ; Novosibirskij gosudarstvennij pedagogicheskij universitet, 1999. – 434 p.
2. Bezduhov A.V. Problema sushhestvovaniya jeticheskogo soznaniya uchitelja [The problem of existence of ethical consciousness of the teacher] / A.V. Bezduhov // Izvestija Samarskogo nauchnogo centra Rossijskoj akademii nauk. – t. 15. – №2(3), 2013, P.576–580.
3. Bozhovich L.I. Problemy formirovaniya lichnosti: izbrannye psihologicheskie trudy [Issues of formation of a personality] / pod red. D.I. Fel'dshtejna. – Moskva; Voronezh: In-t prakticheskoy psihologii, Voronezh: NPO «MODJEK», 1997. – 352 p.
4. Gusejnov A.A. Ponjatije morali [The concept of morality] / A.A. Gusejnov // Jeticheskaja mysl' : zhurnal Instituta filosofii RAN / Gl. Red. A.A. Gusejnov. Vyp.4. – M., 2003. – P.3–13.
5. Kant I. Kritika prakticheskogo razuma [Critique of Practical Mind] / I. Kant. – [– SPb. : Nauka, 2007. – 528 p.
6. Kapustina N.G. Jeticheskoe soznanie mladshih shkol'nikov [Ethical consciousness of younger pupils] / N.G. Kapustina // Nachal'naja shkola pljus Do i Posle. – №3, 2006. – P.3–9.
7. Kobljakov V.P. Jeticheskoe soznanie [Ethical consciousness] / V.P. Kobljakov. (Monogr.). – L. : LGU, 1979. – 224p.
8. Kon I.S. Moral'noe soznanie lichnosti i reguljativnye mehanizmy kul'tury [The moral consciousness of a personality and regulatory mechanisms of the culture] / I.S. Kon Social'naja psihologija lichnosti / pod red. M.I. Bobnevoj, E.V. Shorohovoj. – M. : Nauka, 1979. – P. 85–113.
9. Maksimov L.V. Jetika i moral': sootnoshenie ponjatij [Ethics and morality: the ratio concepts] / L.V. Maksimov // Jeticheskaja mysl' : zhurnal Instituta filosofii RAN / Gl. Red. A.A. Gusejnov. Vyp.4, M. : IF RAN, 2003. – P.14–22.

10. Rikjor P. Ja – sam kak drugoj [Me – myself as another] / P. Rikjor / Per. s franc. B.M. Skuratova. – M. : Izdatel'stvo gumanitarnoj literatury, 2008 – (Francuzskaja filosofija XX veka). – 416 p.
11. Titarenko A.I. Struktury npravstvennogo soznaniya: Opyt jetiko-filosofskogo issledovanija [The structures of ethical consciousness: experience of ethical and philosophical research] / A.I. Titarenko, P.A.Landesman. – M.: Mysl', 1974. – 278 p.
12. Turban V.V. Stanovlennja etychnoi' svidomosti v ontogenezi: dys. ... d-ra psychol. nauk: 19.00.07 [The formation of ethical consciousness in ontogenesis] / Viktorija Viktorivna Turban ; In-t psihologii' im. G.S. Kostjuka APN Ukrainy, 2013. – 487p.
13. Furman A.A Moral'no-etychni cinnosti v suspil'nomu vymiri [Moral and ethical values in social terms] / A.A. Furman // Psihologija i suspil'stvo : ukr. teoret.-metod. sociogumanit. chasop. / Ternopil. nac. ekon. un-t. – [Gol. red. Furman A.V.]. – №1, 2010. – P. 94–99.

Shevchenko N.F. Philosophical-and-psychological content of a personality's ethical consciousness. *The article is devoted to the theoretical analysis of the problem of a personality's ethical consciousness. The current state of the noted problem research has been described. The ratio between the concepts of ethics and morality in the context of the study of individual consciousness has been analyzed. This suggests that the moral consciousness has a social and a cultural character but ethical – individual. Moral persuasions as the moral conscience in general, are caused by the social nature of society. The questions of philosophical-and-psychological content of the ethical consciousness and its formation in ontogenesis have been highlighted. There are differences in understanding the point of this phenomenon (a form of social or individual consciousness), the subject of research (meaningful or structural aspects; the role of the ethical consciousness in society or individual process of development) and the role of the ethical consciousness in human life. The dual nature of the ethical consciousness has been shown: as a reflection of public social and cultural life and as a subjective side of morality. Development of the ethical consciousness is individual, caused by the personality, who challenges the moral norms and ideas, takes his or her own moral system based on reflection and evaluates his or her own actions in accordance with the categories of the good and the evil.*

Keywords: ethics, morality, ethos, ethical consciousness of a personality, moral consciousness, social and individual consciousness, reflection.

УДК 159.9

АНАЛІЗ ПОГЛЯДІВ ВІТЧИЗНЯНИХ І ЗАРУБІЖНИХ ВЧЕНИХ ЩОДО ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МЕДІАТОРІВ

О.Г. Урусова

Керівник проектів Українського центру медіації при Києво-Могілянській бізнес Школі [kmbms]
e.urusova@yandex.ua

Урусова О.Г. Аналіз поглядів вітчизняних і зарубіжних вчених щодо психологічних особливостей професійної діяльності медіаторів. У статті наведено результати наукових досліджень щодо визначення медіації як професійної діяльності через призму поняття діяльності як методологічної проблеми психології. Робиться висновок щодо трансформаційної сумісності головних складових медіаційного процесу (зміст, емоції, процедури) та класичних елементів змісту діяльності (цілі, мотиви, засоби) як ключового поняття у психологічній науці. Професійна діяльність медіатора характеризується, з урахуванням психологічної складової, як комплекс послідовних елементів, в рамках яких суб'єкт-суб'єктна взаємодія медіатора/ко-медіаторів та Сторін спрямована на реалізацію певних цілей та мотивів всіх учасників процесу. В межах зазначеного визначення наведено порівняльний аналіз двох загальних підходів до питання розвитку медіації, окреслено понятійний апарат та характерні ознаки медіації як професійної діяльності – види, стилі, моделі та фази (стадії).

Ключові слова: професійна діяльність, суб'єктно-суб'єктна взаємодія, психологічні особливості, медіація, стиль медіації, модель медіації, фази (стадії) медіаційного процесу.

Урусова Е.Г. Анализ взглядов отечественных и зарубежных ученых относительно психологических особенностей профессиональной деятельности медиаторов. В статье представлены результаты научных исследований об определении медиации как профессиональной деятельности через призму понятия деятельность как методологической проблемы психологии. Делается вывод о трансформационной совместимости главных составляющих медитативного процесса (содержание, эмоции, процедуры) и классических элементов содержания деятельности (цели, мотивы, способы) как ключевого понятия в психологической науке. Профессиональная деятельность медиатора характеризуется, с учетом психологических составляющих, как комплекс последовательных элементов, в рамках которых субъект-субъектное взаимодействие медиатора/ко-медиаторов и Сторон направлено на реализацию определенных целей и мотивов всех участников процесса. В рамках представленного определения сделан сравнительный анализ двух подходов к вопросу развития медиации, очерчено понятийный аппарат и характерные признаки медиации как профессиональной деятельности – виды, стили, модели и фазы (стадии) медиационного процесса.

Ключевые слова: профессиональная деятельность, субъект-субъектное взаимодействие, психологические особенности, медиация, стиль медиации, модель медиации, фазы (стадии) медиационного процесса.

Постановка проблеми. У 2014 році Україна підписала Угоду про Асоціацію з Європейським Союзом (надалі – ЄС), згідно якої Україна погодилась, що забезпечення верховенства права та кращого доступу до правосуддя повинно включати доступ як до судових, так і до позасудових методів врегулювання спорів, яскравим прикладом якого є медіація.

Підписання Угоди про Асоціацію з Європейським Союзом надає Україні унікальну можливість для запровадження європейського досвіду медіації і приєднання до європейської спільноти медіаторів.

Наразі, в Україні процедура медіації не регламентована на законодавчому рівні, що значно ускладнює її застосування на практиці. Метою декількох законопроектів, що подано на розгляд Верховної Ради, є запровадження на законодавчому рівні інституту медіації в Україні шляхом імплементації кращих європейських та світових стандартів, а також визначення правових основ надання послуг медіації на професійних засадах, поширення практики мирного вирішення спорів шляхом соціального діалогу.

Проте, на сучасному етапі становлення медіація як професійна діяльність потребує певної теоретичної бази знань з глибокими науковими розробками, аналізом експериментальних даних, складанням єдиного понятійного апарату тощо. Саме тому, вивчення поглядів вітчизняних та зарубіжних вчених щодо особливостей здійснення професійної діяльності медіатора є невід’ємною складовою якісного впровадження інституту медіації в Україні в цілому, та надає можливість підвищення рівня професійної підготовки майбутніх фахівців з медіації відповідно до вимог сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати аналізу наукових джерел вітчизняних та зарубіжних авторів свідчать про те, що проблематика професійної діяльності медіатора є мало дослідженою. *Професійна діяльність медіатора* як окреме визначення згадується досить фрагментарно – важко не погодитись із російською дослідницею Г. Азарною, що «переважна більшість сучасних публікацій присвячені швидше юридичним, ніж психологічним аспектам медіації, а опис професійної діяльності медіатора і медіації як процесу здійснюється шляхом перерахування основних етапів медіативних переговорів, їх змісту, дій медіатора і сторін на кожному з етапів» [1, с.23].

Вивченням окремих аспектів медіації як професійної діяльності у різний період займалися такі дослідники та практики як Н. Александер, О. Алахвердова, Д. Беркович, Х. Бесемер, Н. Бондаренко-Зелінська, Р. Буш, Д. Волл, Н. Гайдук, О. Демидович, Г. Єременко, А. Журавський, О. Іванова, С. Калашнікова, А. Карпенко, О. Кетова, В. Климентов, Р. Коваль, Д. Колб, К. Крессел, Б. Лепко, Л. Несик, Г. Мета, Г. Похмелкіна, Л. Ріскін, Д. Ричбелл, Д. Спенсер, Г. Чуйко, А. фон Хертель, Д. Фолджером, Б. Шеппард та ін.

Метою статті є аналіз поглядів вітчизняних та зарубіжних вчених щодо особливостей професійної діяльності медіатора з точки зору психології.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Всебічного вивчення питання *діяльності* як методологічної проблематики психології зазнало ще за радянських часів (Б.Г. Ананьєв, В.Л. Васильєв, Л.С. Виготський, П.Я. Гальперин, В.В. Давидов, Д.Б. Ельконін, О.М. Іванова, Є.О. Клімов, О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн, А.О. Смірнов, Б.М. Теплов, Г.П. Щедровицький, Г.В. Суходольський та ін.).

У психологічному довіднику Б.Г. Мещерякова та В.П. Зінченко знаходимо таке визначення терміну «*діяльність*» – «активна взаємодія із навколишньою дійсністю, під час якої жива істота виступає як суб’єкт, що цілеспрямовано впливає на об’єкт і задовольняє таким чином свої потреби» [2, с.122].

Щодо поняття «професійної діяльності», то в психології та соціології воно трактується через поняття «праці» і «професії» – «спеціалізована і інституціоналізована діяльність, в яку входить сукупність або система робіт, виділених у більш-менш однорідну цілісність в рамках існуючого суспільного і технічного поділу праці, яка виконується індивідами тривалий час на основі спеціалізованих здібностей (освіти і знань) і забезпечує дохід для підтримки існування людини» [3, с. 302].

Під *професійною діяльністю* автор статті розуміє суб’єкт-суб’єктну взаємодію у певній професійній площині, тому *медіацію як професійну діяльність* ми розглядаємо через призму цілей та задач, які мають бути вирішені під час взаємодії між медіатором та Сторонами щодо розв’язання

конфлікту. Опис професійної діяльності медіатора не може бути повним без розуміння головних складових самого медіаційного процесу із урахуванням психологічної складової – *зміст, емоції, процедури*.

Вперше опис головних складових медіації було надано у 1995 році у практичному посібнику для медіаторів Служби Медіації Північної Вірджинії (The Northern Virginia Mediation Service, Inc.) під редакцією І. Маста (Ervin Mast) і С. Шероуз (Susan Shearose) [4, с.15]. В оригіналі схематично це представлено як «Трикутник задоволення» (The satisfaction triangle, Рис.1). У вітчизняній літературі він також відомий як «Трикутник успіху», «Трикутник інтересів» тощо.

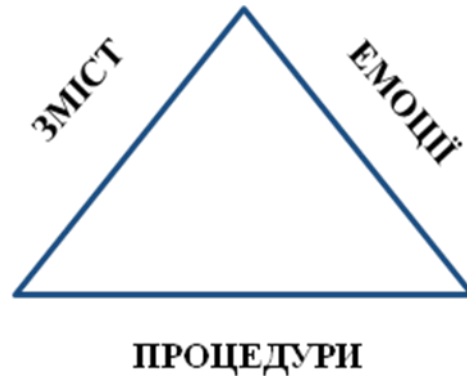

Рис. 1. Трикутник задоволення (за Ervin Mast і Susan Shearose)

З нашої точки зору, виразною особливістю професійної діяльності медіатора є той факт, що вся активність розташована саме у рамках «Трикутника задоволення» та повністю відповідає класичним елементам змісту *діяльності* як методологічної проблеми психології, а саме:

- мотиви (які спонукають суб'єкта до *діяльності*);
- цілі (образ результатів, на досягнення яких *діяльність* спрямована);
- засоби (за допомогою яких *діяльність* здійснюється).

Трансформуючи класичні елементи діяльності на медіацію можемо зробити таку порівняльну характеристику (Рис. 2. Медіація в рамках професійної діяльності, де зовнішній трикутник уявляє собою *діяльність*, а внутрішній – *медіацію*):

Рис. 2. Медіація в рамках професійної діяльності

Зміст медіаційного процесу відображає головні *цілі* професійної діяльності – реальні результати або рішення, які можливо отримати під час медіації:

- медіатор намагається розкрити суть конфлікту;
- вийти за межі позицій та виявити справжні інтереси Сторін (діє через свій базовий інструмент – діалогові ініціативи);
- управляє очікуваннями Сторін – допомагає вивчити та оцінити їх на реалістичність;
- встановлює цілі та керівні принципи для Сторін, на яких можливо оцінити справедливість або адекватність пропонуванних рішень.

Процедура медіації відображає *засоби* професійної діяльності – як приймаються рішення, адже коли Сторони усвідомлюють, як і які рішення приймаються, вони розуміють справедливість процесу:

- обговорення із Сторонами, яким чином будуть прийматися рішення і як вони братимуть у цьому участь;
- опис ролі медіатора та пояснення в деталях, як працює сам процес;
- надання допомоги у визначенні питань, які потрібно обговорити, вивчення можливих варіантів, та вибір того варіанту, який буде працювати краще.

Емоції, які притаманні медіаційному процесу, віддзеркалюють *мотиви* професійної діяльності – Сторони повинні знати, що вони будуть почути, що їх та їхні рішення, емоції поважають, Сторонам потрібно відчувати себе в безпеці в контексті медіаційної сесії. Тому медіатор:

- створює основні правила взаємодії на початку сесії;
- підкреслює дотримання конфіденційності;
- забезпечує безпечні шляхи для Сторін, щоб вони могли висловити свої емоції;
- допомагає Сторонам з'ясувати природу своїх емоцій, психологію власної мотивації

тощо.

Враховуючи вищезазначене, *медіація як професійна діяльність* розглядається нами з урахуванням психологічної складової як комплекс послідовних елементів, в рамках яких суб'єкт-суб'єктна взаємодія (медіатор/ко-медіатори та Сторони) спрямована на реалізацію певних цілей та мотивів всіх учасників процесу. В такому випадку характерними ознаками медіації є

(Рис. 3. Характерні ознаки медіації як професійної діяльності): *Загальні підходи до медіації – Стилі роботи – Види медіації – Модель медіаційного процесу – Фази (стадії) процесу – Технології та інструменти діяльності медіатора.*

Рис. 3. Характерні ознаки медіації як професійної діяльності

Результати аналізу першоджерел свідчать, що у розвитку медіації як професійної діяльності прийнято окреслювати два періоди формування, які вперше виділили американські професори Дж. Волл (James Wall) і К. Крессел (Kenneth Kressel) [5]:

- з 1970-х по 1990-ті роки – період становлення медіації як окремої міждисциплінарної науки із великою кількістю соціально-наукових розробок, досліджень та апробацій (J. Bercovitch, Daniel F.Kolb, K.Kressel and J.Wall, D. McGillis and J.Mullen, Sally E.Merry and Susan S.Silbey, Blair H. Sheppard, Saadia Touval and William Zartman, J. Folbert and A. Taylor та ін.). Умовно цей період можемо охарактеризувати як «експериментальний»;
- з 1990-х років по сьогоднішній день – період аналізу, збору даних, вербалізації та опису напрацьованого матеріалу медіаторами-практиками. Відмітимо, що на початку 2000-х років до зарубіжних авторів приєдналися і дослідники після-радянського простору (Україна, Росія, Казахстан, Білорусь). Умовно цей період можемо назвати «узагальнюючим».

Загальна кількість авторів другого періоду досить значна (Robert A. Bush and Joseph P. Folger, Carroll E. and Mackie K., Katarina Foster, Bill Marsh, Gerda Mehta, Lisa Parkinson, L.Riskin, Jorg Risse, Katharina Schlieffen, D. Spencer and M. Brogan, Strasser F. and Randolph P., Zena Zumeta, Christof Wagner та ін.), їх роботи цікаві, перш за все, власними кейсами як прикладами застосування окремих елементів медіаційного процесу, що у свою чергу може бути використано при навчанні молодих медіаторів в Україні.

Отже, за результатами поглядів вітчизняних та зарубіжних вчених розглянемо характерні ознаки медіації як професійної діяльності більш детально.

Опис **стилів медіації** досить широко представлено в історіографії предмету. Так, російська дослідниця О.М. Іванова нараховує шістнадцять загально відомих медіаційних стилів [6, с.148], серед яких на пострадянському просторі найбільш поширеними є наступні:

- медіація, що орієнтована на вирішення проблем (problem-solving mediation);
- фасилітативна медіація (facilitative mediation);
- нарративна медіація (narrative mediation);
- оціночна медіація (Evaluative mediation);
- трансформативна медіація (transformative mediation) та ін.

До того ж, порівняльний аналіз зарубіжної літератури щодо характеристик стилів медіації дозволив зробити висновок, що сьогодні існує фактично **два підходи** до цілей та завдань **медіації**:

1. У площині розв'язання конфлікту та складання Угоди (узагальнено можемо підсумувати, що більшість стилів знаходяться саме у цій площині та знаходять своє відображення у стилі «медіація, що орієнтована на вирішення проблеми»).

2. У площині взаємовідносин між особистостями або зміни психологічних установок учасників медіаційного процесу (яскраво виражено у трансформативному та нарративному стилях).

Ідеологічно, головна задача медіатора, що працює у стилях problem-solving mediation полягає у наданні допомоги Сторонам знайти шляхи до розв'язання самого конфлікту, знаходження рішення, що відображається у підписанні угоди між ними. Ця модель має у своїй основі Гарвардську модель позиційних переговорів, що була заснована професорами університету Р. Фішером (Roger Fischer) і У. Юрі (William Ury) та викладена у книзі «Шлях до згоди, або переговори без поразки» (вийшла з друку у 1981 р.). Нова стратегія переговорів базується на новому принципі, яку автори назвали «win-win» («перемога-перемога»), що передбачає жорсткий погляд на предмет переговорів, але м'який по відношенню до учасників, і де основна увага приділяється інтересам, а не позиціям сторін. В такому процесі медіатор відіграє досить активну роль – він є фасилітатором процесу, багато працює із контекстом справи, чітко слідкує за регламентом, за змістом та виконанням самої процедури, приділяє увагу емоційному стану Сторін тощо.

Протилежна логіка застосовується у трансформативному стилі проведення медіації. З нашого погляду, засновники стилю – американці Р. Буш (Robert A. Varuch Bush) і Дж. Фолджером (Joseph P. Folger) у своїй роботі «Що може медіація. Трансформативний підхід до конфлікту» (вперше вийшла з друку 1994 р.) спиралась саме на психологічні аспекти медіації – переслідували виконання двох найголовніших завдань у медіаційному процесі [7, с.23]:

- мобілізація особистих ресурсів кожною Стороною. Фактично, мова йде про розкриття особистого потенціалу (empowerment);
- допомога учасникам конфлікту краще зрозуміти та визнати інтереси один одного, усвідомити потреби і проблеми інших людей, налагодити міжособисті стосунки. Фактично, мова йде про взаємне визнання (recognition).

У трансформативному стилі роль медіатора зведена до мінімуму – медіатор не веде процедуру, але виказує своєю комунікативною поведінкою про готовність допомогти Сторонам відшукати спільні точки вирішення проблеми. Медіатор спонукає Сторони розповідати про найглибші особисті проблеми та нюанси, сам процес може відбуватися без усіляких правил, і зовсім не за загально визнаними етапами. Головна увага приділяється емоційному стану Сторін, міжособистим відносинам, емоціям тощо. Як влучно зауважила О.М. Іванова, метою вказаного стилю «є трансформація ситуації за рахунок зміни бачення конфлікту та один одного в ньому Сторонами» [8, с.156].

Досить часто саме трансформаційній медіації дорікають на схожість із психотерапією та психокорекцією, що також призводить до суттєвих змін установок особистості, конструктивного розширення репертуару поведінки учасників процесу та ін. Але, порівняльний аналіз медіації та психологічних технік свідчить, що завданням медіації є не вирішення психологічних проблем учасників процесу, а рішення проблем взаємодії між ними та задоволення їх прихованих інтересів.

Результати аналізу літературних джерел свідчать про те, що **види медіації** класифікуються за різними підставами:

- за цілями проведення процедури (Л. Боуль (L. Boule) і М. Несик (M. Nestic): оглядова (scoping mediation), врегулювання конфлікту (dispute settlement mediation), стримування конфлікту (conflict containment mediation), заключення угод (transactional mediation), вироблення «політичного» рішення (policy-making mediation), превентивна медіація (preventative mediation) [9, с.9-13];
- за порядком застосування медіації Сторонами (добровільна, примусова);

- за категорією спору та сфери застосування та ін.:
  - сімейна (при розлученнях, опіка над дітьми, розподіл власності, фінансова підтримка, суперечки про спадщину, догляд за батьками похилого віку тощо);
  - комерційна (суперечки з партнерами, постачальниками, клієнтами, розділ підприємства, виконання неформальних зобов'язань, суперечки між орендодавцями та орендарями тощо);
  - трудова (конфлікт на робочому місці, проблемне звільнення, трудові спори, взаємовідносини з профспілковими організаціями);
  - у банківській, страховій, адміністративній, податковій сферах тощо.

Модель медіації, яка застосовується безпосередньо в межах обраного стилю, є наступною характерною ознакою професійної діяльності медіатора. В цьому контексті варто згадати про погляд вітчизняної дослідниці А.В. Біцай, яка під моделлю медіації розуміє «абстрактну теоретичну конструкцію, яка відображає процедурні особливості проведення медіації через характеристику її основних компонентів» [10, с.86].

Результати аналізу першоджерел свідчать, що єдиного погляду щодо моделі медіації сьогодні не існує. Вчені зазначають, що моделі медіаційних переговорів склалися емпіричним шляхом та відпрацьовувалися на практиці. З точки зору соціально-психологічного аспекту найбільш цікавими є класифікація моделей медіації в залежності від:

- ролі медіатора та предмету спору («схема Леонарда Ріскіна» (L.Riskin), «метамоделі» медіації Н. Александер (N. Alexander),
- складових самої процедури медіації – послідовність певних **фаз (стадій)** технології (в рамках цієї статті наводимо лише найбільш популярні):
  - чотирьохступінчата модель, що розроблена американським Інститутом з навчання медіації (Mediation Training Institute, 1988): введення, вираження позицій кожної Сторони, рішення проблеми, домовленості [11];
  - модель чотирьох стадій професора К.Г. фон Шлиффен (Katharina Schlieffen): попередня, установча, основна, заключна стадії [12, с.10-19];
  - дванадцятиступінчата модель Кр. Моора (Christopher W. Moore): початковий контакт з учасниками; вибір стратегії управління процесом; збирання та аналіз інформації; опрацювання плану здійснення посередництва; створення атмосфери довіри і співробітництва; початок посередницької сесії; визначення пунктів розбіжностей, порядку та послідовності їх обговорення (порядку денного); виявлення прихованих інтересів учасників; опрацювання варіантів урегулювання; оцінка варіантів для прийняття рішення; завершальні переговори; досягнення формального урегулювання [13, с.209-215];
  - модель трьох стадій І. Керролл (E. Carroll) і К. Макі (K. Mackie): підготовча, стадія обміну інформацією та стадія ведення переговорів [14, с.66-67];
  - ALPNA-структура німецького медіатора А. фон Хертель (Anita von Hertel): де "А" – конкретизація завдань, "L" – вироблення списку тем, "P" – визначення позицій та інтересів, "H" – Еврику, або пошук рішення, "A" – укладення угоди [15, с. 33-89];
  - п'ятиступінчата модель Христора Бессемера (Ch. Besemer): вступ, презентація точок зору Сторін, прояснення конфлікту та поглиблене вивчення його причин, рішення проблеми, угода [16, с.68-103].

Результати порівняльного аналізу структури етапів (фаз) медіації свідчать, що в цілому вони досить схожі. Їх різниця полягає лише в наявності, відсутності або в послідовності окремих фаз самого процесу. Це свідчить про певну універсальність самого процесу та його складових. Тому, у своїй професійній діяльності кожний медіатор «відточує» медіаційну процедуру під свою особистість. Усі кроки (фази/стадії) є гнучкими – медіатор може ігнорувати окремі фази або змінювати їх послідовність. Так, провідний німецький медіатор, на роботах якого було сформовано професійне медіаційне середовище після радянського простору Х. Бессемер вказує, що «послідовність кроків не обов'язково повинна суворо дотримуватися: в залежності від типу конфлікту і ходу бесіди окремі кроки можна опустити або виконати їх в інших місцях» [17, с.68].

Вважаємо за доцільне вказати на те, що в силу історичного розвитку вказаної проблематики, першоджерельна література щодо характеристик професійної діяльності медіатора переважно представлена зарубіжними авторами, а вітчизняні дослідники пострадянського простору у своїх дослідженнях спираються на праці саме зарубіжних класиків.

Так, *вітчизняними* (А. Біцай, Н. Бондаренко-Зелінська, Н. Гайдук, О. Демидович, Г. Еременко, А. Журавський, Р. Коваль, Б. Лепко, Г. Чуйко) та *російськими* (О. Аллахвердова, Д. Давиденко, О. Іванова, С. Калашнікова, В. Літвінов, Г. Похмелкіна, Ц. Шамлікашвілі) авторами з 2000-х рр. була проведена значна робота із класифікації, узагальнення та резюмування матеріалів та досвіду щодо вивчення проблематики стилів та моделей медіаційного процесу, та медіації в цілому.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Отже, на сьогодні в Україні медіація як професійна діяльність потребує певної теоретичної основи, акумуляції та апробації всіх наукових розробок, експериментальних даних, введення єдиного понятійного апарату, що були накопичені досвідом зарубіжних фахівців з початку розвитку медіації у 60-х рр. минулого століття.

Аналіз першоджерел дає нам розуміння професійної діяльності медіатора з урахуванням психологічної складової як комплексу послідовних елементів, в рамках яких і медіатор, і Сторони виступають суб'єктами взаємодії.

Характерними ознаками комплексного підходу до медіації як професійної діяльності є: *визначення загальних підходів до цілей медіації, стилю роботи у медіації, виду медіації, моделі медіації, етапів (фази/стадії) процесу та використання певних технологій та інструментів у діяльності.*

Сьогодні можемо окреслити два підходи до розвитку медіації як професійної діяльності: (1) спрямований на вирішення проблеми та (2) спрямований на налагодження взаємодії між Сторонами. Також у літературі представлено розгалужений спектр стилів (як мінімум шістнадцять найменувань) та видів медіації, які характеризуються за різними підставами.

Наступною характеристикою медіації є модель процесу, в рамках якої виділяється послідовність певних етапів (фаз/стадій). Для досягнення результату на кожному етапі медіатор використовує певні техніки та інструменти.

Загалом, результати проведеного аналізу поглядів вітчизняних та зарубіжних вчених щодо психологічних особливостей професійної діяльності медіаторів свідчать про недостатню розробку цієї проблематики, зокрема мало уваги приділяється висвітленню питання впливу особистості та особистих якостей як медіатора, так і Сторін, їх мотивації, проблемі професійного вигорання медіатора тощо. Тому, перспективою подальшого дослідження є проведення психологічного аналізу професійної діяльності медіаторів під час вирішення конфліктів між учасниками процесу.

Список використаних джерел

1. Азарнова А.Н. Социально-психологический анализ взаимодействия медиатора и сторон в ходе медиативных переговоров / А.Н. Азарнова / Вестник Российского нового университета. – 2013. – №1. – 23-28 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vestnik-rosnou.ru/node/6>
2. Мещеряков Б.Г. Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б.Г. Мещеряков, В.П. Зинченко. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2004. – 672 с.
3. Маркович Д. Социология труда: Пер. с сербскохорв / Общ.ред. и послеслов. Н.И. Дряхлова и Б.В. Князева. – М.: Прогресс, 1988. – 632 с.
4. Shearouse S., Mast E. Mediation Skills and Process: Participant Guide / Resource Manual/Northern Virginia Mediation Service (NVMS), 2015. – 89 p.
5. Kressel K., Wall J. Research on Mediator Style: A Summary and Some Research Suggestions Negotiation and Conflict Management Research. Vol. 5, Issue 4, November 2012. – 403-421 p. – Режим доступу: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1750-4716.2012.00117.x/abstract>
6. Иванова Е.Н. Современная медиация: тенденции и проблемы / Е.Н. Иванова // Конфликтология. – 2011. – №1. – 146-167 с.
7. Роберт А. Бэрк Буш, Джозеф П. Фолджер. Что может медиация. Трансформативный поход к конфликту / Пер.с англ. – К.: Из-во Захаренко В.А., 2007. – 264 с.
8. Иванова Е.Н. Указ.соч.
9. Boulle L., Nesic M. Mediation: principles, process, practice. London; Dublin; Edinburgh, 2001. № 27.
10. Біцай А.В. Моделі медіації у світі та перспективи для України / А.В. Біцай // Право і суспільство. – 2013. – №6. – 85-89 с.
11. Mediation Training Institute: Conflict Transformation: A vision and skills for peacemaking and conflict resolution in our daily lives (Mediation Training Institute Manual, Mennonite Conciliation Service, Akron, PA (USA), 1988

12. Шлиффен К.Г. фон Медиация в нотариальной практике (Альтернативные способы разрешения конфликтов) / К.Г. Шлиффен / Пер.с нем.С.С.Трушников. – М.: ВолтерсКлувер, 2005. – 388 с.
13. Moore Ch. The Mediation Process: Practical Strategies for Resolving Conflict, 3rd ed., San Francisco: Jossey-Bass Publishers, 2003. – 599 p.
14. Carroll E., Mackie K. International mediation - the art of business diplomacy. - 2nd ed. Kluwer Law International, Tottel, 2006. – 264 p.
15. Хертель А. фон. Профессиональное разрешение конфликтов: медиативная компетенция в вашей жизни / А. фон Хертель / Пер. с нем. Н. Бабичевой. - СПб.: Изд-во Вернера Регена, 2007. – 272 с.
16. Бесемер Х. Медиация. Посредничество в конфликтах / Х. Бесемер / Перевод с нем. Н.В.Маловой - «Духовное познание», Калуга, 2004. – 176 с.
17. Бесемер Х. Вказ.праця.

References translated and transliterated

1. Azarova A.N. Social'no-psihologicheskij analiz vzaimodejstviya mediatora i storon v hode mediativnyh peregovorov [The socio-psychological analysis of the interaction between mediator and parties during mediation negotiations] // Vestnik Rossijskogo novogo universiteta. – 2013. – №1. – 23-28 s. [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu : <http://vestnik-rosnou.ru/node/6>
2. Meshherjakov B.G., Bol'shoj psihologicheskij slovar' [The big psychological dictionary] / Sost. i obshh. red. B.G. Meshherjakov, V.P. Zinchenko. – SPb.: Prajm-Evroznak, 2004. – 672 s.
3. Markovich D. Sociologija truda: Per. s serbskohorv [The sociology of work] / Obshh.red. i posleslov. N. I. Drjahlova i B. V. Knjazeva. – М.: Progress, 1988. – 632 с.
4. Shearouse S., Mast E. Mediation Skills and Process: Participant Guide / Resource Manual/Northern Virginia Mediation Service (NVMS), 2015. – 89 p.
5. Kressel K., Wall J. Research on Mediator Style: A Summary and Some Research Suggestions Negotiation and Conflict Management Research. Vol. 5, Issue 4, November 2012. – 403-421 p. – Режим доступу: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1750-4716.2012.00117.x/abstract>
6. Ivanova E.N. Sovremennaja mediacija: tendencii i problemy [The Modern Mediation: Trends and Challenges] // Konfliktologija. – 2011. – №1. – 146-167 s.
7. Robert A. Bjerok Bush, Dzhozef P. Foldzher. Chto mozhet mediacija. Transformativnyj pohod k konfliktu [The promise of mediation: the transformative approach to conflict]/ Per.s angl. – K.: Iz-vo Zaharenko V.A., 2007. – 264 s.
8. Ivanova E.N. Ukaz.soch.
9. Boulle L., Nestic M. Mediation: principles, process, practice. London; Dublin; Edinburgh, 2001. №. 27.
10. Bicaj A.V. Modeli mediacii u sviti ta perspektivi dlja Ukraïni [Mediation models in the world and the prospects for Ukraine]/ zhurnal Pravo i suspil'stvo. – 2013. – №6. – 85-89 s.
11. Mediation Training Institute: Conflict Transformation: A vision and skills for peacemaking and conflict resolution in our daily lives (Mediation Training Institute Manual, Mennonite Conciliation Service, Akron, PA (USA), 1988
12. Shliffen K.G. fon Mediacija v notarial'noj praktike (Al'ternativnye sposoby razreshenija konfliktov) [The Mediation in notaries practice (Alternative methods of conflict resolution)]/ Per.s nem.S.S.Trushnikov. – М.: VoltersKluver, 2005. – 388 s.
13. Christopher Moore. The Mediation Process: Practical Strategies for Resolving Conflict, 3rd ed., San Francisco: Jossey-Bass Publishers, 2003. – 599 p.
14. Carroll E., Mackie K. International mediation - the art of business diplomacy. - 2nd ed. Kluwer Law International, Tottel, 2006. – 264 p.
15. Hertel' A. fon. Professional'noe razreshenie konfliktov: mediativnaja kompetencija v vashej zhizni [The professional Conflict Resolution: mediative competence in your life] /Per. s nem. N. Babichevoj. - SPb.: Izd-vo Vernera Regena, 2007. – 272 s.
16. Besemer H. Mediacija. Posrednichestvo v konfliktah [The Mediation. The interposal in conflicts]/ Perevod s nem. N.V.Malovoj - «Duhovnoe poznanie», Kaluga, 2004. – 176 s.
17. Besemer H. Vkaz.pracja.

Urusova O.G. Analysis of the views of local and foreign scientists about psychological peculiarities of mediator's professional activities. The paper studies the scientific literature relating to identify the mediation's professional activity as the concept of activity as methodological problems of psychology. The conclusion is made on the compatibility of the main components of transformational mediation process (substantive, emotions, procedures) and the content's classical elements of activity as a key idea in psychological science (goals, motives, means). Bibliography of two periods of the development of mediation as a professional activity presented (by James Wall and Kenneth Kressel): the «experimental» period (from 1970s still 1990s years) and the «generalization» period (from 1990s years to the present). The professional activity of mediator describe with the psychological component as a complex of successive elements in which the subject-subject interaction (mediator/co-mediators and parties) aimed to realization of certain goals and motives of all stakeholders. Based on the comparative analysis, the article distinguishes two general approaches to issues of mediation – direction of conflict resolution and agreement (for example, problem-solving mediation style) and direction of the relationship between individuals or changing attitudes of participant's mediation process (for example, transformative style). The conceptual apparatus and the characteristic features of mediation as a professional activity - types, styles, models and phase (stage) outlined.

Keywords: professional activity, subject-subject interaction, psychological peculiarities, mediation, style of mediation, model of mediation, phase (stage) of mediation process.

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

№ 1 (9) / 2016

Головний редактор:

Шевченко Наталія Федорівна, доктор психологічних наук, професор

Відповідальний редактор:

Ткалич Маріанна Григорівна, кандидат психологічних наук, доцент

Адреса редакції:

69000

м. Запоріжжя

вул. Гоголя 118, к. 220

кафедра практичної психології

Запорізького національного університету

zaporizhzhya2012@yahoo.com

www.psyjournal.in.ua

Підп. до друку 30.04.2016. Формат 60X90/16. Папір офсетний

Друк цифровий. Умовн. друк. арк. 16,25.

Замовлення № 155. Наклад 100 прим.

Запорізький національний університет

69600, м. Запоріжжя, МСП-41

вул. Жуковського, 66

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2952 від 30.08.2007 р.